NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. ÉVFOLYAM

1998

2

A ROMÁN AKADÉMIA KÖNYVKIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN *főszerkesztő*
ANTAL ÁRPÁD *főszerkesztő-helyettes*
MURÁDIN LÁSZLÓ *szerkesztőségi tudományos titkár*
CS. GYÍMESI ÉVA
CÂMPEAN ILEANA
EGYED EMESE
KOZMA DEZSŐ
PÉNTEK JÁNOS

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség címére küldendők.

Redacția revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță 19-21
Telefon: 432440

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK évenként kétszer jelenik meg. A külföldi előfizetők megrendelhetik a EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, RODIPET SA vagy az ORION PRESS IMPEX 2000 SRL ügynökségeinél. A belföldi előfizetők forduljanak a RODIPET SA, az ORION PRESS IMPEX 2000 SRL.

La NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK paraît deux fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, RODIPET SA ou à ORION PRESS IMPEX 2000 SRL et toute commande de Roumanie sera adressée à RODIPET SA, ORION PRESS IMPEX SRL.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13,
sector 5, P.O. Box 5-42 Bucureşti, România,
Tel. 401.4119008, Tel./Fax. 401.4103983, 401-4103448

RODIPET SA, Piața Presei Libere nr. 1, sector 1, P. O. Box 33-57, Bucureşti, România, fax 401-2226407, tel. 401-6185103; 401-2224126.
ORION PRESS IMPEX 2000 SRL
P.O. BOX 77-19, Bucureşti, România, fax. 401-3240638; tel. 401-6537985

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998 2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

MÁTHÉ ZSUZSA, Párhuzamok Sík Sándor művészetfilozófiai gondolatai és napjaink irodalomelméleti irányzatai között ... 3
GAAL GYÖRGY, Szabó Dezső kolozsvári diákévei ... 23
BÜKY LÁSZLÓ–KORCHMÁROS VALÉRIA, Egy Karinthy-vers aktuális tagolása ... 35
MÁTÉ JAKAB, A pragmatika és a jelentéstan szerepe a nyelvészeti kutatásban és a nyelvoktatásban ... 45

Kisebb közlemények

BENE KÁLMÁN, Egy költő-színikritikus: Vajda János ... 55
MAGYARY ÁGNES, A szerelem válsága (Kísérlet Petelei novelláinak értelmezésére) ... 69
BÍRÓ FERENC, Magánhangzóra végződő helynevek tőváltozatai a régi magyar családnevekben ... 77

Adattár

PÁVAI GYULA, Bejegyzések Hollósy Kornélia, „a csalogány" emlékkönyvében 89
NYESTE MIKLÓS, Krasznai helynevek ... 95
MURÁDIN LÁSZLÓ, Háromszéki helynevek ... 97

Szemle

Lőrinczy Huba, Ambrustól Máraihoz (*Szabó Zoltán*) ... 99
Enyedi György válogatott művei (*Molnár Bodrogi Enikő*) ... 101
Szenczi Molnár Albert, Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak Zsoltári (*Tóth Zsombor*) ... 104
Egyed Emese, Levevék fejemről Múzsák sisakomat (*Barcsay Andrea*) ... 105
Biró A. Zoltán, Hétköznapi humorvilág (*Bálint Emese*) ... 107
Csőgör Enikő, Tordatúr hiedelemvilága (*Vő Gabriella*) ... 108
Mózes Huba, Kötött formájú költemények antológiája (*Szabó Zoltán*) ... 110
Balázs Géza, Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (*Péntek János*) ... 112
Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia (*Kicsi Sándor András*) ... 113

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XLII 1998 Nr. 2

SUMAR

Studii

ZSUZSA MÁTHÉ, Concepţia lui Sándor Sík despre artă şi raportarea ei la curentele literare din zilele noastre 3
GYÖRGY GAAL, Anii de şcoală ai lui Dezső Szabó la Cluj 23
LÁSZLÓ BÜKY-VALÉRIA KORCHMÁROS, Analiza unei poezii de Frigyes Karinthy 35
JAKAB MÁTÉ, Rolul pragmaticii şi al semanticii în studierea şi predarea limbii 45

Articole

KÁLMÁN BENE, Un poet-critic de teatru: János Vajda 55
ÁGNES MAGYARY, Încercare de explicare a nuvelelor lui István Petelei 69
FERENC BÍRÓ, Alternanţele vocalei tematice în numele de familie maghiare vechi derivate din denumiri de localităţi 77

Materiale şi documente

GYULA PÁVAI, Însemnări în cartea de amintiri a Kornéliei Hollósy 89
MIKLÓS NYESTE, Toponime din Crasna (jud. Sălaj) 95
LÁSZLÓ MURÁDIN, Toponime din judeţul Covasna 97

Recenzii

Lőrinczy Huba, Ambrustól Máraihoz (De la Ambrus la Márai) (*Zoltán Szabó*) ... 99
Enyedi György válogatott művei (Operele alese ale lui György Enyedi) (*Enikő Molnár Bodrogi*) 101
Szenczi Molnár Albert, Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak Zsoltári (Psaltirile regelui David) (*Zsombor Tóth*) 104
Egyed Emese, Levevék fejemről Múzsák sisakomat (*Andrea Barcsay*) 105
Biró A. Zoltán, Hétköznapi humorvilág (Sfera umorului popular) (*Emese Bálint*) 107
Csőgör Enikő, Tordatúr hiedelemvilága (Mitologia populară din Tureni) (*Gabriella Vöö*) 108
Mózes Huba, Kötött formájú költemények antológiája (Antologia poeziei metrice) (*Zoltán Szabó*) 110
Balázs Géza, Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (Limba maghiară la cumpăna mileniului (*János Péntek*) 112
Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia (Gramatică structurală maghiară. Fonologie) (*András Kicsi Sándor*) 113

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI
Calea 13 Septembrie, nr. 13

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

TANULMÁNYOK

PÁRHUZAMOK SÍK SÁNDOR MŰVÉSZETFILOZÓFIAI GONDOLATAI ÉS NAPJAINK IRODALOMELMÉLETI IRÁNYZATAI KÖZÖTT

1. Az abszolút bizonyossághoz való viszonyról

Modern, modernizmus, modernitás, modernség, korai és késői modernitás, pre- és posztmodern kategória-kavalkádjában hazánkban Jürgen Habermas modernség-koncepciója adaptálódott. Mellette a nyolcvanas években előszeretettel használták a Kuhn-féle paradigmaváltás terminust, ma pedig a Jauss-féle hermeneutikai paradigmatikus megközelítés, a Lyotard-féle narratíva, valamint a Foucault-féle *episztemé* és *diskurzus* terminológia vált divatossá (Bókay Antal, *Az irodalomtudomány alapjai.* Szombathely, 1992. 27-30). Akármelyik nyelven beszélünk, más-más terminológiai körben, de mégis mindegyik ugyanarról szól: azaz milyen az a tágabb kontextus, látásmód, az életet átfogó szemléletmód, amelybe mint metanarratívába a műalkotásról szóló szöveg elhelyezhető, legyen az naiv olvasati, irodalomtörténeti, irodalomelméleti, esztétikai vagy művészetfilozófiai megközelítésű.

Az abszolút bizonyosság problémaköréről szólva a habermasi teóriát használtam fel (Habermas, *Modernitás – egy befejezetlen tervezet.* 1981. In: *A posztmodern.* Gondolat, 1992. 167-82). Habermasnál a modernitás egy több évszázados kulturális szakasz, mely a reneszánsztól kezdődően fokozatosan bontakozik ki, és valójában a XVII. századtól napjainkig beszélhetünk átfogóan a modernitásról. A három évszázadot egyaránt jellemzi, hogy az értelemteremtő Isten helyébe, az élet transzcendens „narratívája" helyébe az immanens valóság „narratívája" lépett – itt Lyotard fogalmát használtam (F. Lyotard, *A posztmodern feltétel – beszámoló a tudásról.* 1979. 12-32). A modernitáson belül - Habermas szerint - elkülöníthető egy kezdeti, mint premodern korszak (XVIII-XIX. század), egy csúcskorszak, mint modern vagy modernizmus (XX. század elejétől a 60-as, 70-es évekig) és egy kései, az előbbi kettőt egyaránt megkérdőjelező modernitás-korszak, mint posztmodern, azaz a jelenünk. A premodern látásmódot a kialakuló modernizmus felbomlasztja a XX. század elejére. Így megkérdőjelezi a premodern diadalmas észemberének univerzális, az egész létet átfogó, leíró, mindent megmagyarázható szemléletét, a cél-racionalitást, a stabil értékrendeket, a

közösségi. történelmi haladásban való hitet, megkérdőjelezi az emberi megismerés igaz voltát, az objektivitásra törekvő tudományosságot. Magyarországon a XX. század elején a premodern és a modernizmus határán a kultúrobjektivációk – hasonlóan Európa más térségeihez – az individuum magára maradottságát reflektálják. Hirtelen minden bizonytalan, megfoghatatlan, szubjektív és relatív lesz. A fő kérdések századunk elején így fogalmazódnak meg: van-e a dolgoknak objektív lényege, az megismerhető-e, létezik-e az abszolút bizonyos, vagy csak az irracionális, a szubjektív, az intuitív, a relatív van? Magyarországon, a XX. század első felében, az abszolút bizonyossághoz való viszony minősíti a gondolatrendszereket, így a művészetfilozófiai, esztétikai, irodalomelméleti gondolkodást is.

Az abszolút bizonyossághoz való viszony elemzése és összehasonlítása az abszolútum-állító és az abszolútum-kereső esztétikai modellek meglétét igazolja: korunk abszolútum-tagadó szellemiségének nézőpontjából. Ez utóbbin azt értem, hogy napjainkban az univerzális és objektív igényű művészetfilozófia helyett a szubjektív szintézisen alapuló szemlélet a meghatározó, akár a hermeneutikára, akár a dekonstruktivizmusra, a recepcióesztétikára vagy a perszonalizmusra gondolunk. Az abszolútum-állító és -kereső, – egyszóval abszolutizáló esztétikák – gondolatrendszerének struktúrája leírható, modellezhető. Itt ezt most csak kijelenthetem, de igyekeztem más esztétikatörténeti írásaimban bizonyítani is. Többek között két könyvemben: *„Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében"* (1994), és a *„Szép eszéről, szép lelkéről... Tanulmányok a fiatal Fülep Lajosról és művészetfilozófiájáról"* (1995). Az abszolútum-állító művészetfilozófusok – mint például a két világháború közötti magyar esztétikatörténeten belül Pitroff Pál, Brandenstein Béla, Schütz Antal, Pauler Ákos – spekulatív, deduktív módon a művészet pragmatikus kötöttségét nélkülözve a neotomista filozófián belül maradva építették fel teóriájukat. A felvetődött ellentmondásokat, paradox tényeket kívülről, a keresztény Istenben mint abszolútumban oldották fel, objektív szintézisre törekedve. Pauler Ákos kivételével metafizikus esztétikát alkottak meg, a középpontban a műalkotás létmozzanata, ontológiai státusa állt. Az esztétika önállóságát tételező Sík Sándor, a fiatal Fülep Lajos és a fiatal Lukács György abszolútum-keresése egy olyan modellt hozott létre, amelyben egyaránt benne van az abszolútum-állítás és -tagadás mozzanata is. Nézzük meg például ebből a szempontból a Sík Sándor-i koncepció egészét! Sík Sándor élményközpontú esztétikájában a művészetfilozófián belül maradva több lényeges esztétikai problémát a szubjektum nézőpontjából old meg. Azonban az így felfedett, a szubjektumközpontúságból adódó esztétikai dualitásokat, bizonytalanságokat, bizonyíthatatlanságokat univerzalitásra törekvő gondolkodásmódja képtelen elfogadni. Így esztétikáját hirtelen lezárja egy neotomista filozófiával, az abszolútum – mint Isten – minden ellentmondást feloldó létét állítva. Ezért nevezhető ez a koncepció alapvetően abszolútum-keresőnek, hiszen magában rejti az abszolútum-tagadás és az abszolútum-állítás mozzanatait is.

2. Teória és élet, ismeret és műalkotásélmény

Az esztétikában vagy az irodalomelméleti szempontú műelemzéseknél az egyik állandósult probléma az, hogy hogyan egyeztethető össze a műalkotásról nyert ismeret, az elméleti tudás magával a műalkotásélménnyel és az ezen alapuló esztétikummal. Többen úgy vélik, így például Hauser Arnold is (Hauser Arnold, *A művészettörténet filozófiája.* 1978. 15-34), hogy a művészet bármely tudományos vizsgálata a művészetélmény elveszítésével fizet az általa nyert ismeretért. Hasonlóképpen Susan Sontag, *Az értelmezés ellen* (1964) című esszéjében szintén a műelemzés, az interpretálás ellen érvel, mivel az mintegy „kényelmesebbé" teszi, megszelídíti a művet. Tehát úgy tűnik, hogy a műalkotásról szerezhető tudományos igényű ismeret és a műélmény kizárják egymást a fenti vélemények szerint, vagy legalábbis oppozícióban állnak.

Ha ezt az esztétikai és részben irodalomelméleti vonatkozású problémát felemeljük egy átfogóbb narratívába, egy filozófiai szintre, akkor hasonló ellentmondást, szétszakítottságot tapasztalhatunk a filozófiai teória felállítása, valamint a megélt gondolat gyakorlata között. Az alapkérdés: lehet-e úgy élni, ahogy gondolkodni? Esztétikai terminológiára áttéve ezt a kérdést, így hangzik: megmarad-e műélmény életszerűsége, az esztétikum, miközben a műről teoretikus ismereteket szerzünk? A görög filozófusok a 'theória' szón még teória és élet, teória és tett egységét értették, azaz úgy élhettek, ahogy gondolkodtak. Valamint a műalkotás-ismeret és a műélmény sem állt szemben egymással, mivel e kettő összhangja a művészet életintegrativitásából származott, mivel ma már elképzelhetetlen módon a mindennapi élet szerves egységet alkotott a művészettel. Tehát, teória és élet, műélmény és műismeret összhangban állt. Többen Kr. előtt a VI. századra teszik a teória és az e szerint való létezés, az e szerint való élet széthasadását. Hogy pontosan mióta kérdezzük ebből a széthasadottságból fakadó, ismétlődő kérdéseinket, nem tudom. De azt igen, hogy még mindig a megoldhatatlan metafizikai kérdéseink között tartjuk számon azt, hogy át lehet-e élni a teóriát, van-e megélt gondolkodás, vagy csak az élet, a gyakorlat és a teória, az eszme kettészakítottságában gondolkodhatunk? Ismételten esztétikai terminológiára áttéve ezt a kérdést: lehet-e egyensúly az életszerű műalkotásélmény, az esztétikai élvezet és a műalkotásról nyert elméleti, tudományos ismeret között? Vagy a kettő mára már széthasadt? Mert ma már oly erős a megértési válság a befogadó és a műalkotás között, hogy szükségünk van ismeretekre, de ezek megszerzése során az esztétikai élmény szertefoszlik? Érdemes egy pillanatot vetni ismét a görög filozófiára, de most már a Kr. előtt VI. század utáni állapotra, élet és teória széthasadottságának egyik epizódjára. Az biztos, hogy az első, historikus nyomot hagyó, kudarcot valló filozófus ezen a téren Kr. e. 395-ben az a Platón volt, aki megírta az *Állam* című könyvét, és azzal Szicíliába, Dionüsziosz uralkodóhoz ment, hogy megvalósíthassa teoretikus elméletét az uralkodó államában. Azonban az uralkodó úgy felbőszült a platóni teória hallatán, hogy nemhogy nem akarta megvalósítani ezt, hanem bosszúállásképpen Platónt a rabszolgapiacon adatta el.

Képzeljük el Platónt, amint ott áll a napon, nyakában egy 'Írástudó' feliratú ormótlan táblával, és azon emészti magát, hogy miért is juttatott az *Állam* könyvében a rabszolgáknak olyan méltatlan helyzetet. Hiszen ha a könyvében legalábbis felszabadította volna a rabszolgákat, akkor most kedvezőbb helyzetben lehetne, mivel bízhatna a megélhető teóriájában. Visszatérve a históriához, tudjuk, hogy arra járt egy szokratikus filozófus, Annikerisz, aki 'megvásárolta' Platónt, és így az szabadon visszatérhetett Athénba. Platón a pénzt elküldte Annikerisznek, azonban ő nem fogadta el. Majd Platón ezen vásárolta meg az Athén melletti Hérosz Akadémosz nevű árnyas ligetet, amely mintegy 900 évig adott helyet a bölcselkedő sétáknak, vitáknak.

Ha a filozófia történetében alaposabban körbenézünk, két jelenség biztosan nem kerüli el a szemlélő figyelmét. Az egyik, hogy számtalan gondolkodó egész élete maga is bölcselkedés azzal az antikvitásból eredeztethető szándékkal, hogy nagyszabású elméletét meg akarja élni, valósítani a hétköznapi, reális életben. Azaz megélni, átélni a teóriát. A fentebbi példa nyomán talán Platónnal kezdhetnék a hosszú felsorolást, akiknek ez nem sikerült, folytatva Giordano Bruno, Morus Tamás, Galilei nevével, akik közül többen belehaltak a teória megélésének a szándékába. Az újkortól a gondolataikat megélni szándékozó filozófusokra már kegyesebb halál várt, mégpedig az őrület, mint Nietzschére vagy Schopenhauerre.

A másik jelenség, amit a laikus szemlélő észrevehet a filozófia történetében az az, hogy a teória életintegrációja sorozatosan kudarcba fulladt. Úgy akartak élni, ahogy élni nem lehetett. Bár tapasztalhattuk, több esetben a teória életképtelensége a 'csak akkor és ott' lehetetlenségén múlott.

A teória praxissá tévő szándék, az átélhetőség igénye mögött észre kell vennünk az elveszett, de homályosan még létező életintegráció vágyát. Az átélhetőség igénye talán abból a mitologikus-kultikus korból maradt ránk, amelyben művészet és filozófia, teória és élet, műélmény és műismeret még nem szekularizálódott, nem hasadt szét, amikor még mindegyik tökéletesen integrálódott az életbe. Ősfilozófia, mítosz és művészet antropomorf homogenitása, egysége felbomlott ugyan, de a tudás az egységről, a vágy ez irányban megmaradt (Poszler György, *Eszmék, eszmények, nosztalgiák.* 1989. 466. 507-12). Sík Sándor *Esztétikájában* e szekularizáció, a széthasadottság visszavételére tesz kísérletet; művészet, filozófia, tudomány és vallás egységében gondolkodva, abszolutizáló, élmény-esztétikát alkotva. Egyben folyamatosan bizonyítva azt, hogy a műismeret, a műlakotás 'tudása' és az élmény összetartozása és összhangja az esztétika hajtóereje. Célja, hogy úgy nyerhessünk művészetfilozófiai ismeretet a műalkotásról, hogy közben ne veszítsük el a műélményt. A Sík Sándor-i esztétika életszerű, mert az esztétikai élményen alapuló, valamint a műalkotással dialogikusságra törekvő teória. Több más vonatkozás mellett ez az életszerűség és élményközpontúság, a műalkotás és befogadó közötti dialóguson alapultság teszi aktuálissá a Sík Sándor-i elfeledett teóriát.

Ezt a célt szolgálja metodológiája is. Ma érvényes fogalmainkkal a Sík-féle esztétika a deduktív, spekulatív teóriából közelítő vagy a csak induktív,

kísérleti, lélektani esztétikai irányzatok csoportjának egyikébe sem sorolható. Egy komplexebb szemlélet érvényesül benne, egy induktív-deduktív-induktív spirális módszer. Így a Sík Sándor-i esztétika praktikus alapja nem devalválja a teoretikus megállapításokat, sőt inkább érthetővé, egyértelműbbé teszi a koncepciót; stílusában pedig könnyeddé és élvezetesen olvashatóvá. Így nyernek kétszeres pragmatikus alapot irodalomesztétikai gondolatai is. Hasonlóképpen a mai irodalomelméleti irányzatokhoz, Sík Sándor irodalomesztétikai gondolatai inkább egy müalkotáshasználati modellt közvetítenek, mintsem egy deduktív, csak teoretikus gondolati képződményt.

Sík Sándor mindig szem előtt tartja, hogy a műalkotásról szólva sosem mondható ki az egy igazság, mindig csak az éppen aktuális nézőpontból látott oldalát mutatja meg az adott műalkotás. Hogy ez mennyire érvényes meglátás, bizonyítható azzal is, hogy az elmúlt másfél évszázadban irodalomesztétikai irányzatok sokasága követte egymást, és tudjuk, hogy egyik sem tartalmazza az egy igazságot a műalkotásra vonatkozóan, de ugyanakkor egyik sem hamis a maga rendszerén belül. Sík Sándor szavait idézve e gondolathoz *„Az esztétikai elméletek tanulsága"* című részből: „Úgy tetszik nekem, hogy a nagy, korszakos esztétikai rendszerek többé-kevésbé mind megtaláltak valamit az esztétikum mivoltából. Mind igazak és helyesek, mert mindegyikben van igazság. Korlátja valamennyinek csak az, ami Lucifer történetlátásáé **Az ember tragédiájá**ban: nem adhatnak mást, mint mi lényegük; egy szempontból nézik a vizsgált jelenséget, egyetlen ismert – máshonnan ismert – szempontból. Minthogy pedig az esztétikum más, mint más jelenségek, egy ilyen máshonnan merített szempont csak a feléje fordult oldalát, a vele rokon részeit világíthatja meg, nem az egészet. Így aztán, bár mind igazat mondanak, valamennyien együtt sem adhatják a műre vonatkozó egész igazságot, mert ez nemcsak több, de más is, mint az ő szempontjuk." (Sík Sándor, *Esztétika.* Universum Kiadó. Szeged. 1990. 23. A továbbiakban: *Esztétika=E.*)

3. A bizonyítható tudományos ismeret nem az esztétikai ismeret kritériuma

Sík Sándor egy másik gondolatát emelem ki a továbbiakban: a művészi alkotás lényege épp abban rejlik, hogy mindig egyéni (alkotásban, befogadásban egyaránt), és így mindig utánozhatatlan, megismételhetetlen marad. Sík Sándor ezt felismerve többször is hangsúlyozza: a műalkotásokról ismereteink többsége csak egyéni módon állítható, de nem bizonyítható. A bizonyosság, a bizonyítható ismeret nem az esztétikai ismeret, hanem a tudományos ismeret kritériuma, mivel az esztétikai ismeret a műalkotás intuitív átélésén, élményén alapul, melynek egyedüli objektív mércéje maga a mű.

Az elmúlt ötven év kedvezőtlen ítélete, tudomásul nem vétele a Sík-féle esztétikát illetően feltehetően összefügg azzal is, hogy Lukács György is – aki az 50-es, 60-as, 70-es évek esztétikai gondolkodását alapvetően

meghatározta – hasonlóan az 'esztétika felülről' elvét érvényesítette. Másrészt a két évszázados magyar esztétikatörténeti hagyomány Kant, Schelling, Hegel módszerét követve, az általánosból, az egyetemes, az érvényes tendenciákból következtetett az egyszerire, a műre. Sajnos Lukács György is elkövette ezt a hibát, az általánost sokszor rákényszerítette az egyesre. Inkább elméleti megállapításaihoz keresett műveket; vagy fordítva, ha a művek nem illeszkedtek a teóriába, úgy száműzte őket az esztétikum birodalmából. Elfogult volt egyes irodalmi művek, irányzatok megítélésében; ami először a tragikum, majd később a realizmus felfogásával, nembeliség koncepciójával függött össze. A nagy magyar irodalom kontinuitását – Zrinyitől Petőfin, Adyn keresztül József Attiláig felállítva –, annak lényegét a függetlenségért és demokráciáért vívott politikai harcban látta (Lukács György, *Magyar irodalom - magyar kultúra.* 1970. 37-8, 158-78). Ezt nevezték a hazai közoktatásban a 'vörös vonalnak'. Ilyen módon válhatott a fiatal Lukács számára Madách Tragédiája „dialogizált", filozófiai „tanköltéménnyé", az idős Lukács számára Joyce és Beckett „sematikussá", Kafka művészete pedig „artisztikusan érdekes dekadenciává" (Lukács György, *A kritikai realizmus jelentősége ma.* 1985. 68., 130). A deduktív jellegű magyar esztétikai gondolkodáson Sík Sándor nézetei, metodikája akkor nem tudott változtatni. Az első nagyobb törést a deduktivitást illetően a hatvanas évek irodalomelméletében a strukturalizmus működpontúsága hozta létre.

Visszatérve az induktivitás-deduktivitás alapproblémájára, Sík Sándor értelmetlennek tartja az e fölötti vitát, de prioritást ad az induktivitásnak, hiszen művekből kiindulva tesz teoretikus megállapításokat, majd újra a műalkotásokhoz kapcsolja ezeket. Van-e egyáltalán prioritás? Ez a kérdés óriási filozófiai problémakörökhöz vezet: az általános-egyes, teoretikus-gyakorlati, racionális-empirikus, objektivizálás-szubjektivizálás örök dilemmájának körébe. Mint köztudott, Kant, Hegel a filozófiában, Goethe és Lukács az esztétikában az általános és egyes egységét, ellentétének feloldódását a különösség kategóriájában vélte megtalálni. E sok vihart megélt, az esztétikai gondolkodásban mint lukácsi kategória, alkalmas volt például a tipikusság magyarázatára vagy éppen a művészeti tárgyú tudományágak csoportosítására, definiálására is. A Sík-féle *Esztétika* egészen sajátos módon oldja fel ezen felsorolt ellentéteket, mint végletesnek tűnő evidenciákat. Az ellentétek feloldása Sík Sándornál három szinten történik: egyrészt metodológiai, ahogy azt láthattuk, másrészt a komplex esztétikai magatartás szintjén, és harmadrészt az esztétikai végkövetkeztetések neotomista filozófiába, teológiába, a metafizikus Abszolútumhoz vezető, minden ellentmondást feloldó, általános szintjén. A módszer: az induktivitás – deduktivitás – induktivitás spirális szerkezete rugalmasan követheti a művészet változását, így a deduktív, teoretikus következtetések is mobilan követhetik a megváltozott minőséget. E módszer tanulságos. Ami produktív eredményeit illeti, azaz a Sík-féle esztétikai ítéletek érvényessége ma is, fél évszázad múltán helytállóaknak tűnnek. Ha erről meg akarunk bizonyosodni, olvassuk újra irodalomtörténeti tanulmányait, könyveit, melyek szinte az egész magyar irodalomtörténetet átfogják.

Sík Sándor esztétikáját alapvetően egy összetett, komplex esztétikai magatartásforma, esztétai magatartás jellemzi. Már a *Bevezető*ben is jelzi, hogy *Esztétikája* több mint két évtizedes „magára eszmélés" eredménye, mely jelenti az alkotói, befogadói, irodalomtörténeti, irodalomelméleti, pszichológiai, teológiai, filozófiai tapasztalást és elmélkedést: ars poeticus és ars teoreticus megfigyelések halmazát. Sík Sándor személyében szerencsésen találkozik az alkotó, az érzékeny befogadó és a mindezeken elmélkedő, gondolkodó, mint az összes lehetséges esztétikai viszonyt egybefogó, esztétikai magatartást megélő és átélő ember. Így lesz ars poeticus ez az esztétika, szubjektív egyéni módon megélt alkotás- és befogadás-alapú, a teória hitelesítése az átélhetőség tényével; de ugyanakkor mégis mindez objektivizáló igénnyel. *Esztétikájá*nak szubjektivizált ars teoreticus alapja pedig „aristotelesi-szenttamási", ágostoni és platóni ihletettségű (*E. 5*), mely teoretikus alap a filozófián keresztül a teodícea szintjére emelkedik, ahol minden esztétikai dualitás a keresztény isteni Abszolútumban oldódik fel. A Sík Sándor-i esztétika élmény-szemléletű, amíg az esztétika területén marad. Azonban szükségesnek véli a felfedezett antinómiák, megválaszolhatatlan problémák feloldását, de ezt csak a teodícea területén tudja megoldani.

Ami a filozófia történetében oly sok bölcselőnél kudurcba fulladt (a teória megélése), úgy ez a szándék mint megvalósultság Sík Sándornak sikerült, mint megélt gondolat, mint komplex magatartásforma, az alkotó–szemlélő–gondolkodó attitűd. Esztétikai, ezen belül irodalmi ismereteink igazságtartalma többnyire relatív, hiszen ahogy a lét, a létezés magyarázatának, tükrözésének különböző módjai, így a művészet állandó mozgásban, változásban van, hasonlóképpen a művészet elméletének igazságai is ezt a mozgást követik, rögzítik, mint folyamatot. A folyamat követéséhez alkalmas módszer az induktív–deduktív–induktív spirál. A folyamat itt és most pontjainak rögzítéséhez alkalmas a komplex esztétikai, esztétai magatartásforma. Ennyiben feltétlenül figyelemre méltó és követendő a Sík-féle cselekvő esztéta-magatartás és -módszer. A módszer kétszeres induktivitásának szükségessége más oldalról is bizonyítható. Az esztétikának tárgya a műalkotások tárgyszerű, objektivizált valóságossága. Azonban, mint köztudott, a műalkotások még devianciájukban, fiktivitásukban is valóságalapúak, hiszen tárgyuk az emberek világ- és létérzése. E megkétszereződött valóságtágy inkább gyakorlati, empirikus, tapasztalati, ars poeticus kiindulást kíván és visszatérést, mint fordítva. A Sík-féle esztétika módszere így tárgyának, a művészetnek a természetéhez igazodva közelít a teória felé, a részletekből pillantja meg az egészet, a folyamatot, és kétszeresen valóságalapú.

Szintén az esztétika tárgyához, természetéhez, a műalkotások létmódjához igazodik Sík Sándor megállapítása: „Az esztétika tárgya, legbelsőbb mivolta szerint, az 'igazság világával' szemben más, külön világ, következésképpen az elméleti tudomány számára csak részben és csak közvetve hozzáférhető" (E:9-10).

Egyetértve e kijelentéssel, az esztétikának mint csak tudományként való felfogása valóban több vonatkozásban megkérdőjelezett. Hiszen az esztétika

tárgya, a művészet az alkotó–mű–befogadó triádjába szubjektív jelenség. Az esztétika szubjektív folyamatokat (alkotás, befogadás), szubjektív megvalósultságokat (műalkotásokat), szubjektív esztétikai magatartásformákat, viszonyokat, értékítéleteket vizsgál. A szubjektumot ezen folyamatokból kizárni vagy objektivizálni, tudományosan dezantropomorfizálni lehetetlen. Így valóban marad a csak tudományosság megkérdőjelezése.

Amit Sík Sándor ilyen egyszerű természetességgel egybetartozónak vél az esztéta személyében, a tudós–filozófus–művész attitűdöt, azt az esztétika történetében mint sokáig tartó ellenségeskedést ismerhetjük fel. A viszály, a művész–tudós ellenségeskedés oka lukácsi fogalommal: a művészet antropomorf, a tudomány dezantropomorf jellege. A filozófia és az esztétika helyzete még inkább bonyolítja ezt az egyszerűnek tűnő szembenállást. Tudniillik a filozófia mintegy köztes helyzetben próbálkozik a tudományos igénnyel, de tárgya antropomorf: az ember léte, ember és valóság viszonya, maga a lét, a létezés. A filozófia történetében természetesen egyes bölcselők tudatosan felvállalták ezt az antropomorf jelleget, mint az életfilozófusok, az egzisztencialisták. Mint ismeretes, más irányzatok, így a neopozitivisták az emberi problémákat mint álproblémákat, mint nem verifikálható, metafizikai, értelmetlen kijelentéseket elutasították. Ennek nyomán megfigyelhető a filozófia történetében, hogy az antropomorf jellegű filozófiai irányzatoknak általában van esztétikájuk, foglalkoznak a műalkotás, művészet, esztétikum mibenlétével. A dezantropomorf jellegű filozófiákban hiányoznak az esztétikai kérdésfeltevések, mivel a műalkotások tudományosan nem igazolható kijelentések jelentései. A kérdés: lehet-e művészetről, műalkotásról a tudomány nyelvével szólni? Itt az esztétika - sajnos - ma is érvényes hagyományos definíciójának a helyességét kérdőjelezzük meg, éppen Sík Sándor egyszerűnek tűnő kijelentése nyomán. Azaz létezik-e olyan esztétika, amely a műalkotások, az esztétikum, az esztétikai elsajátítás, az esztétikai tevékenységek, az esztétikai értékek és minőségek, a művészet törvényszerűségeivel foglalkozó filozófiai tudomány? Nem hal-e meg a műalkotás, a művészet, ha a tudományos ellemzés tűhegyére szúrjuk? Sík Sándor több ízben érzékelteti ezt a problémát. Az esztétikum különböző megjelenési formáit, az esztétikai elsajátítást tárgyaló fejezetek többsége megáll egy pontnál, amikor a tudós-esztéta leírása, elemzése, becsületes, alázatos munkája véget ér, mivel az esztétika olyan területéhez érkezett, amely csak átélhetőséggel, intuitív lényegmeglátással, de bizonyíthatatlansággal párosítva, szubjektíven közelíthető meg, vagy éppen megmagyarázhatatlan marad. Így például az alkotó- és befogadófolyamat bizonyos elemeit, az érzelmi, értelmi, akarati, tudattalan elemet a tudós esztéta leírja, de összekapcsolódásuk „bizonyos módját" – melynek eredményeképpen létrejön az alkotás vagy a befogadás–újraalkotását „megmagyarázhatatlannak" véli. A tudós csupán evidenciaként megállapíthatja, hogy az esztétikum alanyi oldalról (alkotó, befogadó) egy tudatjelenséggel sem azonosítható, „valami sajátos, valami máshoz nem hasonlítható, valami sui generis: esztétikum" (*E:23*).

Az esztétika mint tudomány és művészet, mint ismeret és élmény egységeként való felfogása nem talált visszhangra az 1940-es években, sem

az azt követő évtizedekben. Napjainkban a befogadócentrikus irodalomelméleti irányzatok, így a perszonalizmus, recepcióesztétika, a hermeneutika és a dekonstruktivizmus jutottak el eddig a felismerésig: azaz művészetről, műalkotásokról, irodalmi művekről csak tudomány és művészet, ismeret és élmény, önismereti és létismereti élmény egységében lehet véleményt alkotni; mivel nem tehetünk mást, mint vállaljuk objektivitásra törekvő szubjektivizmusunkat, dezantropomorfizáló szándékú antropomorfizmusunkat.

Összehasonlításaimmal nem azt állítom, hogy Sík Sándor a modern esztétika, művészetfilozófia, részben a mai irodalomelméleti irányzatok főbb problémáit megoldotta volna; csupán a kapcsolódási pontokat jelzem a különböző mai elméletekhez, és ezzel is hangsúlyozni kívánom elfeledettségének méltatlanságát. Kétségtelen tény, hogy Sík Sándor túllépve a művészet és tudomány egységeként felfogott esztétikán, az esztétikai viszonyrendszer hierarchizált csúcspontján az abszolút teljességet, Istent láttatja. Tény, hogy a műalkotás funkciója e rendszerben a tökéletesség felé való irányultság; feladata, hogy az embert rávezesse egy olyan szellemi tapasztalatra, amely az abszolút tökéletes utáni vágyódásunk kezdőpontja lehet. Ugyanakkor tény az is, hogy mindezt az esztétikán túlépve a neotomista filozófia alapján fejti ki.

Az esztétika mint tudomány és művészet egységének a koncepciója nem lemondás a tudományról, hanem igazodás az esztétikai tárgy, a művészet, az esztétikum természetéhez, amelynek vannak olyan területei, amelyek csak fogalmi úton hozzáférhetetlenek. Így az esztétikai tárgy, amely minden tudományos vizsgálódás empirikus alapja, csak nem fogalmi megismerő móddal közelíthető meg: „esztétikai intuícióval lehetséges" (*E*:16). A kutatás kezdete induktív módon, esztétikai intuitív lényegmeglátással az esztétikai tárgycsoportok felé irányul. Ilyen „jelenségcsoportok": a „tudatfolyamatok", a „cselekvések", „tárgyak" mint műalkotások, és csak ezután térhetünk rá az elvont, esztétikai viszonyokat feltáró, értelmező fogalmakra (*E*:12-3).

Ha napjaink irodalomelméleti szemléletmódjával összevetjük a fentebbi Sík Sándor-i gondolatokat – melynek lényege, hogy a tudományos ismeret nem az esztétikai ismeret egyedüli kritériuma –, akkor hasonló következtetésre jutunk. Ma már tudjuk, hogy az újkorban Descartes nyomán megfogalmazódó tudomány-eszménytől negatívan tér el több vonatkozásban napjaink irodalomelméleti szemléletmódja is. Így például, nincs jól körülhatárolt tárgyterülete. Az, hogy mi az irodalom, ez koronként, sőt néha személyenként is mást és mást jelent. Irodalomelméleti irányzatainknak nincs egységes terminológiája, sem egységes módszere. Ha nemcsak az irodalomra tekintünk, hanem a műalkotások összességére, akkor hasonlóképpen az esztéták ma ugyanúgy bajban érezhetik magukat, mint bármely napjainkban meglévő irodalomelméleti irányzat képviselői. Hiszen az, hogy mi számít műalkotásnak, azaz mi az esztétika, ezen belül az irodalom jól körülhatárolható tárgyterülete, ennek eldöntését meglehetősen bonyolulttá tette a XX. század művészetének klasszikus, avantgarde és populáris kultúrájának az együttessége, ugyanakkor kavalkádja. Az egységes esztétika megírásának lehetősége Magyarországon is fokozatosan, a XX. század közepétől

kérdőjeleződött meg. Két művészetfilozófus esztétát ismerünk, aki a nagy esztétika megírását megkísérelte, az 1943-ban megjelenő *Esztétika*jával Sík Sándor, és az 1960-as években *Az esztétikum sajátosságát* megíró Lukács György. Ha ma valamely esztétánk egy egységes esztétika megírását szándékozná, akkor már csak olyan anti-esztétikát írhatna, mint ahogy az egyik Lukács-tanítvány, Almási Miklós is tette ezt az 1990-es évek elején. Almási Miklós az *Anti-esztétika* című könyvében éppen a műalkotás definiálhatatlanságára építi az egységes esztétika lehetetlenségének gondolatát (Almási Miklós, *Anti-esztétika*. 1992. 27-36). Hiszen ma már akár egy nyakkendő, mondjuk éppen Picasso által pirosra festve, de mégis használati tárgyként is betölthet műalkotás-szerepet, amennyiben egy múzeumi, kiállítótermi kontextusban helyeződik el és a befogadók, mint a Picasso által szignált műalkotásra, azaz piros nyakkendőre csodálkoznak rá, és ennek függvényében értelmezik, mert úgy érzik, hogy egy Picasso által kiállított mű-tárgy értelmezést kíván. Az újkor tudományeszményében megkívánt egységes terminológiának és módszertannak sem tesznek eleget napjaink irodalomelméleti irányzatai, sőt olyannyira elkülönültek és áthidalhatatlanok ezek a terminológiák, hogy az avatatlan olvasónak néha 'madárnyelvnek' tűnnek, hogy Almási Miklós metaforáját használjam.

Sík Sándor, amikor úgy fogalmaz, hogy az esztétika tudomány és művészet egysége, a tudományon tulajdonképpen az újkori tudományeszményt érthette, és ebből a szempontból haladó ez a gondolata, hiszen már a század közepén felveti azt, amely következtetésre napjainkban eljuthattunk. Napjainkban a befogadás-centrikus irodalomelméleti irányzatok, így a hermeneutika, a perszonalizmus és a recepcióesztétika egyöntetűen vallja, hogy az irodalomelmélet olyan dialogikus diszciplína, mely negatívan határolódik el az újkori tudományeszménytől, valamint az, hogy minden irodalomelméleti irányzat, illetve minden teoretikus megállapítás elvileg műelemzésalapú, csak abból lesz irodalomelméleti probléma, ami megértési kérdésként, nehézségként merül fel.

4. A befogadás-centrikusság

Ha Sík Sándor *Esztétiká*jának gazdag adaptációs bázisát áttekintjük, akkor nemcsak a bőséget, de a sokszínűséget is észrevehetjük. Az esztétikának, mint egy olyan szellemi és érzéki tapasztalatnak a felfogása, mely Isten utáni vágyódásunk kezdőpontja lehet, a művészi jelenségekről való elmélkedés, mely a maga természetéből adódóan az Abszolútum megközelítésének egyik módja: e skolasztikus következtetéseknek a forrása Jacques Maritain, a XX. századi neotomizmus egyik legnagyobb alakja. A neotomista végkövetkezetés ellenére, mint azt már többször hangsúlyoztam, a Sík Sándor-i koncepció az esztétikán belül maradva élmény-esztétika. Maritain mellett Sík Sándor teóriáját döntően befolyásolta a bergsoni, crocei, husserli intuíciófelfogás, a schleiermacheri megértéselmélet és a Husserl nyomán kialakuló fenomenológiai áramlat. E fenomenológiai alap miatt napjaink hermeneutikájával mutat rokonságot.

Husserlé az esztétikumnak mint esztétikai alany és tárgy egymásbaválásának gondolata. Az esztétikum tulajdonképpen a tárgy (mű) megismerésének a folyamata, az 'én megismerem a jelenséget' alapélményre irányul. Az alapélmény alany és tárgy megvalósuló egysége, és ennek az egységnek, az alany részéről a tárgyra irányuló intencionáltságnak keresi a lehetőségi feltételeit, mind az alany (alkotó, befogadó), mind a tárgy (műalkotás) oldaláról. Tulajdonképpen e husserli interpretációra épül a Sík Sándor-i esztétika szerkezete: a centrumban az esztétikum, mint olyan jelenség, mely alany és tárgy egysége. A centrumot öt koncentrikus kör tágítja, melyekben Sík Sándor keresi ezen egységnek magyarázatát, és az alany, a tárgy részéről – alany és tárgy egymásbaválásának lehetőségi feltételeit – mint esztétikai törvényszerűségeket. Husserli szemlélet érvényesül a Sík Sándor-i koncepcióban akkor is, amikor elsődleges reflexióként sohasem csak a művet, mint tárgyat elemzi, hanem mint esztétikumot: az alany és tárgy között létrejött megismerési folyamatra hajlik vissza. Ebből fakad az *Esztétikán*ak az a sajátossága, hogy a 'felfedezett' esztétikai törvényszerűségek érvényesülését mind az alkotó, mind a befogadó, mind a mű szempontjából elemzi. Husserl a fenomenológiát általános tudományelméletnek szánta, módszerét az esztétikában nem alkalmazta (Máthé Zsuzsanna, *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében.* 1994. 20-30).

A hivatkozások mennyiségét tekintve a legtöbbet idézett, adaptált Husserlt követő fenomenológus, Rudolf Odebrecht esztétikája. Magyarul 1935-ben Baránszky-Jób László írt értő tanulmányt Odebrecht rendszeréről (Baránszky-Jób László, *Az esztétikai értékélmény lényegelemzése. Rudolf Odebrecht esztétikája.* In: *A művészi érték világa.* 1987. 123-36). Odebrecht kiindulópontja, hogy a műalkotás olyan fenomenális struktúra, mely a szubjektumnak és objektumnak eleve meghatározott, predesztinált élmény-összefüggése. A műalkotás fenomenális struktúrája rétegezett. Ha a befogadó tudata egybetalálkozik a mű valamely rétegével, csak ekkor kerül a művel esztétikai viszonyba, ennek során a mű több rétegét, „zónáját" is előhívja, elindítva egy bonyolult „oszcillációs" folyamatot a tárgy és az alany között. Így a műalkotás mindig több, mint amit a művész ki akart fejezni, és mindig más, mindig képes megújulni, hiszen jelentését esztétikai alany és tárgy összefüggésében kapja. De csak akkor válik esztétikai tárggyá az alany számára, ha az rezonál valamely rétegére, ha a befogadó „zónatudata" rokon a művészével. Odebrecht teóriájában Schleiermacher hatása is nyilvánvaló. Sík Sándor teóriájának egyik legfontosabb gondolatköre az *„egyéni állandó"* koncepciója, mely az odebrechti rétegzettségen és a schleiermacheri hatáson alapul. Az „egyéni állandó" az alany részéről – a világkép, életérzés, sorsérzés, egyéni morál alapján – az énnek a nem énnel szemben való, viszonylag állandó jellegű állásfoglalása (E: 143). Kísérletet tesz ezek tipizálására. Így világképe alapján az alany lehet empirikus, pszichologista, szubjektív, kollektivista, bölcselő, misztikus, anomista, panteista, teocentrista. Létérzése alapján: romantikus, naiv, klasszikus. Sorsérzése alapján: nyugvó, vagy dinamikus (tragikus, komikus, humoros). Tekintsünk el attól, hogy a tí-

pusok felsorolása teljességgel átöleli-e az összes lehetséges alkotói, befogadói alkatot. Nyilván nem, bár Sík szerint a négy alapelem különböző altípusai (24 típuslehetőség az egyik oldalon és 24 a másikon) elvileg végtelen kombinációt hoznak létre, legfőképp, ha mindehhez még az egyéni morál individualitását is hozzágondoljuk. Érdekes párhuzamot láthatunk az egyéni állandó fogalma és az Iser-féle „primer kód" között. Napjaink recepció-esztétikájának e képviselője az elsődleges kódon egyrészt a műalkotásban rögzített alkotói-kulturális értelemadást, másrészt a mindenkori befogadó gondolatrendszerét tartja, amely szintén egy kulturális, történelmi, öröklött és egyénileg alakított látásmódot jelent (Wolfgang Iser, *Az olvasó szerepe*. Helikon, 1980/1-2. 40-65). *Az „egyéni állandó"* alanyi, alkotói oldalról formaelvként realizálódik a műalkotásban, réteggé, zónává tárgyiasítódik a műben. Sík Sándor az *Esztétikai forma* című fejezetben vizsgálja részletesen azt, hogy az alkotó különböző egyéni állandói milyen tipizálható formaelveket vonzanak, azaz mai terminológiával, milyen formai eszközökkel, mechanizmusokkal kódolja a művész az alkotásban egyéni állandóját: világképét, létérzését, sorsérzését, moralitását. Így az esztétikai tartalmak egyéni állandói meghatározott típusú formaelveket indukálnak. Konkrétabban egy példát kiemelve: a romantikus életérzésű művész az esztétikai formában is romantikus: „Nincs előtte magától értetődő dolog, sem szabály, sem forma. Nem tiszteli a hagyományt, mindenáron eredetit, újat, szokatlant akar adni. [...] ha igazán lángelméjű alkotó, gazdagon teremti az új formákat" (*E*: 215).

Szintén odebrechti ihletettségű az a gondolat, hogy az egyéni állandó által indukált formaelvek elsősorban nem a műalkotás ábrázolási vagy kifejezési formáit (rétegeit) befolyásolják, hanem a műalkotás jelentését. Pontosabban, az alkotó egyéni állandójának érvényesülése, mint folyamat, az alkotás során az ábrázolt tárgyi formából fokozatosan átmegy a kifejezés-, az alakításformára, majd a hatásformára, amely már a jelentésben, a jelentésváltozatokban realizálódik a befogadó alany részéről. A mai befogadásesztétika egyik alaptézise ez: azaz a befogadók jelentésvariációi adnak létet a műnek, akár évszázadokon keresztül. Az alanyi egyéni állandók – az alkotóé, amely a műben rögzítődött és a befogadóé, amely felől értelmez – összeillő vagy kevésbé összeillő találkozása a különböző jelentésváltozatok oka, mely így alapvetően befolyásolja a mű többfajta értékelését és értelmezési lehetőségeit. A Husserlt követő Odebrecht és Sík Sándor közös adaptációs forrása e koncepciót illetően, ahogy arra már utaltam: Schleiermacher.

Gadamer szerint – a hermeneutika legfontosabb történeti állomásait értelmező tanulmányában – „Schleiermacher volt az első, aki (Fr. Schlegel ösztönzésére) a hermeneutikát mint a megértés és értelmezés általános elméletét megszabadította minden dogmatikus és okkazionális vonásától; ezek nála csak mellékesen, a hermeneutika egy speciális, bibliai változatában érvényesülnek. Ezáltal háttérbe szorult a szövegek normatív alapjelentése, amely eddig a hermeneutikai erőfeszítés egyedül értelmét adta. A megértés az eredeti szellemi alkotófolyamat reproduktív megismétlése a szellemi kongenialitás alapján" (Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutika*. In: *Filozófiai*

hermeneutika. 1990. 15). Mindkét – Gadamer által lényegesnek tartott – gondolattal találkozhatunk Sík Sándornál, esztétikai vegyületben. Schleiermacher, *Vorlesungen über Aesthetik* (1842) című munkájára hivatkozva – Sík Sándor az esztétikai törvényeket (melyet az alany és tárgy egymásbaválásának feltételeiként értelmez) belső, alkati, leíró jellegűeknek véli, így nem normákat, értékeket kíván megállapítani. Azaz scheleiermacheri értelemben nem a „tárgyiasított törvény kánonát", hanem az immanens törvényszerűséget. Schleiermacher esztétikájának középpontja a közölhetőség és a megértés. Az esztétikai viszony, értékélmény súlypontját áthelyezi a műről az alkotás és újraalkotás folyamatára, melyben az újraalkotás lényegében inverze az alkotói műveletnek. Az újraalkotást hasonlóan fordított irányú műveletként értelmezi Sík Sándor is (E: 351). A schleiermacheri probléma egyrészt a közölhetőség, azaz hogyan képes az alkotó átszármaztatni a tárgyba, a műalkotásba közlését, másrészt a megérthetőség, azaz a befogadó hogyan képes ezt megragadni. Schleiermacher szerint bizonyos, hogy a megértés két sajátos egyéniség találkozásának formájában megy végbe, Gadamerrel szólva a már idézett „szellemi kongenialitás alapján", vagy Sík Sándornál: az egyéni állandók összeillő vagy kevésbé összeillő találkozásakor. (*Schleiermacher* nem alkotott rendszeres esztétikai kategóriákat, Rudolf Odebrecht az, aki a töredékes, 1842-es kiadás alapján e problémákat újragondolja. Nemcsak Odebrechtre, de már korábban Dilthey-re is nagy hatással volt e német protestáns teológus, filozófus és esztéta nézetrendszere).

Esztétikai alany és tárgy egymásra vonatkoztatottságának filozófiai háttere – mint ezt már érintettem – a husserli fenomenológia „intencionáltsága.". Sík Sándor szemléletében követte ezt a husserli intencionáltságot, az esztétikumot mint alany és tárgy egymásra vonatkoztatottságát értelmezte, mint alany és tárgy közötti megismerési viszonyt.

A husserli fenomenológiai redukció módszerét – a „jelenségek lényegkutató szemrevételét" és „előfeltételeinek visszafelé kutatását", az önreflexiót nemcsak deklarálja Sík Sándor, de ennek szellemében elemzi például az esztétikum a priori természetét (*E*: 26-27). Husserl teóriájában a tudat tárgyra irányul; a lényeg megismeréséhez pedig az intuíció vezet el. Az intuíció a lényeg igazságának átélése, és a folyamatnak legtökéletesebb jegye az evidencia. A *Logische Untersuchungen* második kötetének e gondolatait Sík Sándor szinte tételesen lefordítja az esztétika terminológiájára, részben – mint már utaltam rá az *Esztétika* szellemi hátterét bemutatva – közvetítők, így elsősorban Odebrecht segítségével.

Az esztétikai intencionáltság, az esztétikum mint alany és tárgy egymásra vonatkoztatottságának gondolatmenetét az Esztétikum című fejezetben vázolja Sík Sándor. Az esztétikum alanyi (alkotói és befogadói) adottságaiként sorolja fel az értelmi, érzelmi, akarati-alakító és tudattalan pszichikai mozzanatokat, amelyek mind az alkotói, mind a befogadói tevékenységnek a mozzanatai. Azonban az esztétikai tevékenység nemcsak gondolkodás, érzés, alakítás, a tudattalan tényeit magában foglaló tevékenység, hanem „ennél többet, illetve ettől különbözőt" is jelent; mégpedig azt, hogy ez a négy elem

„bizonyos módon megy végbe bennem", azaz alkotok, illetve újraalkotok. Ez a 'bizonyos mód' azonban megmagyarázhatatlan, egyszerűbb fogalmakra visszavezethetetlen. Sem az alkotás-élményt, sem a befogadás-élményt nem lehet alaposabban leírni, inkább ösztönszerűen, a priori módon megérezzük, átéljük (*E*: 21-3). Az esztétikum alanyi oldalának jellemzése után az esztétikai tárgy összetevőit veszi sorra, mint az ábrázolást, kifejezést, eszmehirdetést, alakítást. A tárgyi oldal a négy elem ugyan, de mégis e négy elem bizonyos módú összekapcsoltságát, ez esztétikai tárgy „másságát" Sík további fogalmakra visszavezethetetlennek, megmagyarázhatatlannak véli. Így az esztétikai tárgy egy olyan jelenség, egy olyan „elsődleges-valami" mely máshonnan nem magyarázható, csak önmagában átélhető esztétikai a prioriként értelmezhető (*E*: 27). Az „esztétikai a priori minden esztétikai jelenségben megtalálható", így az alkotásban és minden művészi terminussal jelzett „objektív esztétikai alakulatban" (*E*: 28). Az a priori nem tapasztalás előtti, hanem minden tapasztalatban bennelevőt jelent, így mint rejtőző esztétikai a priori „minden éplelkű és épérzékű emberben felébreszthető," az a valami, „amelyet gondolunk anélkül, hogy meg tudnók mondani, mi az, ez a tudás vagy érzés (helyesebben élmény), amely megelőz minden rávonatkozó ismeretet, mert hiszen minden ilyen ismeretről előbb fel kell ismernünk, hogy arra vonatkozik: ez az esztétikai a priori. Ismerjük mielőtt még ismernők" (*E*: 28).

Az esztétikum egyik lényegének tulajdonított a priori azonban az esztétika „tudományának tárgyát" csak fogalmi úton, adekvát módon megközelíthetetlenné teszi. Ezért az esztétikának vállalnia kell a nem-fogalmi megismerést is. Azt, hogy az esztétikum természetéből adódóan nem tud tudományosan és bizonyíthatóan szólni tárgyáról. Nemcsak az esztétikai a priori természete miatt kényszerül a Sík Sándor-i szemlélet a „tudománytalanságra", hanem a szintén fenomenológiai alapú élményfelfogás miatt is. Az esztétikai élmény (mint az esztétikum létrejöttének feltétele) olyan viszony, mely a husserli alany-tárgy egymásra vonatkoztatottságán túlmenően alany és tárgy között megfelelést, egymásbaválást is jelent. A műalkotás pedig nem egy statikus állandó ebben a rendszerben, hanem egy dinamikus viszony hordozója az alkotó közlése és a befogadó megértése között. Az esztétikum létfeltétele az esztétikai viszony, amely mint alany és tárgy egymásbaválása az intuíció jelenségével közelíthető meg. A Sík Sándor-i intuíció-felfogásban az intuitivizmus képviselőinek nézetei sorra megjelennek. Husserlnél az intuíció olyan megismerési mód, mely közvetlen belátással, evidencián alapulva a lényegszemléletre irányul. Síknál hasonlóan, az esztétikai intuíció az esztétikai lényeg megpillantása, mégpedig evidens módon, egy olyan lényegé, amely az egyedet minden mástól megkülönbözteti, „ami azzá teszi, ami" (*E*: 48). Croce *Esztétikájában* az esztétikai intuíció az egyénire irányul, szemben a logikai intuíció egyetemességével. Sík Sándor szerint az esztétikában az egyedi egyet jelent a lényeggel, így az esztétikai intuíció mind az egyedire, mind az egyénire, mind a lényegre irányul. A lényeg nem abszolút ilyen értelemben: „az esztétikai intuíció nem követeli

magának, hogy az abszolút lényeget fogja, beéri azzal, amit az esztétikai alany érez lényegnek, ami az ő aktuális lényegigényét kielégíti (*E:* 48). Az intuíció nyilvánvaló bergsoni ihletettségére is maga Sík Sándor utal. E hatás lényege: az intuíciónak mint nem értelmi, nem racionális jellegű megismerésként való értelmezése. A költő és drámaíró művészetfilozófushoz közel állt e koncepció, hiszen az esztétikai élmény intuitív aktusát mint a pillanatnyiságot, a diszkurzív, tudatos elmemüveletek teljes hiányát, e sajátos intuitív megismerési mód fogalomnélküliségét, mégis totális, átfogó és evidens jellegét számtalanszor átélte mind az alkotói, mind a befogadói esztétikai élmény során. Ismételten eljutottunk a Sík Sándor-i esztétika mint tudomány és művészet egységének alapgondolatához, melyre az előzőkben tértem ki. Az esztétika nem tudja vállalni az egzakt tudományosságot, hiszen tárgya, az esztétikum természete, ezt nem teszi lehetővé. Egyrészt lehetetlenné teszi az egzaktságot a minden esztétikai jelenségben és tevékenységben meglévő mozzanat, másrészt az esztétikum lényege – az esztétikai alany és tárgy intuitív egymásbaválása – sem közelíthető meg a csak fogalmi gondolkodással. Mivel Sík Sándor fenomenológiai élmény-esztétikájában csak az ismertről, az esztétikai jelenségek alapos szemrevétele, tehát intuitív megismerése után léphetünk a tudományos gondolkodás elvont területei felé, ezért lesz az esztétika egy olyan gondolkodásforma, mely tudományosságra törekszik ugyan, de mindezt „művészi odaadással" (*E:* 17), élményen és a befogadói újraalkotáson, újrateremtésen alapulva. Az esztétikának mint tudomány és művészet egységeként való értelmezése több hagyományos, ambivalens problémát, mint evidenciát vizsgálhatna a továbbiakban. A filozófus és művészi esztétika így megszabadulna örök problémájától: ha túl teoretikus, elveszíti pragmatikus alapját, ha túlságosan műalkotáscentrikus, ez a teória halálát jelentené. A lét lényegének megragadására mind a filozófia, mind a művészet évezredek óta igény tart. Az esztétika, mint a kettő egységeként felfogott gondolkodásforma „tudománya", egy nélkülözhetetlen közvetítő rendszer lehetne, melynek feladata, hogy a művészet életintegrációját segítse, a befogadók számára átadja a megértést segítő elveket, a megfelelő hozzáállást. A Sík Sándor-i esztétika szemléletmódja mindenképpen tanulságos korunk megértési válsággal küzdő művészetfilozófusai, esztétái, hivatásos műelemzői számára. E koncepció tulajdonképpen dialogikus értekezés a műalkotásokról, a művészetről; az élményszerűségen, átéltségen alapuló dialógus elemzés. Ez a dialógus, az alany és tárgy közötti folyamatos megismerési viszony teszi életszerűvé ezt az elméletet, megengedve a benne előforduló félreértést, többértelműséget is. Úgy nyújt ismereteket a műalkotásokról, hogy nem feltételezi a művészet-élmény elvesztését, sőt kiindulási alapként határozza meg. Sík Sándor felismeri többek között azt, hogy a humán tudományok között az esztétikának is kettős természete van. Ahogy a filozófiai rendszerekben tudás és tett (megélt gondolat) összhangja a hajtóerő, úgy az esztétikában is ismeret és élmény összetartozása az ágens tényező.

A Sík Sándor-i *Esztétika* számos újragondolásra alkalmas felvetést, sejtést tartalmaz. Tanulságos az esztétikai értékről szóló fejtegetés, a meg-

értés, az újraalkotás jellege, az esztétikum alaptermészete. Ez utóbbi két problémakör – éppen e közös, fenomenológiai háttér miatt – szorosan kapcsolódik a hermeneutikához. Az esztéta, akinek gondolatai közvetítenek Sík Sándor és Gadamer között: Schleiermacher. Az *Esztétika* szellemi hátterét elemezve utaltam már a schleiermacheri forrásra, mely követője, Odebrecht révén is erős hatással volt Sík Sándorra. Gadamer az „univerzális hermeneutika" alapítójaként vélekedik Schleiermacherről. *Igazság és módszer* című alapmunkájában Platón, Hegel, Dilthey és Heidegger mellett a leggyakrabban idézettként Schleiermacher neve szerepel. Nem kívánok erőltetettnek tűnő, a hermeneutika „divathullámát" követő összehasonlításokba bonyolódni, csupán tényszerűen jelzem a párhuzamosságokat, részben a gadameri, részben a magyarországi hermeneutika megállapításaira támaszkodva.

A Sík Sándor-i koncepcióban az esztétikum léte mindig a megismerő tevékenységben realizálódik, alany és tárgy közötti egymásbaválásban, egy állandó, reflexív folyamatban jön létre (*E*: 44). Szemléletesebben: a befogadó alany a műalkotás mint tárgy (de egyben mint tárgyiasítódott alkotói alany) megismerésére irányul. Az esztétikumot nemcsak a mű (az csupán hordozója), hanem a megismerés folyamata hozza létre. E dinamikus, önmagába visszahajló, azaz önreflexív folyamat, mint az esztétikum léte, érvényesülése mindig három tényezőhöz kötődik, de sohasem azonosítható csak az egyikkel – az alanyhoz, mint alkotóhoz, valamint a befogadóhoz és a tárgyhoz, a műhöz. Az esztétikai megismerés és egyben az esztétikai tudás mindig hármasságra épül – meglátásom szerint – a Sík Sándor-i koncepcióban. A befogadó alanyi tudatára, azaz tudatában kell lennem szubjektív megismerő énemnek, mint a megismerés alanyi lehetőségi feltételének, mely adva van önmagam szubjektivitása, a priori jellege által. A befogadó alanyi tudata mellett létezik az ismerettevékenység tudata. Az énből kiinduló esztétikai ismerettevékenység alapfeltétele a megismerés folyamatában létrejövő intuitív esztétikai élmény, melyben összeolvad alany és tárgy (*E*: 44). Az esztétikai ismerettevékenység jellegét tekintve élményen alapul, ugyanakkor megértésre irányul és értékelést eredményez. Végül harmadikként az esztétikai megismerés folyamatában létezik az úgynevezett tárgytudat, mely a megismerés irányára, a műre vonatkozó tudásra és nem-tudásra mutat. Az esztétikai megismerés folyamatában, a tárgyra, műre irányuló tudásra figyeltünk inkább, egészen az 1970-es évekig – részben a majdnem száz évig is uralkodó pozitivizmus miatt–, és így alig vettünk tudomást alanyi tudatunkról és az esztétikai ismerettevékenység tudatáról. Sík Sándor *Esztétikájában* az esztétikai tevékenység mint folyamat nem merül ki a pozitivista szemléletű tárgytudatban, ma is érvényes felismerésként mindhárom mozzanatot egyenlő intenzitással magában foglalja.

Az esztétikum létrejötte – mint folyamat-érzés – napjainkban ismét előtérbe került az irodalomelméletben. Az irodalomfolyamatnak műalkotásra vonatkoztatottsága Szili József szerint a következőt jelenti: „Az irodalmi mű folyamatszerűségének feltételezése már jelzi, hogy az irodalmi művel kapcsolatban megszűnt a tárgyias létezésre vonatkozó feltevések abszolút biztonsága

határok, alakzatok, struktúrák tekintetében. Megszűnt az irodalmi mű helyébe állított szöveg tisztán esztétikai képződményként való felfogása is. A szöveg továbbra is az irodalmi kutatás nagy jelentőségű tényeként szerepel, de külön kérdés, mennyiben esztétikai tényről van szó és sok esetben lehet foglalkozni a szöveggel igen intenzíven anélkül, hogy releváns volna az esztétikumát illető kérdésfelvevés" (Szili József, *Az irodalom mint folyamat*. In: *A strukturalizmus után*. Akadémiai Kiadó, 1992. 175). Bókay Antal, *Megjegyzések az irodalom folyamatszerűségének hermeneutikai alapjairól* című tanulmányában úgy véli – hasonlóan a Sík Sándor-i esztétikum mint megismerési folyamat, tevékenység értelmezésének szelleméhez–, hogy a gondolkodónak nem a tárgyra, hanem a műre kell irányulnia, „a művek megértésének az eseményét tegye meg kiindulópontjának". (In: *A műértelmezés helye az irodalomtudományban*. Szerkesztette: Bernáth Árpád. 37).

A Sík Sándor-i esztétika megismerő tevékenységének ontológiai, létesítő eleme az élmény. E sokat támadott élményközpontúság, a személyiségre irányuló perszonalista jelleg az irodalommal kapcsolatos mai elvárások szerint éppen hogy erény lenne, mivel napjainkban Bókay szerint a „műalkotást egyre inkább nem örök objektív érték-múzeumként, a keletkezés követendő erkölcsének reprezentánsaként, hanem egyre bővülő emberismereti és önismereti lehetőségként, élményartikulációként fogják fel". Olyan élmény a műalkotás, amely eseménytermészetű és „az eseményben mindig feltételezett valami önmagán túlmenő, létrejövő, teremtődő jelleg" (Bókay *i.m.* 38-46). Öt évtizednyi eltolódással, a Sík Sándor-i *Esztétikát* olvasók számára ismétlésnek tűnik Bókay további fejtegetése az élmény központúságát illetően: az élmény a műalkotás ontológiai szempontjából elsődleges, a létben tartó. A személyes élmény „megosztása, megvitatása és fogalmi tisztázása már másodlagos interpretációs folyamat", melynek fogalmi artikulációja, módszertani, tartalmi válaszai irodalomtudományi (történeti, elméleti) elemzést igényelnek. De az elsődleges létesítő a személyes élmény, mely a „műből indít és az életbe tart, önmaga létét az életbe nyúlással biztosítja", az „átélő személy számára megváltoztatja a dolgok rendjét, átrendezi az élet bizonyos részét" (Bókay *i.m.* 46). A megértés a műből életbe tartó fentebbi gondolatmenetével paralel a Sík Sándor-i újraalkotás folyamata. E folyamat három mozzanatból tevődik össze: az alap az intuitív élmény, ezt követi az intuíció által megragadott művön belüli „dinamikus szkémának" a szellemi körbenjárása, melyben a „kiérzés" és „beleélés" mozzanatai váltakoznak (*E*: 352-3). Majd a megértési folyamat „dinamikája elnyugszik", a „befogadó úgy érzi, hogy most már 'fogja' a művet". Az esztétikai „egész-élmény" befejező mozzanata a „visszaérzés". Sík Sándort idézve: „Az érzéki benyomás tudatosult és értelmet nyert, a csíraszerű megértés világossá, határozottá lett, elmélyült, hátteret, egész vonatkozást kapott. Az átérzés alanyilag elmélyült; én–érzésem erősödött, gazdagodott, 'előkelőbbé' lett; tárgyilag: 'értem' az írót, és látom, hogy lényegében mind a ketten ugyanazt érezzük: valamiképpen az életet, a Sorsot, a Mindent. Végelemzésben: több, különb, emberebb lettem [...]. Most már újraalkottam a művet: a tőlem független művésznek tőlem e független

alkotását, – de egyszermind meg is szüntettem mindkettőnek ezt a tőlem való függetlenségét, amikor a mű alázatos befogadása megszüntette az én vele szemben való függetlenségemet is. Ez a mű most már nem egészen ugyanaz ami volt: most már az én művem is" (E: 354-5).

Az esztétikai megismerés tehát folyamat, élményközpontú; megvalósultsága, eredménye pedig a befogadó műmegértése, önmegértése, létmegértése. A befogadó nem fogalmi, megismerési módszerekkel közeledik a műalkotáshoz, hanem alázattal, odaadással, érdektelenséggel, elfogulatlansággal a Sík Sándor-i terminológiában (*E*: 361-2), vagy hasonlóan gadameri fogalmakkal: az érintettséggel, a benneléttel, participációval, vagy ahogy E.D. Hirsch fogalmaz: a megértés mint „understand" (aláállás) segítségével történik. (A hermeneutika elmélete. 1. kötet. 1987. 7).

A Sík Sándor-i bennelét feltétele – mint erről már több vonatkozásban írtam – a személyiség lelkiségén alapuló fogalom, „*az egyéni állandó*" függvénye. A befogadó egyéni állandójának a milyensége az a kapcsolódási pont, melynek segítségével, késztetésével az alkotó egyéni állandójától indukált művet rekonstruálhatja, újraalkothatja. Ha nincs közös érintkezési pont, esztétikai élmény sem jön létre. E gondolat forrása, a kapcsolódási pont tételezése Schleiermachertől ered. De a protestáns filozófusnál a kapcsolódási pontnak csak egyik feltétele az egyéni állandók valamilyen találkozása. A rekonstrukció csak integrációval mehet végbe Schleiermachernél – Gadamer értelmezésében. Az integráció nemcsak pszihológiai, hanem történeti is. A félreértések elkerülése végett törekedni kell arra, hogy rekonstruáljuk azt a világot, a hagyomány világát, amelyből a mű eredt. De fennáll az a veszély – bírálja Gadamer Schleiermachert –, hogy a történeti hagyomány világának rekonstruálása – mely Gadamernél „segédművelet" lehet csupán – ismét a befogadó történeti félreértésének a képzete lesz (Gadamer, *Igazság és módszer*. 1984. 127-9). Így Gadamer szerint a műalkotás valódi jelentése, megértése egy megvalósíthatatlan ideál. A művek minden új megismerése különböző megismerés, melyben az értelmező, a befogadó saját történetisége a differentia specificum. „A hermeneutika teljesítménye alapvetően mindig egy másik 'világ'-ból származó értelemösszefüggés áthozatala saját világunkba." Sík Sándor a schleiermacheri kapcsolódási pontnak csak a személyiségre vonatkoztatottságát adaptálta saját rendszerébe. Amit Gadamer is bírált, a történeti integrációt nem tette a megértés követelményévé. Sík Sándor nem az ideális megértésre törekvő befogadó tudós műelemzését, hanem a naiv–befogadó esztétikai ismeretszerző élményét elemezte, a kapcsolódási pontot az alkotói és befogadói egyéniségek világképének, lét-sorsérzésének, moráljának a minőségétől tette függővé. Így a műalkotásnak elvileg annyi értelmezési lehetősége lesz, ahány befogadó közelít. „A műnek annyi arca van, ahány befogadója; annyi új szépsége, ahány új élménynek lesz a tárgya." (*E*: 358). Azonban Sík Sándor jól látja a relativizmus és szubjektivizmus zsákutcáját, ezért a befogadót megpróbálja objektivizálni. Bár annyiféle esztétikai élmény, újraalkotás van, ahány befogadó, de a „befogadó számára a mű az első adottság". Az újraalkotás nem parttalan szubjektivizmus, hanem a befogadó

„szerzőtárssá" válik. Az élmény, bár nem lehet a művész alkotóélményének mása, mégis valami „olyasféle: egy szabad – a befogadó szempontjából nézve alkotói – élmény, amely azonban a műből indul ki, mindvégig a körül lebeg, ahhoz akar a maga lehetőségei szerint alkalmazkodni." (*E*: 351). A befogadót nemcsak a mű által kötötten objektivizálja Sík Sándor, hanem az alkotói alanyhoz is rendel egy kapcsolódási pontot: az egyéni állandó rezonálását, mely alapfeltétele az esztétikai élmény létrejöttének (*E*: 350-1). Bár „szabad" az újraalkotói élmény, de mégis akkor törekszik esztétikai teljességre, ha „nem a művet alakítottam magamhoz, hanem magamat a műhöz" (*E*: 355). Tehát objektivizáló igényű a befogadás, mégis, mint folyamat alany és tárgy között, eredményében mindig relatív, viszonylagos, szubjektumtól függő marad. Az újraalkotás, mint folyamat, objektív jellegű – bár a szubjektumon alapuló, tudatos – tudattalan, aktív-passzív, alakító, de mégis „odaadóan" alakító (*E*: 355-6). Az újraalkotás folyamatának dinamikussága a műalkotások aktivitása, kimeríthetetlensége. A műalkotások, mint tárgyiasult létezők a befogadó megértési folyamatában csak e folyamat megismert eredményeként léteznek. Önmagukban, lehetőségként, teoretikusan végtelen konkrét élmény, megértés eredményét tárolják, melyeket az együttműködő befogadók realizálhatnak (*E*: 357-8). Önmagukban a műalkotások tőlem függetlenül hordozzák a jelentést, amelyet az alkotó formába öntött. De számomra a műalkotás csak mint egy folyamat értelmezett eredménye létezhet, csak mint viszony a befogadó és az önmagában álló tárgy között.

A Sík Sándor-i befogadás-elmélet interpretálásában igyekeztem bemutatni azokat az elfeledett felismeréseket, melyekről napjaink hermeneutikája is szól.

MÁTHÉ ZSUZSA

CONCEPȚIA LUI SÁNDOR SÍK DESPRE ARTĂ ȘI RAPORTAREA EI LA CURENTELE LITERARE DIN ZILELE NOASTRE

(Rezumat)

Analizând *Esztétika (Estetica)* lui Sándor Sík, unul dintre gânditorii maghiari ai secolului al XX-lea, pe nedrept uitat, autorul schițează poziția istorică a acestuia, pe care o raportează la curentele literare din zilele noastre.

Máthé Zsuzsa constată o apropiere a lui Sándor Sík de aceste curente, apropiere ce confirmă actualitatea esteticii sale.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

SZABÓ DEZSŐ KOLOZSVÁRI DIÁKÉVEI

Nagy Péter 1964-ben 600 lapos monográfiát jelentetett meg Szabó Dezsőről,[1] s ebben az író életére, pályájára vonatkozó minden fontosabb adat megtalálható. Az életrajzi fejezetek megírása nem is ütközhetett nagyobb nehézségbe, hiszen az írónak az Országos Széchenyi Könyvtárba került hagyatéka a rendelkezésére állt, de maga Szabó Dezső is megírta önéletrajzát, mely akkor még csak gépírásos változatban volt olvasható, azóta megjelent Budapesten (1965) és Bukarestben (1982) is nyomtatásban. Az utóbbi kiadásból a cenzúra miatt itt-ott ki kellett hagyni mondatokat, bekezdéseket[2].

Az *Életeim* első fejezeteit olvasva meglepőnek tűnik, hogy Szabó Dezső mennyi mindenre és milyen részletesen emlékszik élete első húsz esztendejéről. Kétségtelenül életrajza sarkított: mindig magát helyezi az események középpontjába, mindig saját szemszögéből ítélkezik. Gyermek-korára vonatkozóan ma már teljesen rá vagyunk utalva az ő emlékeire. Iskolás éveinek azonban maradt két olyan dokumentum-sorozata, amelyek segítséget nyújthatnak az emlékek pontosabb betájolásához, évszámhoz kötéséhez. Ezek a kolozsvári Református Kollégium értesítői[3], valamint az iskola kéziratos diáklapjának, a Reménynek a kötetei.[4] Nagy Péter utal rá, hogy Kolozsvárt nem kutathatott,[5] s e dokumentumokra sincs hivatkozás jegyzeteiben.

Szabó Dezső 120 évvel ezelőtt, 1879. június 10-én született Kolozsvárt a Felsőszén (később Trefort, ma V. Babeş) utcában, abban a házban, amely a klinikák halottaskápolnája melletti hatalmas kémény helyén állt.[6] Az alatt a 20 év alatt, amíg a későbbi író Kolozsvárt élt, a család végig ezen a vidéken lakott. Többnyire a lakbérhátralékok miatt kellett arrébb költözniük, egy ideig a Holdvilág utcában és a Kőkert utcában is laktak. Az iskolás kor alatt a Felsőszén utca 49. szám volt a címük. Ez az otthonuk pont ott feküdt, ahol a századfordulón nyitott Tanár (később Haller, most I. Creangă) utca a Trefort

---

[1] Nagy Péter; *Szabó Dezső.* Budapest, 1964. (Irodalomtörténeti Könyvtár 16.) Második kiadás: Budapest, 1979

[2] Szabó Dezső, *Életeim.* [A bevezető tanulmányt Molnár Gusztáv, az utószót Budai Balogh Sándor írta]. I-II. kötet. Bukarest, 1982. A továbbiakban mindig az *Életeim* e kiadásának I. kötetére utalunk.

[3] A kolozsvári evang. Reform. Kollégium Értesítője az 1887/8-ik évről. Kolozsvárt, 1888. és a következő kötetek 1898/9-ig. A továbbiakban: Értesítő.

[4] Remény. Ifjúsági hetilap. Az 1896–1901 közötti évfolyamok egybe vannak kötve. Jelzetük a kolozsvári Akadémiai Fiókkönyvtárban: Ms.R. 1823/X.

[5] „...többszöri próbálkozásom ellenére a kutatást Kolozsvárra kiterjeszteni nem sikerült". Nagy Péter *i.m.* 11.

[6] *Életeim* 31.

utcába torkollik.[7] Akkor még a kertjük végében szabadon csörgedezett a ma már csak a Botanikus kertben látható Cigány patak.

Míg a párhuzamos Majális utca a századforduló táján előkelő villasorokkal épül be, a Felsőszén utca és környéke megmarad külvárosnak. „A Felsőszén utca vidéke, kevés kivétellel, a szegény emberek világa volt. Kőmívesek, foltozó csizmadiák, kis asztalosok, kis boltosok, altisztek, apró hivatalnokok és a még szegényebbek és kitagadottabbak világa. Voltaképpen igazán nem volt rossz nép ez, és hibái nem az ő hibái voltak" – írja Szabó Dezső.[8] Az itt lakók fő hibája kétségtelenül a mértéktelen italozás. Ez nyomja rá bélyegét a kis Dezső gyermekkorára is.

Az *Életeim* – úgy tűnik – egyáltalán nem igyekszik megszépíteni az apáról rajzolt képet. Szabó József akkoriban a kolozsvári törvényszéken volt irattáros. Minden valószínűség szerint a város külnegyedeiben lakó földész-polgár hóstátiak soraiból emelkedett ki, s az időnként emlegetett székely nemesség és a „nagyajtai és bögözi" előnév csak legenda lehetett. Ilyen családról nem tudnak a genealógiai kézikönyvek sem.[9] Az 1833-ban született apa bekerült a Református Kollégiumba, majd részt vett az 1848-as szabadságharcban, sőt az olasz légiónak is tagja volt, aztán befejezte tanulmányait. 1865 táján nősülhetett. Felesége, a tíz évvel fiatalabb Mille Mária talán román eredetű, magát nemesnek tartó családból született Türén. Mindkét ágról a család terheltséget örökölt. Az anyai nagyapa mindenét elitta, de az apa is a gyermek eszmélkedése idején már az ital rabja. Csak esténként kerül haza, s olyankor pokollá teszi a család életét. „Rettenetes zord és idegen apám"-ról,[10] „északisark apám őfelségé"-ről[11] ír az *Életeim*. Ugyanakkor utal rá, hogy Szabó József valamikor verselgetett, szeretett hegedülni. Beszélt olaszul, németül, románul. Különösen jó emlékezőtehetsége volt, s nagyon szeretett olvasni. Egy ideig könyvtároskodott is.[12]

A család központja, összetartó ereje azonban az anya volt. Egymás után tizenegy gyermeket szült: Árpád, Jenő, Ilona, Mária (†), József (†), Gyula (†), Erzsébet, Dezső, Katalin (†), Margit (†), Irén. A kereszttel jelöltek nem érték meg a felnőtt kort. A fiúk közül Árpád már iskolás korában iszákos lett, s teljesen elzüllött. Jenő (1867–1934) Nagyenyeden végezte a teológiát, s több kötetet közzétevő papköltővé vált. Egyedül Dezsőnek sikerült megszabadulnia a

---

[7] Az utcanyitás tervéről beszámol a kolozsvári Ellenzék 1899. jún. 26-i száma *(Új utca Kolozsvárt)*.

[8] *Életeim* 351.

[9] Vö. Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*. IX. kötet. Budapest, 1915. Szabó címszavak.

[10] *Életeim* 49.

[11] *Uo.* 285.

[12] Az Ellenzék 1901. szept. 16-i száma *Nagy idők tanúja* címmel számol be Szabó József nyugalmazott törvényszéki irodatiszt, 1848/49. vadászezredbeli harcos, az Olaszországban alakult magyar légió egyik vitéz katonája haláláról. A szeptember 17-i szám közli a gyászjelentés adatait: 68 éves volt, feleségén kívül hat gyermeke, öt unokája és két özvegyasszony testvére gyászolja. A szeptember 18-i szám leírja a 17-i temetést. Ezen 28 honvedtárs jelent meg, Herepei Gergely végezte a szertartást.

gyászos családi örökségtől. Édesanyja valósággal szuggerálta bele a másság igényét: „te vagy az elrendeltetett gyermek, aki megtöri ama kígyónak fejét. Te meg fogod törni családunk végzetét. Te tiszta maradsz a rossz szenvedélyektől, te jó leszel".[13] Mondhatni egyedül az édesanya nevelte a gyermekeket. „Végtelen nyugodtság, a megtartás csendes, szelíd, de törhetetlen akarata, hatalmas munkabírás, mindent látó intelligencia, egészen rendkívüli emlékezőtehetség és minden fájdalmat, panaszt lekötő állandó derültség voltak legfőbb vonásai" – írja róla az *Életeim*[14]. Ehhez társult még az olvasási szenvedély, az irodalmi művek ismételt elmesélése, sőt az irodalmias látásmód. Az anya a szomszédokat, saját gyermekeit is gyakran egyik-másik regényhőssel azonosította.

Ez a népes család a külvárosban nyomorogva élt. De a tisztviselő apa itt mégis úrnak számított, kijárt neki a „tekintetes" jelző. A kis Dezső is abban a tudatban nőtt fel, hogy ő más, jobb környezeténél. Ezt különösen akkor érezhette, mikor már gimnazista lett. Az itteni gyermekek legfeljebb elemibe jártak. A családtól az irodalom kedvelésén kívül erős ellenzéki, 48-as szellemet örökölt a gyermek. Az apa honvéd múltja, a családnak járó napilap, az Ellenzék is táplálta ezt. Az anya református-vallásos nevelését az apa nem helyeselte.

A kis Dezső már iskolás kora előtt, jóformán segítség nélkül megtanul olvasni-írni. Édesanyja igyekszik meghosszabbítani gyermekkorát, s csak nyolcévesen íratja be az iskolába. Részletesen olvashatunk az *Életeim*ben a Farkas utcai, akkoriban zöldre festett Református Kollégiumig vezető útról és a beiratkozás részleteiről. Akkor még a Főtéren át lehetett megközelíteni a kollégiumot. S itt mondatja el saját véleményét az édesanyával Szabó Dezső: „Ez a világ legszebb tere, fiacskám. Kolozsvár a világ legszebb városa".[15]

A közel három és félszázados múltra visszatekintő kolozsvári Református Kollégiumnak az 1880-as évek nem tartoznak a legdicsőségesebb korszakai közé. Erdélyi viszonylatban még háttérbe szorítja a sokkal gazdagabb, főiskolai rangú nagyenyedi Bethlen Kollégium. Ide inkább a Kolozsvár környékiek járnak. Nincs elég rendes tanszékük, úgyhogy évről évre változó helyettes tanárokat, többnyire egyetemista tanárjelölteket, teológusokat kénytelenek alkalmazni. Az oktatás még felekezeti tanterv szerint történik. A bentlakásban élnek a régi hagyományok. A VII–VIII. gimnazistákat, ha már nem is nevezik bölcsészeknek, uraknak illik szólítani. A hatalmat pedig főleg az itt szállást kapó egyetemisták, a jurátusok gyakorolják. Az iskola élén a főgondnokból és algondnokokból valamint a rendes tanárokból álló elöljáróság található. Az egyik rendes tanár tölti be az egész intézmény igazgatói tisztségét, egy másik az elemi iskola tanvezetője. Az iskola történetének újabb szakasza épp Szabó Dezső távozása idején, 1898-ban kezdődik. Ekkortól részesül állami segélyben a kollégium. Megnő a rendes tanárok száma, áttérnek az állami tantervre, s a századfordulón felhúzzák a kollégium új épületét.

---

[13] *Életeim* 89.
[14] *Uo.* 430.
[15] *Uo.* 113.

1888-ban a történész dr. Török István volt a Református Kollégium igazgatója, az elemi iskola tanvezetője pedig Parádi Kálmán, a természetrajz tanára. Nála kellett a kis Dezsőt beíratni szeptember első napjaiban. A titokzatos természetrajzi szertárban a kisdiákokat bejegyző „nagy fejű bagolyember" kissé furcsálja, hogy nyolcéves koráig tartották otthon a gyermeket, de elfogadja az anya magyarázkodását. A kollégium I. elemi osztályába összesen 25-en iratkoznak be, 1882–1879 között születettek. Úgyhogy Dezső az egyik legidősebb. A kisdiákok közül 20 kolozsvári, s csak 18 református. Az osztályt Mezei László „okleveles néptanító" vezeti, akiről nem sok emléke maradt a tanítványnak, legfeljebb az, hogy nagyon fiatal volt, mint „általában a többi elemi tanító is". A tanév 1888. szeptember 5-től 1889. június 24-ig tartott. A kisdiák rögtön a tanév elején egy olyan esemény részese lehetett, amely egy iskola történetében is egyedülálló. Szeptember 22-24-én Ferenc József király látogatást tett Kolozsváron. Ennek keretében szeptember 23-án délután felkereste a Református Kollégiumot is. Kíséretében volt Tisza Kálmán miniszterelnök, Jósika Sámuel főispán és Albach Géza polgármester. Az iskola elöljárói és Szász Domokos református püspök fogadták az uralkodót. A 426 főnyi diákság a négyszögű udvaron, a kiskúrián várakozott és éljenzett. Ferenc József megtekintette a nagykönyvtárat, a természetrajzi és természettani múzeumot, a nagytermet. Mindenütt a felelős tanárok kalauzolták, majd az ifjúság éljenzése között távozott. „Nagyon szép tanoda, szép ifjúságot találtam, s szépen voltak az alkalomra elkészülve" – hangzottak búcsúszavai.[16] Az *Életeim*[17] is színesen ír a látogatásról. Eszerint a 48-as hagyományokon nőtt diákság igen-igen háborgott a látogatás miatt. A kis Dezső elsős osztálytársaival egyenesen „tüntetni" akart a zsarnok király ellen.

A másik színesen leírt esemény a kollégiumi majális, bizonyára több év tapasztalatát sűríti, de itt mondatja el Török István igazgatóval e – sorsát ugyancsak meghatározó – szavakat: „Önfegyelem a szabadságban: ez a mi szent hagyományunk, ez a magyar református lélek szépsége".[18] Ezen elvnek köszönhette Szabó, hogy aránylag sok egyénieskedését, néha szabályzatba ütköző tettét is elnézték. A tanévet záró osztályvizsgán neki a Szózatot kellett elszavalnia. Annyira átélve mondta a verset, hogy körülötte mindenki sírni kezdett.

Második-harmadik elemiben (1888/89, 1889/90) Csiky Béla okleveles néptanító, kollégiumi esküdt vezeti Szabó Dezső osztályát. Csiky akkoriban 25-26 éves volt, Nagyenyeden végezte a tanítóképzőt, s kolozsvári tartózkodását (1886–1890) azzal tette emlékezetessé, hogy megírta Kolozsvár és Kolozs megye földrajzát bemutató tankönyvét. Így bizonyára a kis Dezsőben is növelte kötődését városához. Úgy ír róla, hogy „szerettem és tiszteltem".[19] A Szabó szülők ekkoriban tartják ezüstlakodalmukat, s arra a tanítót is meghívják. A II.

---

[16] Értesítő 1887/8. 5–6.; Ellenzék 1887. szept. 24.
[17] *Életeim* 150–8.
[18] *Uo.* 174.
[19] *Uo.* 223.

elemibe 30-an, a III.-ba már 44-en járnak. Mindkét osztály végén Szabó Dezső a jutalmazottak között első helyen szerepel. A IV. elemire az osztálylétszám eléri a 48 főt. Ekkoriban Gáspár Gyula okleveles néptanító vezeti őket, róla nem esik szó az *Életeim*ben. Gáspár is kollégiumi esküdt volt, s jó muzsikus lehetett, mert felsőbb osztályokban egyházi éneket tanított. Ez évben is az első jutalmazott Szabó Dezső.

Az 1891/92-es tanévben lesz gimnazista Szabó Dezső. Osztályába 57-en járnak. Ez szűrő esztendő, a fő cél annak eldöntése, ki érdemes a továbbtanulásra. Az osztályfőnök Szabó Árpád III. éves tanárjelölt, helyettes tanár, latint és földrajzot tanít. „Egészen fiatal", „kis barna emberke"-ként jellemzi őt tanítványa. A latin nyelvet kitűnően tanította, de „szörnyen unhatta földrajzbeli mesterségét"[20]. Egyetlen rendes tanáruk a matematikus dr. Sárkány Lajos volt. A többiek mind kezdők. A Hollandiát is megjárt Csűrös József „papjelölt" oktatta a vallást és a magyart. „Helyre-fiatalember volt" – írja róla az *Életeim,*[21] a magyarórákat még csak megtartotta, de a vallásórákon többnyire az udvaron játszott diákjaival. Demeter István tanárjelölttől mértani rajzot tanulhattak. A tanév végi kimutatásban Szabó Dezső az ösztöndíjasok közt szerepel.

A II. gimnáziumi osztály nem sok újat hoz. Szabó Árpád marad az osztályfőnök és latintanár, a vallást átveszi Baczó Mózes papjelölt. A magyar megmarad Csűrös József, akárcsak a matematika az egyetlen rendes tanár, Sárkány Lajos kezében. Az új tanárjelölt oktatók sorában megjelenik Bodrogi János (földrajz) és Gebe Mihály (mértani rajz). Az előbbi a nagyenyedi kollégium híres igazgatója lesz. Úgy tűnik, nem hagyott nyomot kisdiákja emlékezetében. A tanév végén 46-ra csökken az osztálylétszám, Szabó Dezső itt is ösztöndíjas, mint végig az érettségiig.

A III. osztály még mindig jórészt a „jelöltekre" van bízva. A magyart és a latint Dobai Sándor IV. éves tanárjelölt, osztályfőnök tanítja, a vallást és a történelmet Baczó Mózes, a mennyiségtant és mértani rajzot Gebe Mihály. Most ismerkedhetnek meg a kollégium két rendes tanárával. Az új tantárgyként jelentkező németet Graf Jakab oktatja. Ő az, „aki a német borsót dobálgatta igen meredek és kemény falainkra"[22] – írja Szabó Dezső. Minthogy svájci német volt, jól tudott franciául, s időnként önként jelentkezőknek francia kurzust hirdetett. Pár órájára a kis Dezső is eljárt. A földrajz tanítását átvevő Parádi Kálmán a kollégium egyik legtekintélyesebb, „az átlagon jóval túlnyúló"[23] tanára volt. A diákok pletyka szinten tudták róla, hogy egy budai sváb iparos fia, katolikus papnak készült, s valami nő-ügy miatt hagyta ott a papságot, lett reformátussá. Elvette az egyik kollégiumi tanár lányát,[24] s maga is ott lett tanár. Idővel igazi

---

[20] *Uo.* 287.

[21] *Uo.* 285–6.

[22] *Uo.* 339.

[23] *Uo.* 185.

[24] Parádi Kálmánné Sárkány Erzsébet (1855–1918) Sárkány Lajos tanár nővére volt, s mindketten Sárkány Ferenc kollégiumi tanár gyermekei.

protestáns temperamentumúvá vált. Szeretett vitatkozni, a bort „nem utálta", és ritka cifrán tudott káromkodni. Híres volt szókimondása, szórakozottsága. S bár a legszigorúbb tanárok egyikének számított, a diákok szerették.

A IV. osztályban (1894/95) két olyan fiatalemberrel találkozhatott Szabó Dezső, akik később a kollégium meghatározó egyéniségei lettek. A papjelölt vallástanár, Tárkányi György nem sok emléket hagyott benne. Annál többet Kovács Dezső, a még csak helyettes tanár (magyar, latin, történelem), osztályfőnöke. Finoman jelzi, hogy nem a novellista és szerkesztő Kovácsot tisztelte, nézeteik különböztek. Kovács a Herczeg Ferenc-féle irányzat hívének számított.[25] De tanárként a liberalizmust képviselte, felismerve „druszájában" a tehetséget, „külön védszelleme" lett: „Nagy érték volt ebben az akkor még egészen fiatal tanárban, hogy inkább elnézte a fiatal élet egy-két idétlenebb feszengését, csakhogy meg ne zavarja az egyéniség egészséges és erős fejlődését. Ez a bölcsessége nagyon sok csávából segített ki engem".[26] Helyettes tanár oktatta még a mértani rajzot (Gebe Mihály). A rendes tanárok száma ez évben háromra emelkedett: Sárkány Lajos – matematika, Graf Jakab – német, Parádi Kálmán – természetrajz.

Az 1895/96-os tanév a millennium jegyében telt el, s több mozzanatában is emlékezetes maradt Szabó Dezső számára. Az osztályfőnök és történelemtanár újra csak egy tanárjelölt, Bagothai Sámuel. A vallást Tárkányi, a németet Graf, a mennyiségtant Sárkány, a természtrajzot Parádi tanítja. A két új rendes tanár a két politikai végletet képviselte. A felsőbb osztályok magyartanára Szabó Sámuel volt. Mindenki odabiggyesztette neve elé az „öreg" jelzőt. Hiszen még a 48-as honvédek egyikét tisztelték benne. „Ő volt a dicső hajdankor a kollégium életében".[27] Mindenki tudta róla, hogy csak a „haza" vagy „negyvennyolc" szavakat, Kossuth, Bem nevét kell emlegetni, s szemei máris könnybe lábadnak. Máskülönben „borzasztóan takarékos ember volt". Szabó Dezső már elemista kora óta verselgetett. Szabó Sámuel nem kis elégtétellel fedezte fel benne a költőt. Az öreg „tanítási módszere is meglehetős antik jellegű volt. Szerinte a poetika tanításának az volt a célja: hogy minden egyes tanulót költővé mozgósítson". Nos, Dezsőt nem kellett sokat biztatni: „Szabó tanár úrnak csakhamar üstökös csillaga lettem. Ez és a következő év volt költéri pályám augusztusi éjszakája, és úgy ontottam a verset, mint a túllakott kecske a kecskemazsolát"[28]. Szabó Sámuel volt a diákönképzőkör tanárelnöke is. Az iskolai önképzőkörök még a reformkorban alakultak, s a diákok anyanyelvi-irodalmi művelődését szolgálták. A kolozsvári Református Kollégiumban először 1846-ban létesült önképzőkör. Aztán az 1871/72-es tanévtől újjáalakult. Tagjai a VII–VIII. gimnazisták voltak, az V–VI.-osokat rendkívüli tagnak vehették fel. Hetente tartottak gyűlést, s a legjobb verseket, elbeszéléseket, dolgozatokat a Remény

[25] *Életeim* 412–3.
[26] *Uo.* 414.
[27] *Uo.* 326.
[28] *Uo.* 330.

című kézírásos lapba másolták.[29] A Remény szépen bekötött évfolyamait megőrizte a kollégium, jelenleg az Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjának kézirattárában találhatók. Bár az értesítőkben nincs utalás rá, hihető, hogy Szabó Dezső ebben az évben gyakran szerepelt az önképzőkörben. A Remény ezen évfolyamában még nem közöl.

A másik új rendes tanár a klasszika-filológus Geréb Márton volt. Egyrészt őt tartották az egész tanári kar egyetlen „mamelukjának" vagyis kormánypártijának, másrészt ő volt a diákcsínyek leggyakoribb célpontja. „A jó mosolygás, mint egy szoktatott kis madár, kiült a diákajkakra, ha meglátták Geréb tanár urat"[30]. Szabó Dezsőnek többször is megígérte, hogy akasztófán végzi. „Én azért szerettem Geréb tanár urat, s ha valamely napon nem zsörtölődött velem, valósággal hiányérzetem támadt. Ami a görög tanítását illeti, az sok mindenre alkalmas volt, csak arra nem, hogy görögül tanuljunk" – írja az *Életeim*.[31]

Ebben az évben már jobbak lettek a tanítási feltételek. A IV.-ben még 41 fős osztálylétszám 34-re csökkent. Szabó Dezsőt külön dicséretben részesítik növénygyűjteményéért. A tanév vége felé, május 9-én megtartják az iskola millenniumi ünnepélyét, ezen az igazgató, Török István mond az értesítőben is kinyomtatott emlékbeszédet.[32] A vizsgák után a kollégium kirándulást szervez a budapesti millenniumi kiállításra. Az *Életeim* Kovács Dezsőt említi „fővezérként", az értesítő szerint Sárkány Lajos és Borcsa Mihály volt a vezető, 120 diák vett részt. Az éltanuló Szabó Dezsőt ingyenesen elvitték. Nagy élmény lehetett, bár utólag úgy vélte, hogy „a semminél alig valamivel többet" látott a kirándulás négy napja alatt.[33]

A VI. gimnáziumi osztály lényeges változásokat hoz mind az iskola, mind pedig Szabó Dezső életében. A tanintézet igazgatását Török Istvántól Sárkány Lajos veszi át. „Szegény dr. Sárkány Lajos valószínűleg nem volt rossz ember, de távol volt a dr. Török István léleklátásától és erős formáló akaratától"[34] – írja az *Életeim*. Kissé érthetetlen itt a feltételezés, hiszen Sárkány éveken át tanította már az osztályt, Török pedig ebben az évben lépett a tanárok sorába. Így Szabó kialakíthatta véleményét. Az ő magánéletének új mozzanata: viszonya apjával annyira feszültté vált, hogy a tanév elején magyartanára, Kovács Dezső útján kérte, vegyék fel a bentlakásba. Ettől fogva kerülte apját, olyankor járt haza, amikor ő hivatalban volt. A vakációkat is a kollégiumban töltötte, esetleg testvéreihez utazott. Ez évben a latint és görögöt tanító Geréb Márton volt osztályfőnöke, s a rendes tanárok szárnyai alá került a 33 fős osztály: Graf Jakab – német, Török

---

[29] Értesítő 1895/6. 53–7.; Gaal György: *Diáklapok másfélszáz éve*. Korunk évkönyv 1974. 269–81.

[30] *Életeim* 336.

[31] *Uo.*

[32] Értesítő 1895/6. 1–11.

[33] *Életeim* 354.

[34] *Uo.* 421.

István – történelem, Sárkány Lajos – mennyiségtan. Az ének tanítását Seprődi János vette át, új tárgyként szerepelt a testnevelés (Vermes Lajos).

E tanévben az önképzőkör megújul. A nyugdíjba készülő Szabó Sámueltől Kovács Dezsőre száll a vezetés. Új szabályokat dolgoznak ki, s felveszik Gyulai Pál nevét. A rendkívüli tag Szabó Dezső az egyik legszorgalmasabb munkatárs, a tanév végén ezért 3 forint jutalmat kap. Munkásságát tükrözi a Remény-évfolyam is. Ennek szerkesztője Fazakas József, aki Szabó 11 versét méltatja közlésre. Az egyiket Nemo álnévvel jegyzi. Többségük Petőfi modorában írt szomorkás népies lírai vers. Egyikük, a Diákkeserv (3. szám) tizenegy szakaszában tényleges érzéseket fogalmazhat meg, íme néhány szakasza:

Nem érsz bizony egy fabatkát,
Megúntalak már rég téged,
Cifra nyomorúság vagy te,
Sokat dicsért diákélet.

Szomjazom a szabadságot,
Feltörnék a magasságba,
És egy kopott vén fapadhoz
Van lekötve lelkem szárnya!
.....

Hejh, de jönnek még szebb idők!
Sejtő szemmel látom... nézem...
Büszke lesz még az a fapad,
Hogy a nevem rája véstem.[35]

Az 5. számban megjelent *Vajda sírjánál* című 67 soros „költeménynek" története is van. Az *Életeim* szerint[36] a költő halálhírére született, s Kovács Dezsőnek annyira megtetszett, hogy ragaszkodott az emlékünnepélyen való előadáshoz. A tanárok és édesanyja unszolására a fiatalember ekkor kötött először nyakkendőt. Az 1897. február 28-i Vajda János emlékünnepségről és Szabó Dezső alkalmi szavalatáról az értesítő is hírt ad.

Az 1897/98-as tanév elején iktatják be Kovács Dezsőt rendes tanárnak, székfoglaló beszédet mond. Egyben átveszi a 33 fős VII. osztály vezetését, s továbbra is tanítja nekik a magyart. A még mindig csak „papjelölt" Tárkányi György vallástanár mellett felsorkoznak a rendes professzorok: Geréb Márton (latin, görög), Graf Jakab (német), Török István (történelem), Parádi Kálmán (lélektan). Az egyetlen új tanár Szathmári Ákos, mennyiségtanra és természettanra (fizikára) oktatja az osztályt. „Egész életemmel figyeltem az előadásra, mert Szathmáry (sic!) Ákos tanár úr rendkívül érdekesen és szembe-lélekbe bevivő világossággal adta elő a tárgyat" – emlékezik rá tanít-

[35] A verset itt-ott kipontozva közli az *Életeim* (363) is. Szabó Dezső már nem emlékezett minden sorára. A hiányokat a Remény segítségével pótolni lehetne.

[36] *Eleteim* 366.

ványa.[37] Ebben a tanévben a figyelemre méltóbb dolgok a Kovács Dezső irányította Gyulai Pál Önképzőkörben történtek. Mint rendes tagot a Remény szerkesztőjévé választották. Visszaemlékezése szerint ekkorra egyeduralkodó lesz a körben, kritikái végső döntésnek számítanak.[38] Két emlékünnepélyen is szaval. Az október 6-in 60 soros ünnepi ódáját adja elő. Október 30-án központi utasításra minden iskolában hálaünnepséget kellett tartani abból az alkalomból, hogy az uralkodó tíz szoborral ajándékozta meg a magyarságot. Kovács Dezső rávette tanítványát, hogy ezen az ünnepélyen szavalja el Jenő bátyjának egy „király-ódáját" – melyet az egy pályázatra írt. Szabó Dezső kénytelen-kelletlen elvállalta a feladatot, de ott, ahol a vers a kiegyezést, s Deák művét dicsőítette, átírta a szöveget úgy, hogy az Kossuthra vonatkozzék. Az *Életeim* szerint kis botrány lett, de a tanárok szinte helyeslőleg fogadták tettét.[39]

A Remény ebben az évben nagy lendülettel indul. A szeptember 19-i első szám hozza Szabó Dezső *Beköszöntő*jét, melyben kéri az ifjúság támogatását. Aztán számról számra elkezdi ontani a verseket. Egyik-másik számban három-négyet közöl. Rendszeresen használja a Titán Laczi álnevet, de minden valószínűség szerint az αβ és az Elektra is őt fedi. A szerkesztői üzenetekben néha saját álnevének üzenget. Íme, néhány verscím: *Horatiushoz* (óda), *Esti dal, Hallod cigány, Nem élek én sokáig, A sors, Az öngyilkos cigó* (vidám ballada), *Koldusasszony, Ha vége lesz, Nem kell nekem..., Göröngyök, Adrienne-hez, Boldog éjjel, Beteg vagyok, Jóslat, Édesanyám, A véres kötél* (rémeposz), *Dalok*. E versikék nem árulnak el rendkívüli tehetséget, látásmódjuk a századvégi epigonköltészetnek megfelelő. Azt kétségtelenül bizonyítják, hogy Szabó Dezső játszva verselt. Itt-ott tényleges érzésvilága is megszólal. A hatszakaszos *Anyámnak* (3. szám) című verset így kezdi:

Van egy kis ház ott a város végén;
Az a kis ház a világom nékem,
Az a kis ház mintha templom lenne,
Mert az én jó, az én szegény
Anyám lakik benne.

A kolozsvári temetőben (8. szám) című prózai elmélkedésében így vall: „Úgy szeretek ide járni, beszélgetni az elmúlással s tanulmányozni – az életet. Mennyi ellentmondás kiált e sírokról felém, ki tudná megkapni e káoszi zűrzavarban az egységes isteni gondolatot?" E Remény-évfolyam legszorgalmasabb munkatársai Borbély Zoltán, későbbi járásbíró, regényfordító; Dávid Lajos, utóbb jeles matematikus, egyetemi tanár; Boross Elek, aki még tordai főjegyzőként is közöl verseket a lapokban.

---

[37] *Uo.* 436.
[38] *Uo.* 402.
[39] *Uo.* 366–70.

Szabó Dezső egyeduralma többeknek szemet szúrt. Úgy tünik, bírálgatni kezdték, főleg a felette járók. A 14. számban közölt *Egy kritikusocskához* című háromszakaszos vers így indul:

Újra ismétlődik tehát
A kis szúnyog regéje,
Ki egykor rárepült az alvó
Oroszlánnak fejére.

A kis szúnyogok azonban tovább folytatták a bírálgatást. Az eredményt, lehet kissé túlozva, Szabó Dezső meséli el. Eszerint egyik „nyersre" sikeredett versének a Reményben való közlését Kovács Dezső nem találta helyesnek. Mire ő – aki „már régen unta" ezt a tevékenységet – „Disznóól az egész önképzőkör" odamondással távozott az ülésről, s többet e lényegében kötelező fórumon meg sem jelent. Utólag elismerését fejezi ki tanárai iránt, hogy ezt a viselkedését elnézték.[40] Tény: a Remény február 6-ról keltezett 15. számán szerepel utoljára Szabó Dezső neve. Eddig az évfolyam 110 lapot tesz ki. A március 6-i 16. számot már Borbély Zoltán szerkeszti. Május 8-án készül az utolsó, 20. szám. Sem ezekben a számokban, sem a következő 1898/99-es Dávid Lajos szerkesztette évfolyamban egyetlen Szabó Dezső-írás sem olvasható.

Az 1898/99-es tanév gimnáziumi osztályában 29 tanulót tartanak nyilván. A tanári karban alig történik változás: Kovács Dezső a magyartanár és osztályfőnök, Tárkányi György, Graf Jakab, Szathmári Ákos, Parádi Kálmán, Török István tanítják eddigi tárgyaikat. Újdonság, hogy Geréb Márton csak a görögöt oktatja, a latinórákat átadja a fiatalabb kollegának, dr. Borcsa Mihálynak. „Borcsa tanár úr rendkívül lelkiismeretes jó tanár volt. Azt hiszem, egyik baj éppen az volt: hogy idegrendszere túlságosan kívánta a folytonos elfoglaltságot" – írja Szabó Dezső.[41] De aztán képet ad arról is, milyen üldözési mániában szenvedett ez a tanár, leírja egyik rohamát. Amint az iskolában töltött első tanév hozott egy emlékezetes eseményt a kisdiák számára, a királylátogatást, úgy ez az utolsó tanév is hoz valami meggondolkoztatót. Akkor ellenzékisége nyilvánult meg, most pedig nézetei megrendülnek. 1899 januárjában „egy nagy fa dőlt ki a kolozsvári erdőből: Szász Domokos".[42] Erdély utolsó nagy református püspökének nevezi, családja „egyetlen igazán nagyarányú tagjá"-nak. Az alkotó egyházfejedelem nem tudta érvényesíteni akaratát, befejezni müvét, mert az ellenzék állandóan gáncsolta, útját állta. Ezeket végiggondolva meginog a hite a „csak szavakban, szómámorokban, gesztusokban" kimerülő ellenzéki magatartásban, sőt felismeri, hogy az egész korabeli politika „úri játék", „kirakati fakard-párbaj", melyre csak a nép fizet rá. Máskülönben az iskola a június 24-i évzáró ünnepélyen emlékezett meg a püspökről.

---

[40] *Uo.* 406.
[41] *Uo.* 467–8.
[42] *Uo.* 440.

„A pályázatoktól, ha talán egyszer részt is vettem ilyenben, undorodtam" – írja az *Életeim*.[43] Az az egyetlen alkalom a VIII. osztályban volt, amikor elnyerte „A kuruc világ költészete" címmel kiírt magyar irodalmi pályatétel kidolgozásáért járó 30 forintot. Ez évben a haladó francia nyelvi csoportnak volt tagja. Az évzárón külön díjat kapott a magyar nyelvben tett előhaladásáért (Szász Gerőtől 2 arany), külön magyar irodalmi sikereiért (a gróf Teleki Sámuel-alapból 30 korona). A tanév folyamán ösztöndíjat élvezett a Veress József-alapítványból (95 korona) és a Hegedüs Sándor-alapítványból (100 korona). Bizonyára az iskolának mind a 486 diákja felnézett rá. Az irodalmi pályadíj elnyeréséről még az Ellenzék is beszámolt.[44]

A tanulmányokat lezáró érettségire május 29–június 5. között került sor. A bizottság elnöke gróf Bethlen Ödön főgondnok volt, kormányképviselőnek dr. Horváth József pápai főiskolai tanárt küldték ki. Magyarból, mennyiségtanból, latinból, görögből és németből kellett a jelölteknek írásban és szóban felelnie. A magyar irodalmi tételeket felsorolja az értesítő, s a címek szóról szóra egyeznek az *Életeim*ben említettekkel. Szabó elárulja, hogy ő a harmadik tételt dolgozta ki: A magyar nemzet jellemzése (erényeink és hibáink). A 26 jelentkezőből Szabó magát nyilvánítja az egyetlen tiszta jelesnek, az értesítő szerint 2 jelesen, 4 jól, 14 (egyszerűen) érett minősítést osztottak ki. A 20 leérettségizettből 1 teológiára, 1 bölcsészetre, 13 jogra, 2 mérnökire, 1 művészire, 1 vegyészetre, 1 pedig vasúti pályára készült. Nem lehetünk biztosak abban, hogy a bölcsészetre jelentkező épp Szabó Dezső. Ekkoriban még az *Életeim*[45] szerint a katonai akadémia, a keleti akadémia, a teológia és a jogi tanulmányok között válogatott a maturandus. Negyven évvel később visszagondolva megállapítja: „Talán a nyolcadik osztály volt életem legfelhőtlenebb, legboldogabban győzelmes éve.[46]

E győzelem után úgy érzi: „tanulmányaimat, önmagamat csakis Budapesten folytathatom". Az ottani szélesebb látóhatárok, végtelenebb lehetőségek, bonyolultabb „életrajzás" vonzzák.[47]

Az első két évtized, Kolozsvár és főleg a Református Kollégium meghatározó volt Szabó Dezső pályájának alakulásában. Több mint négy évtized távlatából vallotta: „A Farkas utcai református kollégium, mellette az ősi templom. Ott kaptam az élet alapízét, szemem messzeségét s örök irányát a lendülő szárnyaknak. Az anyám, a kolozsvári temető és a református kollégium fia vagyok".[48] Többször is utal rá, hogy tanárai „nem voltak zsenik", nem álltak koruk színvonalán. „Az egyik el-elvétette a számokat, a másik az idegen neveket mondta furcsán". Amit a kollégiumtól kapott, az a

---

[43] *Uo.* 433.

[44] *Évzáró ünnepély.* Ellenzék 1899. jún. 24.

[45] *Életeim* 461.

[46] *Uo.* 460.

[47] *Uo.* 435.

[48] Szabó Dezső, *Mit adott nekem a magyar kálvinizmus.* In: Szabó Dezső, *Az egész látóhatár.* III. kötet. Budapest, 1943. 309–14.

liberális szellem, az, hogy nem törték le agancsait, nem kényszerítették szégyenletes kompromisszumokra, nem élezték ki a konfliktusokat. Szabó Dezső nem csak szóban, nyilatkozatokban rótta le háláját iskolája iránt, hanem már 1940-ben kijelentette, hogy minden szerzői jogát a kollégiumra hagyja „parasztgyerekek neveltetésére".[49] Ez bekerült halála előtt két nappal a pesti óvóhelyen megfogalmazott végrendeletébe is.[50]

Az író *Életeim*ben közölt visszaemlékezéseinek és a kollégiumi értesítőknek az összevetése néhány tanulsággal szolgál. Az értesítők minden Szabó Dezsőhöz köthető adata, ha nem is számszerű pontossággal, bekerült az önéletírásba, sőt a maga helyére került. Ritkán fordul elő, hogy előbbre vagy későbbre helyez egy-egy eseményt. Legfeljebb az összefüggések miatt köt össze időben távolabb eső dolgokat. Maga is vall erről: „Életeimnek ebben az újra megélésében, helyesebben: életeim pihenő részeinek ebben a mozgósításában sokszor megtörténik, hogy a feltóduló események láncolata előrevisz az időben, és hogy előbb történt dolgokat utóbb mesélek el".[51] Annyira emlékszik osztálytársai, tanárai nevére, annyira hibátlanul idézi a három megadott érettségi tétel címét, hogy feltételeznünk kell: vagy diákkori jegyzetek, napló állt a rendelkezésére, vagy legalább kijegyzetelte a kollégiumi értesítőket, esetleg egyik-másik a rendelkezésére állt. Az 1939-ben megtartott érettségi találkozón is sok mindent felemlegethettek, felelevenithettek. Még így is: Szabó Dezső emlékezőtehetsége tündököl e műben.

GAAL GYÖRGY

ANII DE ŞCOALĂ AI LUI DEZSŐ SZABÓ LA CLUJ

(Rezumat)

Renumitul prozator Dezső Szabó s-a născut în 1879 la Cluj. Aici şi-a petrecut primii 20 de ani din viaţă. El însuşi declară, în romanul autobiografic *Életeim*, că în aceşti ani s-a format personalitatea sa. Mai ales Colegiul Reformat şi-a pus amprenta asupra gândirii sale. În lucrarea de faţă sunt comparate datele din romanul autobiografic cu cele tipărite în anuarele şcolare şi se constată că Dezső Szabó a respectat cronologia evenimentelor.

Date interesante cu privire la personalitatea lui Dezső Szabó se găsesc şi în revista şcolară „Remény", aflată la Biblioteca Academiei Române (Filiala Cluj), revistă la care Szabó a publicat zeci de poezii, el fiind şi redactor pe timpul unui an şcolar. Aceste date întregesc imaginea despre tinereţea lui Szabó, prezentată în monografia *Szabó Dezső*, scrisă în 1964 de istoricul literar Péter Nagy.

---

[49] Nagy Péter *i.m.* 547.

[50] Idézi: Kozma Dezső, *Erdélyi utakon*. Székelyudvarhely, 1997. 109.

[51] *Életeim* 382.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

EGY KARINTHY-VERS AKTUÁLIS TAGOLÁSA

A *Nyájas anyó lepénnyel* című Karinthy-vers 1928. január 1-jén jelent meg a Nyugatban. A költő nem vette fel verseskönyvébe műfaji bizonytalanság vagy egyéb okok miatt (1. Ungvári Tamás, *A szerkesztő jegyzete*. In: Karinthy Frigyes, Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, 1977. 181–2, 192–3; vö. Angyalosi Gergely, *Objektív kórus-árnyjáték* – Füst Milán, *Habok a köd alatt*. In: Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő [szerk.], „de nem felelnek, úgy felelnek" – A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, 1992. 138).

A Füst Milán-vers, amelyre Karinthy hivatkozik, véletlenül különös időszerűséget kapott, ugyanis a megjelenése utáni napokban Florida partjainál ötven emberrel a fedélzeten elsüllyedt egy tengeralattjáró. A két költő verse intertextualitást mutat, s valóban, idézetben is jelzett szövegbeli megfelelések találhatók (egyebek mellett) a Karitnhy-versben (vö. Szabó Zoltán, *A stílustörténet egy szövegtani modellje*. Nyr. CXIX [1995.], 74), ámbár ehhez jó tudnunk, hogy a Füst Milán-verset saját költői oeuvre-jében a legrejtélyesebbnek szokás tartani, (1. Angyalosi *i. m.* 133).

A Karinthy-vers – Fónagy Iván kifejezésével szólva – lírai cselekménye meglehetősen szabad alakítású belső formán nyugszik és alapul. A szövegszerkezetnek, a gondolatalakzatoknak és a gondolkodási formáknak a lírai cselekményben betöltött fontos szerepe lépten-nyomon megmutatkozik (1. Fónagy Iván, *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Linguistica. Series C. Relationes 3. Budapest, 1990. 18 et passim), a téma-réma tagolódással kapcsolatosan pedig a témák egybekapcsolódása és összeköttetése képezi bizonyos összefüggések mellett a szöveg tematikus szerkezetét (1. František Daneš. *A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez*. Tanulmányok 15. Újvidék, 1982. 47). A szöveg megértése az egymás mellé állított elemek sorozatából lehetséges. Az alkotó és a befogadó folyamatok (egyéb tényezőket most nem idevonva) a lincaritásból felépülő elemösszefüggésekben mint kontextusban ragadhatók meg. A beszélő szándékával, illetőleg a hallgató elvárásával egyaránt számolnunk kell (holisztikus jelleg), a szöveg alkotásakor és megértésekor jobbára morfologikus jelleg érvényesül, mindez a szöveg folyamat jellegét, kommunikációs eseménységét adja, (1. Robert-Alain de Beaugrand–Wolfgang U. Dressler, *Einfuhrung in die Textlinguistik*. Tübingen, 1981.; Tolcsvai Nagy Gábor, *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, 1996. 111).

A szöveg folyamatjellegében meglehetősen jól elkülöníthető formai (rész)-tulajdonság a linearitás, amelyet már Ferdinand de Saussure észrevételezett a szintagmák kapcsán (*Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, 1967. 156), és amelyet újabban Szabó Zoltán vont be a stílusvizsgálatba (*Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetekben*. In: Galgóczi László–Nagy L. János

[szerk.], *Absztrakció és valóság*. Szeged, 1996. 303–11), érinti a kérdést Tolcsvai Nagy Gábor is (*i. m.* 51). A szöveg grammatikai felépítésében is linearitás figyelhető meg, azonban a szemantikai szövegösszetartó erő már nem feltétlenül lelhető meg valaminő vonalszerű szerkezetben. Legalábbis nem a mértani vonalhoz hasonlóságban. Inkább arról van szó, hogy a szemantikai linearitás olyanféle alakulat, mint a kenderfonal, amelyet a rostcsomóból alapsodrás után besodornak. Ilyeténképpen számos rostból bizonyos egyenetlenséggel ugyan, de végül is egyetlen szál, a fonal jön létre, amelyben a kisebb-nagyobb szálak észlelhetők ugyan, de az egybesodrás révén éppúgy összetartanak, mint a szöveg jelentése, másként szólva létrejön a tartalom formája, az izotópia, amely nélkül nem tekinthető szövegnek valamely nyelvi produktum (1. Kelemen János, *Szöveg és jelentés*. ÁltNyTan. XI [1976.], 195). Mindeme okok miatt a szöveg értelmezése a lehetséges szöveg-mondathalmazok („rostcsomó") témaépítkezési rendjének („alapsodrás") révén elkészülő vagy elkészült szemantikai vonalvezetésű („egybesodrás") szöveg(műv)et hoznak létre, amelyben kisebb-nagyobb mértékben észlelhetők az eredeti szálak, vagyis a szövegművet szemantikailag föl- és összeépítő téma- és rémaelemek.

Mivel „az irodalmi műalkotás nem azt mondja el, hogyan állnak a „dogok", mi a „helyzet", hanem azt, hogy a mű költői előállításánál fogva állnak a dolgok úgy, ahogy állnak, ahogy az irodalmi szöveg állítja, hogy valamivel kapcsolatban éppen ebben a szövegösszefüggésben ez a helyzet" (S. J. Schmidt, *Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba*. In: Horányi Özséb – Szépe György [szerk.], A jel tudománya. Budapest, 1975. 480–1), ezért tehát a költői szövegmű megértése során meglehetősen nagy mértékben magára a szövegműre kell támaszkodnunk. Karinthy versének esetében a verscím mellé tett megjegyzés, olvasási utasítás nem csupán az intertextuális viszonyokat tudatosítja, és nemcsak alkotáslélektani adalék a vers megszületéséről, hanem a Füst Milán-vers epikai keretére utal verstéma gyanánt: „A folyón... uszályhajók süllyedtek el a héten / Senki se tudja merre, senki se sejti, mikép, – / Kiváltak a ködből s eltüntek benne nyomtalan!" (Nyugat, 1927. II, 660).

A Karinthy-cím lehetne egy zsánerképé, s zsánerképnek is indul: a mecset a távoli keletre, a *vámszedő* és a *felvonóhíd* a távoli múltba helyezi az idilli képet: aratási ünnepet készül ülni a jóságos királyi birodalmának nyilván boldog népe. A helyszín a témákban van megjelölve, s a T–R // R –T // T–R váltakozása, lüktetése, a harmadik réma ellaposodó, elterülő íve, a mellérendelt tárgyakon megoszló nyomatéka már-már elandalítja az olvasót.

A (4) számjelzetű egység megerősíteni látszik a fentieket: „jó és béketűrő e király" – bizonygatja – de ki is? Amikor azután felmerül, hogy mi is a következő résznek a rémája és a témája, azaz „mit állítunk?" és „miről állítjuk?", akkor már világos a képlet: itt a királyról van szó, róla tudjuk meg, hogy milyen is, – s hisszük azt egészen addig, amíg ki nem derül, hogy a „míves" beszél így róla.

Talán akkor nem jó a kérdésfeltevésünk? Nem bizony! Ne azt kérdezzük, hogy „mit állítunk?", hiszen mi itt nem állítunk semmit. Mi csak érdeklődhetünk, de itt (s hol nem?) a szerző szól hozzánk, ő állít – s „mit állít?" –, hogy „így beszél" a királyról –, s „kiről állítja ezt" – a „míves"-ről. Tehát nem is a költő

mondja, hogy jó és béketűrő a király? – kezdünk gyanakodni, bár semmi „legalábbis" – megszorítás nem terel afelé, hogy – vele együtt – kételkedjünk a „bizalmas barát" szavában; annál inkább az értékítéletében, amikor szinte áhítatos elismeréssel ecseteli a hóhér munkáját. Biztosan a míves számol be a kínzásról, ezt a zárójel használata is megerősíti. – A „hibáserkülcsűek" barátainak támogatása a gúny egyértelműségével véteti észre visszmenőleg is, hogy miféle „érdem"-ekkel lehet e király elismerését kivívni. Vagy ezt is a „míves" mondaná?

S most érkeztünk el a szöveg szemantikai linearitásának első rostcsomójához, szöveget találunk a szövegben (X a jele). E csomóban két réteg van, az első: Mit mond Karinthy Frigyes? És kiről mondja? A költő a „míves"-t mutatja be! Mégpedig azzal, hogy miként vélekedik a míves a királynak – a hatalomnak? a világnak? – dolgairól: ez már a második réteg. Ebben végig a „király" a téma, de csupán az első szabad állításban van megnevezve, a többi négyben mindig csak odaértjük. A rémák terjedelmessége altagolásokkal tovább is bontható, de így olyan altémákhoz jutunk, mint az „elítélt nyelve" stb., amelyek a szöveg fő vonulatában nem játszanak szerepet; viszont a cizellált részletekbe való elmerülés mintha kissé ismételné az előző, tehát az X előtti szövegdarab rendjének ritmusát: a viszonylag rövid és egyszerű két első állítást a harmadik jócskán kibővítetten követi, olyan részletekbe merülve bele, amelyek – mint később látható – teljesen érdektelenek a tulajdonképpeni mondanivaló szempontjából, s épp olyan bizarr módon illeszkednek a királydícséretbe, mint a nyájas anyó lepényestül-mézgástul a tengeralattjáró tragédiájához.

Az (5) számjelzetű közlésegységgel Karinthy visszaveszi a szót, értékeli az elmondottakat, s a (7) jelzetű közlésegység ezzel kapcsolatosan mintegy önállósul. Írásjel, a kitett vessző szünetet diktál, az elkülönített „fenntartom" így sokkal inkább módosító mondatrészlet, mint idéző főmondat. Miről állítja a költő, hogy fenntartja? Nyilván nem saját magáról (a hiányzó alany a mondatban az odaértendő **én* volna, de nem az alany a téma), hanem a véleményéről állít, e vélemény: „szemfényvesztés és ráfogás az egész!", továbbá a (9) és a (10). Figyelemre méltó alakzat a (11) és (12) számjelzetű közlésegységek tengelyes szimmetriája, minthogy a szövegkezdetnek a múltba vezető részeit állítja szembe az ezután következendő időkben történhető dolgokkal.

A szemfényvesztést ténnyé nyilvánító megnyilatkozás után a (13)-ban továbbra is a szerző állít, nekünk, most immár a „míves"-ről, aki a szemfényvesztés okozója (vagy eszköze?), aki élethűen tud imitálni hazug világokat. A (14)-ben azután az „e képmutató" kettős értelmű lesz, s a jellemzését adó Y jelzésű szövegrész újabb réteget terít elénk, egy lehetséges világot, amely a modern világ, amelyben a mozgókép" (Melyik „korong"-ban? Az ősi, első játékokban? Vagy a filmtekercset őrző lapos, kerek bádogdobozban?) – kísért az anakronizmus: a „médiák"? – válnak a hatalom hazug kiszolgálóivá.

A (15)-ben *Ő* a réma: fókuszban állva, erős emocionális hangsúlyt kapva (vö. Elekfi László, *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Budapest, 1986, 74: Az emocionális tagolt forma fő funkciói) minden korok „míves"-ére utal a személyes névmás, így azonosítja vele a szerző a szenzációhajhász sajtót

és a szájtáto tömeget is, amelynek igényeit ez a sajtó kiszolgálja, (s ezzel a „jó és béketűrő" hatalmat is kiszolgálja-támogatja?, s most a téma oldala bővül ki hatalmasan: furcsamód itt, az ismertség, a közös előzmény kritériumainak látszólag ellene mondva kerül elénk az egész katasztrófa, amelynek szenzációs tálalása versírásra háborította fel az egyébként valószínűleg paródiát írni szándékozó Karinthy Frigyest. Pedig közös előzmény a hajókatasztrófa, mert bár most értesültünk róla először a szövegműben, ez az a hír, amelyet „rádió és telegráf", „százezer újság" röpített szerte a világon. Mi is elfogadjuk ismeretesnek, bár a hetven évvel ezelőtti hír számunkra korántsem az a napi aktualitás, ami a Nyugat olvasóinak lehetett, s ennek a „téma" nyelvi jellegzetességei teremtik meg az alapját: „ott állt... a halászok közt, / *két héttel ezelőtt... hol... / Eltűnt a hajó*". S valóban itt van a közös előzmény Füst Milánnal is.

Az X, az Y részek mint a szemantikai vonalvezetés némileg rendellenes rostcsomói után a Z rész adta rétegben megint előjön és csúcspontra jut az X-ben már említett bizarr ellentét: ötven édesanya ötven gyermekének haláltusája, amelyet cinikus kíváncsisággal figyel a hírolvasó közönség – mindez a jóságos király figyelmétől kísért ítéletvégrehajtással találkozik össze (mondhatni) félelmetesen, s a borzalmak (körítése)-díszítménye („Szivárványszínben tácolt és csillogott... a tajték") legalább olyan döbbenetet áraszt, mint az X-beli „ábrákkal díszített" kínzóeszköz.

A (16)-ban ismét a *míves* a téma, az emocionális szerkesztésű kérdőmondat a szerző felháborodását árasztja. A Z-ben már tapasztalt szemantikai rostcsomó (a Füst Milántól való idézetelem) a linearitás sodortságában megint jelen van a Q rétegben: ez is jelzi, nem tarthatni fölösleges kitérésnek (digressziónak). Hasonló szemantikai réteg még egy van alább: a W, melyben az emelőernyővel mintegy technikai megoldást javasol a belső szövegek történéssorozatának lezárásaként.

A szövegmű fővonalának a (17–18–19)-ben a tiltakozás, a szembenállás kifejtése készíti elő a lezárást, témaváltást tapasztalhatunk: a *mi* egyenlő lesz az *én*-nel ('Karinthy'-val[?]) és mindazokkal, akik hajlandók, tudnak, akarnak vele azonosulni, nem pedig a mindenkori „míves"-ekkel.

A (22–23) többszörös ellentmondásokat tartalmazó zárlat, a (11–12)-vel mutat párhuzamot, mintegy a „Lehet, hogy..." tárgyiasítása ez, „Ez anyók... rég meghaltak" de tárgyiasítás ez a való, fizikai világra vonatkoztatva is: „De a hajók még most is ott feküsznek a víz fenekén". A *hajók* szó többes száma a Z rétegből idáig húzódó szemantikai szál, a leírt eset egyediségét köti az általánoshoz. Hasonlóképpen tesz az anyók a lepénnyel, visszavezet a (3) közlésegység rémájához.

Az aktuális tagolás segítségével most áttekintett költői szövegmű szemantikai vonalvezetése bizonyos csomósodás mellett (az X–W-ig jelzett részek főként ilyenek) egészében haladványos, linearitása van, s ez olyanféle mint a fizikai kvantumokban mozgó mikrorészecskéié. Ilyeténképpen érthető, hogy az alszövegek (1. az elemzésben) mintegy szemantikai kvantumokban hordozzák – összefonódva a teljes szöveg szerkezetrendszerével – a dolgok (költői) állását, hogy visszatérjünk S. J. Schmidt kifejezésére.

A JELÖLÉSEK FELOLDÁSA AZ ELEMZÉSBEN

Az első oszlop az elemzési egység sorszámozása, a második az aktuális mondattagok elrendezését mutatja, a harmadikban a vers szövege; || jelzi az elemzés közlési egységeinek (szabad mondatainak) tekinthető részek határát, ha az nem esik egybe a sorvéggel; ugyanilyen értelemben alkalmaztuk a 2. oszlopban is; | a metszet helyét jelzi, a téma (T) és a propozitum, vagyis réma (R) között. Aláhúztuk a szövegben a T szakaszát, vastagítással emeltük ki a R-ban a fókuszban álló szó vagy szerkezet legnyomatékosabb szótagját, a mondatbeli főhangsúlyt viselő szótagot. ⌒ ez az ív mintegy megerősítésül igazolja, hogy – olvasatunkban legalábbis – valóban hangsúlytalanul rásimulva követi a fókuszként értelmezett elemet a kiemelő szórendű állítmány, ill. annak igei része. A (13)-ban, ahol az ige áll fókuszban, a grammatikai alanynak a R-hoz való tartozására hívja fel a figyelmet a hangsúlyozást mutató ív. A kétféle érték együttes jelzése mutatja, hogy a világosan kettétagolódó hangsúlyozási képlet ellenére is eldönthetetlen, melyik szakasz a téma, mert mindkettő azonos hírértékű, egyaránt fontos, nyomatékos. NAGYBETŰS formával hívtuk fel a figyelmet arra az elemre, amely témaváltáskor az új téma előzményéül szolgál. T_1, R_2 alsó indexszáma egyszerű előfordulási sorszám, a témák azonosságának, illetve a témaváltásoknak a szemléltetésére és a propozitumokra való hivatkozás megkönnyítésére. |?| a (8)-ban azért szerepel, mert formálisan alárendelő szerkesztése ellentmondani látszik annak, hogy itt szabad mondatként különítsük el a *hogy*-os mellékmondatot, de a *fenntartom* főmondatnak erős módosító mondatrészlet értéke az utána következő állítást is megemeli. Később hasonlóan tagolási bizonytalanság miatt kerül elő.

M = megszólítás

t, r: a vers egésze szempontjából érdektelen, belső altagolódás; a szövegben szaggatott aláhúzás felel meg az ilyen mellékes témának.

NYÁJAS ANYÓ A LEPÉNNYEL
Karinthy Frigyes

(Füst Milánnak, emlékezéssel a Nyugatban nov. hó 16-án* megjelent „Habok a köd alatt" című versére)

(1)	T_1–R_1	A mecset gombja körül | **har**kályok⌒ültek
(2)	R_2–T_2	S egy **vám**szedő⌒pirongatta épp ebét | a padkán –
(3)	T_3–R_3	Lent a felvonóhídnál | nyájas anyóka
		Lepényt, **pe**csenyét, **il**latos **méz**gát⌒ árult az ünnepi lakomához,

		Amit A JÓSÁGOS KIRÁLY hirdetett aratásra –
(4)	$X–R_4–T_4–X$	(Mert jó és béketűrő e király,) – így ⌒ beszéli | bizalmas barátja, a míves – (Komolyan nézte és tűnődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek, Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített orsóra csavarta a hóhér, Réztálat tartva a koppanó vércsöppek alá. Mértékkel osztja a gabonát, kinek-kinek érdeme és hivatala szerint S csak arra ügyel, hogy meg ne károsodjék Ki istent félvén, barátságot tart a hibás-erkölcsüekkel is...)
(5)(6)	$TR–TR \parallel R_5–T_5$	– **No** | **lám** || Milyen **von**zó és **kí**vánatos | mindez!
(7)(8ab)	$R_6 \parallel R_7–(?T_6=)R_8–T_5)$	S **mé**gis, || **fent**tartom|?|, hogy puszta **szem**fényvesztés és **rá**fogás | az egész!
(9)(10)	$R_8–[T_5] \parallel R_9–[T_5]$	**Múlt**nak kísértete, || **nem biz**tató igéret a nyugtalanoknak
(11)(12)	$R_{10}–T_{6\leftarrow5} \parallel T_{7\leftarrow5}–R_{11}$	Lehet, | hogy volt efféle valamikor, || de hogy nem lesz soha többé, | **áll**ítom[1]
(13)	$R_{12}–T_4$	**Is**merem ⌒ én | ezt a mívest, ki fémből készít lepkét, tárt szárnyakkal, mintha repülne
(14)	$R_{13}–T_4–R_{13} = Y$	**Azt** ⌒ szeretné | e képmutató, | (ha életünk is úgy peregne le, mint e mult napokat jelennek hazudó mozgókép a korongban, Mely él, látszatra, a vásznon, kecsesen s hajlékonyan, de változhatatlanabb Az érctáblára vésett feliratnál, etruszk katona sírján.)
(15)	$R_{14}(=T_4) – T_8 = Z$	**Ő** ⌒ volt | (az, ki ott állt, fejcsóválva, a halászok közt, *két héttel ezelőtt, ezerkilencszázhuszonhét, december tizenhatodikán, Florida partjain, hol ködben, habok alatt*

[1] Az eredeti tördelés szerint is sorköz következik.

		Eltünt a hajó, S, a tengeralatti,
		Habok alatt, ködben, köd alatt a habokban,
		Ötven eleven ember ordított acélbeleiben
		Harminchat órán át, nehány korty levegőért[2].
		Míg rádió és telegráf vitte szerte a hírt, a hírt a világon
		S százezer ujság százmillió példánnyal többet adott el,
		Mert egymillió ember tudta és figyelte biztos haláltusáját
		Ötven édesanya ötven gyermekének, miközben
		Szivárványszinben táncolt és csillogott jeges hullámtaréj tetején a tajték
		S „a víztükör sárgán és alattomosan világolt a köd alatt".)
(16)	R_{15}–$T_{4=8}$Q	De **mit** ⌒ akartok | (<u>a mívestől, ki csak azt hiszi, amit lát</u>
		S nem a hajót, a hajót, habok alatt, köd alatt.
		S káprázat neki a halász, veszkődve emelőláncai közt!)"
(17-8-9)	R_{16} || R_{16} || T_9–$R_{17=16}$	**Nem,** || **nem,** || <u>mi</u> | **nem** ⌒ leszünk ilyenek!
(20)	T_9–$R_{18=16}$	<u>Mi</u> | **nem** ⌒ fogunk megbékélni soha nem létező gabonával!
(21)	[T_9]–R_{19}W	De **lá**zadozva s **ha**raggal ⌒ követeljük
		Az emelőernyőt, (ellátni vele jövendő S_4-eket, katasztrófa esetére,
		Mint ahogy ejtőernyővel látják el az ingó gépmadarat.)**
(22)	T_{10}(←R_3)–R_{20} || M	<u>Ez anyók, a lepénnyel,</u> | rég **meg**haltak, || **u**raim,
(23)	T_{11}(←Z,Q)–R_{21}	De <u>a hajók</u> | még most is **ott** ⌒ feküsznek a víz fenekén.

[2] Az eredeti szerint is dőlt betűvel szedve

Alszövegek

***X* alszöveg: a király jellemzése**

(1x)	Rx_1–Tx_1(←R_3)	Mert jó és béketűrő | e király, (– így beszéli bizalmas barátja, a míves –)
(2x)(3x)	Rx_2–[Tx_1] ‖ Rx_3–[Tx_1]	**Ko**molyan ⌒ nézte ‖ és **tü**nődött, **nem** ⌒ nevetett, mint a csacska fürdőmesterek, Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített orsóra csavarta a hóhér, Réztálat tartva | a koppanó vércsöppek alá. ‖
(4xa)(4xb)	Rxa_4–[Tx_1] ‖ – – Rxb_5(=t_1–r_1)	**Mér**tékkel osztja a gabonát, ‖ kinek-kinek **ér**deme ⌒ és **hi**vatala ⌒ szerint ‖
(5x)	Rx_5–[Tx_1]|?|Rx_5 (=r_2–t_2)	S csak **arra** ügyel, |?| hogy **meg** ne károsodjék Ki istent félvén, barátságot tart a hibás-erkölcsüekkel is...

XX altagolás: epizód a király jellemzésében

(Komolyan nézte ‖ és tűnődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek,)

(1xx)	Txx_1–Rxx_1	Mikor az elítélt nyelvét | **ábrákkal** ⌒ díszítette ⌒ orsóra ⌒ csavarta a hóhér, ‖
(2xx)	Rxx_2–Txx_2	**Réztálat** ⌒ tartva | a koppanó vércsöppek alá. ‖

***Y* alszöveg: a míves képmutatásának jellemzése**

(1y)	Ty_1–Ry_1	(Azt szeretné | e képmutató,) | ha életünk is **úgy** ⌒ peregne le, mint e mult napokat jelennek hazudó MOZGÓKÉP a korongban,
(2ya-b)	ty(¬Ry_1)–rya ‖ [ty]–ryb	Mely **él,** látszatra, a vásznon, kecsesen s hajlékonyan, ‖ de **vál**tozhatatlanabb Az érctáblára vésett feliratnál, etruszk katona sírján.)

Z alszöveg: a mai mívesek

(1z)	Tz_1–Rz_1	(Ő volt | az,) ki **ott állt,** fejcsóválva, a halászok közt, két héttel ezelőtt, ezerkilencszázhuszonhét, december tizenhatodikán, Florida partjain, ‖ hol ködben, habok alatt

(2z)	Rz_2–Tz_2	**El**tünt , a hajó, a hajó, S_4, a tengeralatti, Habok alatt, ködben, köd alatt a habokban, ‖
(3z)	Rz_3–Tz_3	**Öt**ven eleven **em**ber ordított | acélbeleiben |
	(+Rz_4+Rz_5)	**Har**minchat órán át, **ne**hány korty levegőért.
(4z)	Rz_6–Tz_3(←$Rz_{2,3,4,5}$)	Míg **rá**dió és **te**legráf vitte szerte | a hírt, a hírt a világon ‖
(5z)	Tz_4(←Tz_3)–Rz_7	S százezer ujság | **száz**millió példánnyal **töb**bet adott el, ‖
(6z)	Rz_8–Tz_4(=Rz_3)	Mert **egy**millió ember tudta és figyelte | biztos haláltusáját Otven édesanya ötven gyermekének, ‖ miközben
(7z)	Rz_9←Tz_5(←Tz_7)	**Szi**várványszinben ⌒ táncolt ⌒ és ⌒ csillogott jeges hullámtaréj tetején | a tajték ‖
(8z)	Tz_6(¬Tz_5)–Rz_{10}	S „a víztükör ‖ **sár**gán és **a**lattomosan világolt a köd alatt".)
		***Q* alszöveg: ismét a mívesek**
(1q)	Tq_1–Rq_1	(De mit akartok | a mívestől,) ki | **csak azt** ⌒ hiszi, amit lát ‖
(2q)	Rq_2(↔Rq_1)–Tq_2(=Tz_2)	S **nem** | a hajót, a hajót, habok alatt, köd alatt, ‖
(3q)	Rq_3–Tq_3(←Tq_2=Tz_2)	**S káp**rázat neki | a halász, veszködve emelőláncai közt!
		***W* alszöveg: az egyetlen erkölcsös magatartás**
(1w)	Rw_1–Tw_1–Rw_1	De **lá**zadozva **s ha**raggal ⌒ követeljük Az EMELŐERNYŐT, (ellátni vele jövendő S_4-eket, katasztrófa esetére,
(2w)	Rw_2–Tw_2	Mint ahogy ejtőernyővel ⌒ látják el | az ingó gépmadarat.)

BÜKY LÁSZLÓ – KORCHMÁROS VALÉRIA

ANALIZA UNEI POEZII DE FRIGYES KARINTHY

(Rezumat)

Poezia *Nyájas anyó lepénnyel* a apărut la 1 ianuarie 1928 în revista „Nyugat", dar poetul nu a introdus-o în volumul său, deoarece o poezie cu o temă asemănătoare – *Habok a köd alatt* – a scris şi Milán Füst. În poeziile celor doi poeţi, se întâlnesc corespondenţe textuale. Poezia lui Karinthy s-a născut în urma unei întâmplări în care douăzeci de persoane au murit înecate prin scufundarea unui submarin pe coastele Floridei.

Analizând poezia, autorul arată că interpretarea devine inteligibilă prin punerea în relaţie a elementelor poeziei şi a contextului în care au loc procesele de creaţie şi de receptare.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

A PRAGMATIKA ÉS A JELENTÉSTAN SZEREPE A NYELVÉSZETI KUTATÁSBAN ÉS A NYELVOKTATÁSBAN*

1. Valamely tudományág érettségét és diszciplináris szilárdságát az bizonyítja legjobban, ha a szóban forgó tudományág pontosan ki tudja jelölni kutatási területe határait. A nyelvtudományra vonatkoztatva ezt a megállapítást kérdés formájában úgy fogalmazhatnám meg: meddig nyelvészet a nyelvészet, azaz hol húzható meg az a határvonal, amelyen túl már nem beszélhetünk nyelvészetről? Ez az első benyomásra viszonylag könnyen megválaszolható kérdés (hogy ti. a nyelvészet addig nyelvészet, amíg a nyelv mibenlétének, működése törvényszerűségeinek a vizsgálatával foglalkozik) egyre bonyolultabbá válik, ha valóban a nyelv mibenlétét, működését és működésének feltételeit kezdjük behatóbban vizsgálni, vagy ha a nyelv működésének a vizsgálatát kiterjesztjük a pragmatika és a jelentéstan területére is. Természetesen ma már meglehetősen anakronisztikusan hangzik az a kérdés, hogy a pragmatika és a jelentéstan vizsgálata a nyelvészet illetékességi körébe tartozik-e, azaz nyelvészet-e a két említett diszciplína. Nem provokatív célzattal tettem föl a kérdést, de ne vágjunk a dolgok elébe.

2. Közhelyszerű megállapítás, hogy a természetes emberi nyelv „sokarcú" jelenség, ám sokarcúságát nem egyszerre, nem az első „felvillanásra" árulta el, hanem fokozatosan, a tudomány fejlődésével párhuzamosan szélesedett a tudományos gondolkodásnak az a területe, amelyet ma jobb híján nyelvészetnek, illetőleg nyelvtudománynak nevezünk. Ennek a hosszas, az utóbbi évtizedekben azonban felgyorsult fejlődési folyamatnak az eredményeként alakultak ki a nyelv tanulmányozásának azok az irányzatai, azok az új „nyelvészetek", amelyeket etnolingvisztikának és pszicholingvisztikának, szociolingvisztikának és neurolingvisztikának, szövegtannak, antropológiai nyelvészetnek és terepnyelvészetnek nevezünk, de folytathatjuk a sort a generatív és a számítógépes nyelvészettel, vagy utalhatunk az alkalmazott, a kontrasztív és a stratifikációs nyelvészetre, valamint a glosszematikára vagy a tagmémikára, nem is beszélve a kognitív nyelvészetről. (Ez utóbbira vonatkozólag l. Tolcsvai Nagy 1995:107–21).

Viszont az is nyilvánvaló, hogy ebben a hevenyészett felsorolásban, a „nyelvészeteknek" ebben a színes kavargásában sok olyan kérdéskör is fellelhető, amely régóta vizsgált jelensége a nyelvtudománynak vagy a stilisztikának, retorikának és a különböző szerkesztéstanoknak, s itt legföljebb

---

* Ez a dolgozat az 1992 áprilisában a Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán tartott Második Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián elhangzott előadás módosított változata.

új terminológiai köntösbe bújtatva jelenik meg, vagy csupán új, esetleg más tudományterületektől kölcsönzött módszerekről van szó. Ám még ebben az esetben is, ha új köntösbe bújtatott, régóta ismert problémákról is van szó, a régi mellett megjelenik az új is. Az erre vonatkozó példákat garmadával idézhetjük (l. V. A. Zvegincev 1973:89–92).

3. Az iménti felsorolásunkban nem szerepel sem a pragmatika, sem a jelentéstan. Ennek egyetlen magyarázata csupán az, hogy sem a pragmatikát, sem a jelentéstant nem tekintjük olyan értelemben viszonylag önálló „nyelvészetnek", mint az előző felsorolásunkban szereplő irányzatokat. Ennek ellenére mégis a pragmatikával és a jelentéstannal kapcsolatban vetettük fel a „nyelvészet – nem nyelvészet" kérdését, pontosabban szólva; kutatási tárgyaikra összpontosítottuk figyelmünket, mivel a nyelv eredményes működése e két fontos összetevőjének – ti. a nyelvi jel és használója közötti viszony, illetőleg a nyelvi jel és jelentése – vizsgálatát még nem is olyan régen sokan nem tartották a nyelvészet illetékességi körébe tartozó jelenségnek (elsősorban és főleg a bloomfieldiánus irányzat következetes képviselői), ami egyben azt is jelentette, hogy e két kutatási tárgyat vizsgáló diszciplína nyelvészeti jellegét erősen megkérdőjelezték, vagy rosszabbik esetben: egyszerűen tagadták. Ám az utóbbi egy-két évtized kutatási eredményei azt bizonyítják (l. például Levinson 1983; Leech 1983), hogy a pragmatika illetékességi területe legalább olyan átfogó jellegű, mint a korszerű szövegtané, és végeredményben magába foglalja az említett „nyelvészetek" egy-egy részletét és olyan tárgyköröket, melyek a jel-, illetve a nyelvhasználatra vonatkoznak.

Vajon mi vezetett mégis a nyelvtudományban ehhez az ambivalens jelenséghez ahhoz ti., hogy felvetődhet a „nyelvészet – nem nyelvészet" szembenállás, a mi esetünkben pedig az, hogy a pragmatika és a szemantika a nyelvtudományi diszciplínák rendszerének a szerves része-e? A kérdésre adandó helyes választ az utóbbi hét-nyolc évtized, esetleg az utóbbi fél évszázad tudományos és nyelvészeti gondolkodásában bekövetkezett gyökeres változások adják meg.

4. Csak egészen röviden F. de Saussure tanítása, a strukturális nyelvészeti irányzatok kialakulása, a generatív nyelvészet és a többi „nyelvészetek" megszületése, az interdiszciplináris kapcsolatok kiterebélyesedése és mindezekkel az áramlatokkal összefüggő belső és külső változások eléggé fellazították a talajt a sztenderd nyelvészet alatt ahhoz, hogy a hagyományos örökségben nevelkedett nyelvészkutatók bizonyos új jelenségeket, amelyek – úgymond – „közvetve" kapcsolódnak a nyelvészeti kutatásokhoz, meggyőződésük szerint megkérdőjelezzenek. Elegendő, ha csak a matematikai nyelvészet bizonyos irányzataira vagy egyes elvontabb elméletekre gondolunk, amelyek a régebbi felfogás szerint túlságosan kiszélesítik a nyelvtudomány kutatási területét, s ezáltal a nyelvtudomány önállóságát veszélyeztetik, és segítik a nyelvtudomány feloldódását a különböző tudományágakban. Az elmúlt évtizedekben hasonló ijedelmek elég gyakran lábra kaptak a nyelvtudomány berkeiben.

De térjünk vissza a pragmatikához és a jelentéstanhoz és már most – még mielőtt rátérnénk valamivel részletezőbb, de így is csak vázlatos elemzésünkre – szögezzük le, hogy amióta nyelvészkedés folyik a tudományos gondolkodás történetében, s „amióta az emberiség természetes nyelveken cseréli ki gondolatait", azóta – legalábbis implicit módon – a pragmatika is „benne van" az emberek közötti érintkezés gyakorlatában és ezzel valamilyen módon számol a nyelvről szóló gondolkodás is azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a nyelvészeti gondolkodás fejlődésének egy meghatározott szintjén a grammatika még nem volt képes a pragmatikának megfelelő fogalmi rendszer kialakítására. S ami a jelentéstant és főleg magát a nyelvi alakok, a megnyilatkozások jelentését (gondolati tartalmát) illeti – ha a vele való foglalkozásnak hosszú időn át nem is volt kialakult fogalmi rendszere és módszertana –, maga a jelentés, a hangalakok „jelentésessége " a társadalmi érintkezés sine qua non-ja, s az utóbbi évekig a nyelvészkedés majdnem mindenfajta rendszerezési kísérletének is az alapja volt.

5. Mint ismeretes, a pragmatika a szemiotikának, az általános jeltudománynak a szintaxis és a szemantika mellett a harmadik jelentős területe, amely a Charles Morris-féle felosztás szerint a jelhasználónak a jelhez való viszonyát tanulmányozza. A nyelvészeti vizsgálódások gyakorlatában a pragmatikának rendszeres és módszeres vizsgálata a hatvanas évek közepén kezdődik, és összefügg azzal a generatív nyelvészeten belül megindult erőteljes folyamattal, amely Chomskyval és követőivel szembefordulva egyre nagyobb figyelmet szentel a nyelvleírásban a nyelvhasználat pragmatikai jellegzetességeinek, vagyis azoknak a mozzanatoknak, amelyek hatékonyabbá és egyértelműbbé teszik a kommunikáció folyamatát. A nyelvhasználat pragmatikai jellegzetességeinek egyik fő forrása az ún. Handlungstheorie, a cselekvéselmélet, amely az írott vagy a beszélt szöveget cselekvésnek tekinti, s még inkább a beszédaktus-elmélet, amely az ugyancsak az írott és a beszélt szövegben az illokucionáris tettek sorozatát látja, azaz amely szerint egy nyelvtanilag értelmezhető hangsornak illokúciós (cselekvési) erővel történő kimondásában maga a szóban forgó aktus valósul meg (vö. Szabó 1988:19–20; Pléh–Terestyéni 1979:13).

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a pragmatikai kutatásokból kialakult pragmatikai nyelvészet (H. Steger 1971) egyik igen lényeges alaptétele az, hogy a kutatónak mindig figyelembe kell vennie a nyelvhasználat „szituációs kontextus"-át (J.R. Firth), minthogy mind az írott, mind a beszélt szöveg (megnyilatkozás) valamilyen beszédhelyzetben hangzik el, s ez a beszédhelyzet igen gyakran különbözőképpen módosíthatja – például – a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentését, bár nem minden megnyilatkozás jelentése tér el a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentésétől (l. Kiefer 1983:206–7).

Azt a megállapításunkat, hogy a beszédhelyzet különbözőképpen módosíthatja a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentését, úgy kell értenünk, hogy a beszédhelyzetnek különféle összetevői vannak, vagyis

tudnunk kell azt, hogy hol, mikor, milyen körülmények között hangzott el a mondatnak megfelelő megnyilatkozás. Valamely megnyilatkozás akkor válik egyértelművé, ha a benne szereplő ún. változókat (beszélő, hallgató, hely, idő, nyelven kívüli valóság stb.) pontosan meg tudjuk nevezni, s ennek eredményeként járul hozzá a pragmatika a megnyilatkozás jelentéséhez. Tehát ebből a gondolatmenetből az is következik, hogy például a – Tegnap elolvastam a könyvet – mondat (megnyilatkozás) mindaddig referenciálisan határozatlan, amíg pontosan meg nem állapítjuk a megnyilatkozás változóit, vagyis azt, hogy ki az *én*, milyen *könyvről* van szó stb. Tehát a megnyilatkozás (kijelentés) mindig egyértelmű, ellenben csak a megnyilatkozások alapjául szolgáló mondatok lehetnek referenciálisan határozatlanok (részletesebben l. Kiefer 1983:206–9; Barr-Hillel 1991:183–202).

Természetesen a pragmatika szerepe nem csupán abban áll, hogy a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat változóit kitöltse. A pragmatikai kutatásnak számolnia kell a beszédhelyzet ún. interakciós összetevőjével (a beszélő és a hallgató közötti viszony, társadalmilag meghatározott viselkesdésnormák), és azzal a nyelven kívüli ismeretrendszerrel is, amely rendelkezésünkre áll a világ tényeiről, beszédpartnerünkről stb., mert ezek a tényezők is hozzásegítenek a megnyilatkozások pragmatikai jelentésének a meghatározásához. Maga a megnyilatkozás az interakciós komponens alapján többféleképpen is értelmezhető: lehet kérés, utasítás, kapcsolatteremtő vagy -fenntartó megnyilatkozás (l. Kiefer 1983 uo; Terestyéni 1981:3–23). Voltaképpen tehát a pragmatika és a vele rokon megközelítések – hogy példaként csak egyet említsünk: a beszédaktus-elmélet – arra törekszik, hogy a nyelvet a kommunikáció, a kontextus, tehát a nyelvhasználat szempontjából ragadja meg, hogy a nyelvi-szemantikai és logikai-szemantikai konvenciók ismeretében a mondatok és a szövegek szemantikai interpretációjába, értelmezésébe beépítse a használatuk kontextusának jelentést befolyásoló tényezőit. Itt utalhatunk az imént idézett mondat kapcsán olyan tényezőkre, mint a mondatok kimondásának az időpontja, a tér- és időbeli koordináták, vagyis a kontextusra utaló deiktikus elemek.

Manapság a szakirodalomban a pragmatikát abból a szempontból is szokás megkülönböztetni, hogy milyen irányból közelít a nyelvhasználati-kontextuális tényezők felé. Ha ez a szemantika felől történik, akkor „szemantikai pragmatikáról" beszélünk, ha viszont a vizsgálat a „racionális emberi cselekvések általános jellegzetességeiből indul ki" (Pléh–Siklaki–Terestyéni 1991:181–2) akkor – a Hjelmslev-féle kifejezés analógiájára („nyelvészeti nyelvészet") – „pragmatikai pragmatiká"-ról beszélünk. Ez utóbbi azt vizsgálja, hogy ezek az általános jellegzetességek mikképen érvényesülnek, milyen hatással vannak a nyelvhasználatra (l. uo.). Ez a fajta pragmatika a nyelvhasználat vizsgálatában figyelembe veszi a beszélő és a hallgató szándékait, a megnyilatkozás jelentését az aktuális nyelvhasználatban a szintaktikai, a nyelvi-szemantikai, a logikai-szemantikai és – ami igen lényeges – a pragmatikai stb. konvenciók és a különféle intenciók interakciójaként értelmezi (l. Pléh–Siklaki–Terestyéni uo.).

Természetesen, ha a nyelvi (nyelvészeti) nyelvhasználati konvenciókról beszélünk, szólnunk kellene az ún. pragmatikai konvenciók különböző alosztályairól is, amelyek közül megemlíthetjük az imént már idézett, a nem nyelvi kontextusra utaló deiktikus elemeket („én", „itt", „most", „ez" stb.). A második alosztályba a kijelentések modalitását és a cselekvéseket meghatározó nyelvi elemek tartoznak (állítás, parancs, kérés, ígérés stb.; a cselekvéseket végrehajtani képes elemek: „köszönöm", „bocsánat", „az ülést megnyitom" stb.), a harmadik alosztályt pedig azok a konvenciók alkotják, amelyek a beszélők nem explicit formában kinyilvánított intencióira vonatkoznak (pl. be kellene csukni az ablakot – ti. hideg van). (Részletesebben lásd Petőfi 1976:100–112).

A pragmatika lényegének ebből a nagyon vázlatos ismertetéséből is joggal következtethetünk arra, hogy a pragmatikai jelentés az esetek többségében feltételezi a szemantikai jelentést, mely a beszédhelyzetnek, a „szituációs kontextus"-nak megfelelően módosul vagy egészül ki.

6. Ha az egyre erőteljesebbé váló pragmatikai kutatásokról beszélünk, nem kerülhetjük meg a szociolingvisztika és a pragmatika szoros kapcsolatának a kérdését sem. A szociolingvisztika sok más tényező közrejátszása mellett végső soron abból a felismerésből kiindulva jött létre, hogy tisztán a kognitív szférán belül mozogva, a nyelvhasználat pragmatikai jellegzetességeinek és a különböző helyzetekben végbemenő kommunikációs folyamatoknak a figyelembevétele nélkül a nyelv működésének és legkülönbözőbb funkcióinak a vizsgálata csak felemás jellegű lehet. Magától értetődően a „nyelvhasználat pragmatikai jellegzetességei" kifejezés jórészt felöleli azokat a kérdésköröket, amelyeket a szociolingvisztika is vizsgál. Voltaképpen tehát mind a pragmatika, mind a szociolingvisztika számol a társadalmi, illetőleg a kommunikációs „kontextussal", s ennek következtében a nyelvhasználatot, a beszélők nyelvi tevékenységét nem tekinthetjük csak egy tisztán grammatikai szabályrendszer működése eredményének, vagyis a nyelvi kompetencia fogalmába az is beletartozik (kommunikatív kompetencia), hogy a beszélő képes a nyelvet a legkülönbözőbb helyzetekben szándékainak megfelelően a társadalmi érintkezés és a cselekvés eszközeként használni. Voltaképpen tehát ezt fejezi ki a kommunikatív kompetencia fogalma, melyet Dell Hymes honosított meg a nyelvészeti kutatás gyakorlatában (l. Hymes 1977).

A pragmatikai nyelvészet a szociolingvisztikával karöltve a természetes nyelvek többértékű jeleinek funkcionális felhasználási sajátosságait vizsgálja. A pragmatikai nyelvészeti és a szociolingvisztikai kutatások abban a vonatkozásban is közelednek egymáshoz, hogy a beszédszituáció („szituációs kontextus") fogalma révén a pragmatikai nyelvészeti kutatásokban is figyelembe veszik a nyelven kívüli tényezőket. Ám a hasonlóságok és az esetleges azonosságok ellenére sem lehet a két kutatási területet azonosítani. A pragmatikai nyelvészeti kutatások abban különböznek a szociolingvisztikai vizsgálódásoktól, hogy az előbbiekből hiányzik a társadalmi és a szociálpszichológiai tényezők differenciált elemzése, melyek érezhetően hatnak a beszédtevékenységre (vö. D. Wunderlich 1968). A társadalmi és szociálpszichológiai tényezők, vagy

még pontosabban: a társadalmi differenciálódás hatására alakul ki az ún. társadalmi jelentés. Ez olyan társadalmi értékek jelentése, amelyek implicit módon adottak, midőn egy megnyilatkozást megfelelő kontextusban használunk (vö. J. Gumperz 1972).

Sok szó esett már eddig is a kontextusról, amelynek a szakirodalom különféle változatait különbözteti meg. Beszélünk *társadalmi kontextusról*, vagy egyszerűen csak *kontextusról*, a francia textológusoknál a kontextus megfelelője a *gyakorlat* (pratique), ami lehet a *szöveg gyakorlata* (szöveghez kötöttség) vagy az *írás* (écriture) *gyakorlata* (vö. Szabó 1988:17–8). A nyelvészek közül többen (pl. T. A. van Dijk 1976:26; Hasan 1978?241) a pragmatika egyik fő feladatát a megnyilatkozásoknak, a szövegeknek a kontextusokkal való egybekapcsolásukban látják. „Az idevágó szakirodalomban – írja Szabó Zoltán – pragmatikai körülményként olyan tényezők szerepelnek, mint amilyen átfogóbb esetként például a társadalmi gyakorlat, a közlő és a befogadó közötti viszonyok, az emberi magatartások, viselkedések, az ezeket meghatározó társadalmi normák, konvenciók, továbbá a közlés célja, szándéka, eltervezése-elvárása, vagy a közlésben résztvevők személyisége, lelkiállapota, műveltsége, társadalmi hovatartozása és a közlés sokféle körülménye (pl. a közlő vagy a befogadó betegsége, idegállapota, hangulata, egy nyilvános előadás hallgatóközönségének létszáma, összetétele stb.)" (Szabó 1988:18).

Egy ilyen viszonylag rövidre szabott dolgozatba nem fér bele a pragmatikának a nagyon is szerteágazó kérdésköre. Ha csupán a fenti idézetből indulunk is ki, világossá válik, hogy a pragmatika – ebben az esetben is – legalább négy tudományággal határos, ill. négy tudományághoz kapcsolódik: a szociolingvisztikához, a pszicholingvisztához, a lélektanhoz és a szociológiához. S ez még nem minden. Ugyanis a pragmatikai meghatározottság nem csupán a legegyszerűbb nyelvi megnyilatkozásnak a sajátossága, szerfölött lényeges eleme mind magának a szövegnek, mind a szövegtani kutatásoknak. Sőt a szövegtan kutatói közül többen azon az álláspontón vannak, „hogy az alsóbb szintű nyelvi egységek közül még a mondatnak sincsenek ilyen vagy legalábbis ennyire kiterjedt és jelentős pragmatikai feltételei", mint a szövegnek, s éppen ezért a pragmatikát joggal tekinthetjük a szintaxisnál és a szemantikánál magasabb szint tartozékának (l. Szabó 1988:19).

Ha a pragmatikának nemcsak az elméletben, hanem a gyakorlatban is ilyen szerfölött fontos szerepe van, ebből az következik, hogy a legegyszerűbb megnyilatkozás vizsgálatától a legbonyolultabb szöveg vizsgálatáig a grammatikai és szemantikai leírást föltétlenül ki kell egészíteni pragmatikai vizsgálattal is, sőt egyre általánosabbá válik az a vélemény, hogy a megnyilatkozások és a szövegek sajátosságai végső fokon a pragmatika segítségével deríthetők fel (l. Szabó 1988:18–9). Tehát a pragmatika a már említett szociolingvisztikán, pszicholingvisztikán, valamint a lélektanon és a szociológián kívül erőteljesen kapcsolódik a szövegtanhoz és ezen keresztül a stilisztikához is. Mindkét diszciplína a maga szerteágazó kérdéskörével erősen

pragmatikai meghatározottságú, azaz mind a szövegtan, mind a stilisztika – úgymond – „magán hordja a pragmatika terhét". Az eddigi fejtegetéseink alapján is nagyjából világos képet alkothatunk magunknak a szövegtan és a pragmatika szoros kapcsolatáról, de hogy egyértelműbben fejezzük ki a két diszciplínának ezt a fajta szimbiózisát (nem véletlenül használom a kifejezést!), utalnom kell arre, hogy a pragmatikai szakirodalomban meglehetősen általános az a felfogás, hogy a stílust voltaképpen a szövegen kívüli tényezők (kontextusok) határozzák meg, tehát megjelenik ebben a helyzetben a pragmatikai mozzanat, vagy másképpen szólva: „egy szöveg stílusa, a szövegre jellemző külsö kontextusok sajátos funkciója", avagy „a stílusok (...) a nyelvnek a külsö kontextusokhoz kötődő variációi. (Részletesen l. Szabó 1988:69–76).

7. Ha eddig csak elvétve hoztam is szóba a pragmatika és a jelentés/jelentéstan kapcsolatát, nyilvánvalóan mindannyian éreztük, hogy a pragmatika rendszeres és módszeres kutatása elképzelhetetlen a jelentéstani kérdések vizsgálata nélkül. A kettő egymástól elválaszthatatlan, amire a kommunikáció-elméleti és a szövegtani kutatások terelték rá a kutatók figyelmét, hogy ne is említsük a szociolingvisztikai és a szemiotikai vizsgálódásokat, valamint azokat a diszciplínákat, amelyekről már eddig is szót ejtettünk.

Napjainkban a szemantikai kutatások virágkorát éljük, elsősorban a mondat- és a szövegszemantika, de főleg ez utóbbi áll az érdeklődés középpontjában, ami korátsem jelenti – sem hazai, sem nemzetközi viszonylatban – a szójelentés vizsgálatának a mellőzését (l. Kiefer 1989; a Zsilka-féle kutatócsoport eddig megjelent munkáit). Vajon mi okozta a mondat- és szövegjelentés vizsgálatának nagy fokú térhódítását? – Csak egészen röviden szólva: a legfőbb ok – kissé leegyszerűsítve a dolgokat – a generatív nyelvészet módszertanában keresendő, más szavakkal: azokban a változásokban, amelyek a hatvanas évek eleje óta zajlottak le a nyelvészeti gondolkodás történetében. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján új korszak (új paradigma) kezdődik az egyetemes nyelvtudományban. Noam Chomsky *Syntactic Structures* című munkája a szintaxis vizsgálatára tereli a kutatók figyelmét. Egy aszemantikus elméletről van szó. 1963-ban megjelenik a Katz-Fodor-féle szemantikaelmélet, ennek hatása már lemérhető Chomsky *Aspects*-jében, majd 1965 után egyre differenciálódik a generatív nyelvészet (esetgrammatika, generatív szemantika stb.).

1965 után a szintaxis vizsgálata már elképzelhetetlen a jelentéstan figyelembevétele nélkül. A generatív nyelvészeti kutatásokban meghonosodik a szemantikaközpontú szemlélet. Ez utóbbi szempont érvényesítése döbbenti rá a kutatókat arra, hogy a mondat jelentésében vannak olyan mozzanatok, amelyek olykor előre, olykor pedig visszafelé utalnak (anafora, katafora), vagyis ha pontosan meg akarjuk állapítani a mondat jelentését, föl kell tárnunk a mondatok közötti összefüggéseket, és ki kell lépnünk a mondat határai közül. Így jutunk el a szöveghez, mely a mai felfogás szerint az emberi közlés legfontosabb egysége; a mondat ennek (ti. az emberi közlésnek) csupán egy sajátos változata. Természetesen nem vállalkozhatom a

szövegszemantika kérdéskörének részletesebb bemutatására, pillanatnyilag csupán a gazdag szakirodalomra hivatkozhatom (Petőfi 1986, 1990; Szabó 1988).

8. Az eddigi nagyon vázlatos fejtegetések alapján is határozott igennel válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy illetékes-e a nyelvtudomány a pragmatika és a jelentés vizsgálatában. A szemantika mellőzöttségének az okait nem kell különösebben taglalnunk, ezeket a nyelvész jól ismeri. Hogy kételyek merülhettek fel bizonyos jelenségek nyelvészeti vizsgálatát illetően, ennek legfőbb oka a kor (és egyes kutatók) tudományos szemléletében, esetleg a szóban forgó ország tudományos kutatási programjában keresendő (l. a yale-i iskola felfogását és hazai visszhangját a jelentés és a jelentéstan státusát illetően). A másik ok, ami megkérdőjelezhette például a pragmatikai vizsgálódásokat a nyelvtudomány égisze alatt, minden bizonnyal azzal a már említett ténnyel is magyarázható, hogy a pragmatika (ahogyan azt ma értelmezzük, vagy még pontosabban: ahogyan azt ma rendszeresen és módszeresen műveli a nyelvtudomány) kívül esett a megszokott, a standard jellegű nyelvészeti kutatásokon, s ezért jutott a nyelvtudományban – ha a rövid időre is – a mostohagyerek sorsára, noha az ún. hagyományos nyelvtudományban, főleg a stilisztikában, annak is a funkcionális változatában a stílusokat, stílusrétegeket társadalmi funkcióik alapján osztályozták (l. Szabó 1988:70). Természetesen a nyelvi jelenségek pragmatikai színezetének a figyelembe vétele a nyelvtudomány más területein is megfigyelhető. Az egészen más kérdés, hogy a pragmatikának vannak olyan mozzanatai, amelyek ugyan nem részi a nyelvi rendszernek, de például a jelentés egyértelműsítésében igen fontos szerepük van. Ilyen például az ún. interakciós komponens (beszélő és hallgató közötti viszony, a társadalmilag meghatározott viselkedésnormák) és az az ismeretrendszer, amit a világ dolgairól, jelenségeiről és általában a beszédpartnerünkről tudunk vagy sejtünk (l. Kiefer 1983:208). Nos, akik kétségbe vonták a nyelvtudomány illetékességét a pragmatikai jelenségek vizsgálatában, azok elsősorban nem is az interakciós komponense és az ismeretrendszerre, hanem valószínűleg azokra az egzaktabb igényű módszerekre gondoltak, amelyeket ma a pragmatikai kutatásokban alkalmaznak. Minden bizonnyal a fenntartások, a kételyek ezzel magyarázhatók.

9. Közleményem egy most készülő terjedelmesebb dolgozatom egyik fejezetének szerfölött elnagyolt vázlata. Részletesebben kellett volna szólnom nemcsak a jelentéstan és a pragmatika kapcsolatáról, hanem arról az összefüggésrendszerről is, amely az előbbi két diszciplínát a szövegtanhoz és a stilisztikához, a szociolingvisztikához és a szemiotikához kapcsolja. Mindezeket a kérdéseket csak érintettem.

Zárómegjegyzésként néhány következtetés. Ha egyáltalán a megnyilatkozások, a szövegek jelentését vizsgáljuk, számolnunk kell a pragmatikai tényezők szerepével, a pragmatikai jelentéssel, amely az esetek többségében módosítja, illetőleg egyértelműbbé teszi a szemantikai jelentést. A pragmatikai tényezők a szituációs kontextusnak a változói. Maga a szituációs kontextus központi kategóriája az emberi kommunikációnak, ami azt jelenti, hogy a

gyakorlatban a nyelvhasználat mindig valamilyen meghatározott beszédhelyzetben megy végbe. A meghatározott beszédhelyzet feltételez egy olyan általános szabályrendszert, az ún. nyelvi kompetenciát, amelynek ismerte egyáltalán lehetővé teszi az általános nyelvhasználatot, de a nyelvi kompetencia fogalmába az is beletartozik, amit a szituációs kontextus, a beszédhelyzet követel meg, vagyis a kommunikatív kompetencia, ami arra képesíti a beszélőt, hogy a nyelvet a legkülönbözőbb helyzetekben szándékainak megfelelően használja. A nyelvi kompetenciát az ún. monolitikus (az egészet magában foglaló) nyelv kategóriájának, a kommunikatív kompetenciát pedig az ún. korlátozott hatókörű nyelvek kategóriájának tekinthetjük. Ez utóbbi fogalom nagyjából a hagyományos értelemben használt funkcionális stílusok; nyelvek (regiszterek) megfelelője.

Az idegennyelv-oktatásban azt kell tudatosítania az oktatónak, hogy a kommunikáció mindig a korlátozott hatókörű nyelvek szintjén történik.

Hangsúlyozni kívánom: a címben szereplő témának csupán néhány általános mozzanatát érinthettem. Vállalkozásom így is túlságosan merésznek bizonyult. Ezt enyhítendő és az olvasó esetleges hiányérzetét pótlandó, most csupán arra a jelentéstani és pragmatikai kutatásokra vonatkozó szakirodalomra szeretném az érdeklődő olvasók figyelmét felhívni,mely a *„Szemiotikai szövegtan"* (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó) című periodika eddig, 1990–1995 között megjelent nyolc kötetében található, a köteteknek főleg Vass László szerkesztésében olvasható „Bibliográfiák, Repertóriumok" című mellékletében.

MÁTÉ JAKAB

IRODALOM

Bar-Hillel 1991 = Yehoshua Bar-Hillel, *Indexikus kifejezések.* In: Pléh Csaba–Siklaki István–Terestyén Tamás (szerk. és vál.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest: 183–202.

Dijk 1976 = Teum A. van Dijk, *Pragmatics, Presuppositions and Context Grammars.* In: S. J. Schmidt (szerk.): Pragmatik/Pragmatics. II. München: 26.

Gumperz 1972 = J. Gumperz, *Social meaning in linguistic structure.* In: Directions in sociolinguistics. New York.

Hasan 1978 = Ruqaiya Hasan, *Text in the Systemic-Functional Model.* In: W. Dressler, (szerk.): Current Trends in Textlinguistics. Berlin-New York: 241.

Hymes 1977 = Dell Hymes, *Kommunikatív kompetencia.* In: Horányi Özséb (szerk.), Kommunikáció I-II. Budapest.

Kiefer 1983 = Kiefer Ferenc, *A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról.* In: Rácz-Szathmári (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest: 206–7.

Kiefer 1989 = Kiefer Ferenc, *A jelentéskutatás újabb irányzatai.* MNy. 85:257–71.

Leech 1983 = Geoffrey N. Leech, *Principles of Pragmatics.* London.

Levinson 1983[1], 1989[2] = C. Levinson Stephen, *Pragmatics.* Cambridge University Press.

Petőfi 1976 = Petőfi S. János, *Néhány szó a nyelvről, nyelvészetről és a nyelvészet alkalmazásáról.* In: Az emberek próbája. Emlékkönyv a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának 25. évfordulójára. Amsterdam: 100–12.

Petőfi 1986 = Petőfi, János S., *Report: European Research in Semiotic Textology.* A historical, Thematkic and biblikographical guide. In: Folia Linguistica. Tomus 20/3-4: 545–71.

Petőfi 1990 = Petőfi S. János, *25 év textológiai kutatás.* Visszatekintés, kitekintés. In: Szemiotikai szövegtan I. Szeged: 127 –33.

Pléh-Terestyéni 1979 = Pléh Csaba-Terestyéni Tamás (szerk.), *Beszédaktus-Kommunikáció-Interakció.* Budapest: 13.

Szabó 1988 = Szabó Zoltán, *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Budapest.

Terestyéni 1981 = Terestyéni Tamás, *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés.* Budapest: 3–23.

Tolcsvai Nagy 1995 = Tolcsvai Nagy Gábor, *Kognitív grammatika.* Lehetséges új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján. Literatura. 2: 107–21.

Wunderlich 1968 = D. Wunderlich, *Pragmatik. Sprachsituation. Deixis.* Stuttgart.

Zvegincev 1973 = V. A. Zvegincev, *Jazik i lingivisztyicseszkaja tyeorija.* Moszkva: 89–92.

ROLUL PRAGMATICII ŞI SEMANTICII ÎN STUDIEREA ŞI PREDAREA LIMBII

(Rezumat)

Studiul de față pune în discuție câteva dintre problemele importante ale relației dintre pragmatică şi semantică, relație asupra căreia au atras atenția cercetările din domeniul teoriei comunicării şi a teoriei textului.

După 1960, se remarcă creşterea interesului pentru semantică, astfel încât studiul semanticii textului devine o disciplină la modă. Autorul afirmă că lingvistica este autorizată să efectueze cercetări pragmatice şi seamantice, aducând precizarea că în analiza semantică a textului trebuie să se țină seama şi de factorii pragmatici, împletirea celor două aspecte conducând la o mai bună înțelegere a textului.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLII. evf. 1998. 2. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

EGY KÖLTŐ-SZÍNIKRITIKUS: VAJDA JÁNOS

Vajda Jánost elsősorban mint lírai költőt, a modern magyar költészet úttörőjét, Ady elődjét tartja számon az irodalomtörténet. Ugyanakkor, mint nagynevű utódjának, Vajdának sem a költészet volt a „kenyérkereső" foglalkozása: írásaik döntő többsége a publicisztika körébe sorolható. A mindennapi újságírói munka Vajdánál is gyakran ad okot a panaszra, úgy érezve: a mindennapi újságírói robot a költészet elől veszi el a levegőt; egy öregkori, szubjektív hangú vallomása e témáról[1] a szakirodalom gyakran ismételt közhelyévé teszi a hivatkozást a csak kényszerből, kedvetlenül dolgozó publicistára. Pedig Vajda János életművének fontos része, mondhatnánk szerves kiegészítője a költészettel is szoros összefüggésben álló, impozáns terjedelmű, s gyakran irodalmi értékű publicisztika, azon belül is az egyik legfontosabb téma: a színházi tárgyú írások sora. Több évtizedes újságírói tevékenységének az eddigi véltnél lényegesen nagyobb súlyú része színireferensi, színikritikusi működése – Komlós Aladár 1952-es tanulmánya e témáról[2] nem tükrözi igazán ennek jelentőségét. Vajda egész újságírói pályája során sokat és szívesen írt a drámáról, a színház világáról, bár rendszeresen kritikusi és színireferensi tevékenységet csak az első évtizedben, 1855 és 64 között fejtett ki, főleg a Magyar Sajtó c. napilap újdondászaként és színikritikusaként 1857-ig, valamint a szerkesztésében megjelenő Nővilág c. heti, kétheti lapjának állandó színitudósítójaként 1857 és 64 között... Ennek a korszaknak a termése közel ezer hosszabb-rövidebb glossza, tárca, színibírálat, heti színházi szemle, ezekből válogattuk ki azt a 800 írást, mely a Vajda kritikai kiadás egy kötetének anyagát adja, s amely kötet elkészült, lektorálásra vár. A következő három évtizedben Vajda már nem ír rendszeresen a színházi ügyekről, felhagy a színikritikával, bár ez alatt az idő alatt is száznál több színházi írása lát napvilágot. Ezeket az írásokat esztétikai tárgyú cikkeivel, könyvismertetéseivel együtt egy későbbi kötetben adjuk majd ki, s jelen írásunkban is a rendszeres referensi tevékenységgel jellemezhető első évtized színházi publicisztikáját kíséreljük meg bemutatni.

---

[1] *Vajda János összes művei.* Kritikai kiadás VII. k. Publicisztikai írások 1. Sajtó alá rendezte Miklóssy János, Seres József, M. Varró Judit. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

[2] Komlós Aladár, *Vajda János ismeretlen színbírálatai.* Színház és Filmművészet 1952. 1. sz.v

A korban „rettegett színikritikusnak" tartott Vajda tehát sokkal inkább színházi tudósítónak, referensnek nevezhető: a kötetben az első évtized cikkeinek is legalább negyedrésze színházi tárgyú írás, sőt, ilyen jellegű írás már a Vajda kritikai kiadás 7. kötetében (Publicisztikai írások 1. c. kötet[3]) is megjelent mintegy 40 cikk. A kiadás három típusát tartalmazza a színházi témájú publicisztikának, az egyes újságokban való megjelenés időrendjében. Az első típus az *újdondász Vájda színházi tárgyú cikkei*, a másik a *kissé hosszabb tárcák a színházról* (ez a két műfaj nem mindig elkülöníthető, s a hosszabb tárcák is az esetek többségében cím nélküliek), a harmadik típus a közel 600 *hagyományos színibírálat* amennyiben Vajda bármelyik cikkét begyömöszölhetjük valamilyen hagyományos műfaj-kategóriába), ezek tehát egy-egy konkrét dráma konkrét előadásáról mondanak véleményt. Mivel a három műfaj nem választható el igazán: gyakran a színibírálatokban is az előadás értékelése helyett a műsorrendről, a drámapályázatokról, vagy a színházigazgatás kérdéseiről szól a recenzens, ugyanakkor a glosszákban, tárcákban is több mint száz színdarabról, illetve annak színházi előadásáról ír hosszabban-rövidebben, mellőzve az előadás időpontját – ezért a válogatásban a kronológiát követtük, s nem különítettük el a „műfajokat" egymástól.

Ezek a színibírálatok Molnár György budai Népszínházának néhány előadása kivételével túlnyomórészt a Nemzeti Színház műsoráról íródtak, s igen gyakran született egy-egy műsordarabról több tudósítás is. (Szigligeti *Cigány* c. népszínművének pl. 11 előadásáról írt érdemlegesen Vajda.) A bírált, mintegy 300 különböző színdarab nagy része, a Nemzeti Színház korabeli repertoárjának megfelelően, magyar vígjáték és népszínmű, francia „sikerdarab" és opera. A legfontosabb, legmagasabb rendű színházi műfaj Vajda számára azonban a tragédia, s talán legalaposabb, legrészletesebb bírálatait arról a félszáz műről írta, amely ebbe a kategóriába sorolható. A mintakép Shakespeare (12 művének 30 előadásról írt bírálatot) és Katona (8 *Bánk bán*-előadásról referált[4]). A tragédiaírásra készülő Vajda ugyanolyan szigorú pályatársaihoz saját drámájának, az *Ildikó*nak bemutatója és megbuktatása előtt, tehát 1856-ban, mint a későbbi előadások elemzésénél. (Az *Ildikó* bukásának vajdai feldolgozását ismertetjük majd röviden írásunkban.) Hibátlan művet, a magas esztétikai mércét jelentő Shakespeare-, illetve Katona József-művekhez méltó, vagy akár csak hozzájuk közelítő alkotást nem ismer. Talán csak Jókai Dózsa Györgyével[5] és Szigligeti egy-két történelmi drámájával[6] szemben enyhébb hangvételű. (Az egyes drámák értékeinek elismerése Vajdánál nem függ össze a szerzők személyével, mind Jókai, mind Szigligeti darabjai között van néhány, amelyet kíméletlenül

[3] Komlós Aladár *i.m.* 1.

[4] A Bánk bán-kritikák megjelentek Bene Kálmán, *Vajda János a Bánk bánról* c. tanulmányában. ItK. 1993/4. 527–36.

[5] Szigligeti Ede, *Béldi Pál* (MS. 1857. 95. sz.) és Szigligeti Ede, *Zsigmond király fogsága.* (Nő 1859. 9. sz.).

[6] Jókai Mór, *Dózsa György* (MS. 1857. 253. sz.).

kemény hangú kritikával illet, Szigligetivel hosszú hírlapi vitába is keveredik egy erdélyi témájú drámának új feldolgozása után). Vajda gyakran keveredik polémiába kritikái nyomán más kritikusokkal és a szerzőkkel is. Vahot Imre, Dobsa Lajos és Kövér Lajos sem hagyják válasz nélkül Vajda éles megállapításait.[7] Ez a debattör magatartás jellemzi Vajda egész publicisztikáját.

A színireferens Vajda bemutatását néhány jellegzetes és jellemző Vajda-írás ismertetésével szeretném megoldani. Milyen kritikusnak tartja magát Vajda? A szigorú következetességet valló Vajda összehasonlítja a magyar színművészet jeleseit a nálunk vendégként fellépő nagy nyugati színészekkel, s megállapítja, hogy *„már saját színművészeink között is voltak és vannak olyanok, kik e napok mellett sem homályosodtak el egészen"*, de a néhány kiváló színész még nem jelent jó színművészetet, hiszen nálunk *„a szorgalom nincs oly arányban a tehetséggel, mint más népeknél"*. Persze nem Vajda János lenne ennek a lírai szárnyalású kritikusi hitvallásnak a szerzője, ha nem kezdene azonnal polémiába a kor- és kartársakkal, ha nem helyezne el egy-két jól irányzott oldalvágást a tudós, akadémikus kritika kepviselőjének testén. *„...volt rá eset, hogy egy pesti itész Ristoriban akart olyan hibát látni, amely hiba az ő felfogásában volt meg!"* – írja, miközben a kritikusokat jellemzi. A célzás Greguss Ágost kritikáira irányult, aki olyan aprólékos kifogásokat, hibákat igyekezett kimutatni a világhírű olasz tragika, Ristori játékában, amelyek Vajda szerint nem is léteztek.

Vajda polémái közül a leghíresebb-leghírhedtebb színházi vitáját, a Prielle Kornélia pesti vendégszereplése nyomán írt bírálatára keletkező országos felzúdulást már alaposan feltérképezte a szakirodalom.[8] Pedig legalább olyan érdekes és tanulságos a „tudós kritikusokkal", az „akadémiai urakkal" vívott állandó csatározása is. Közülük a fent említett Greguss Ágost az állandó céltábla Vajda számára: egy alkalommal például a csalhatatlanul mindig az ellenkezőjét ítélő kritikusnak mutatja be:

„Az ember gyarló, és legnagyobbja is alá van vetve a tévedhetés esetének; ki vagyunk téve ezernemű csalódásoknak, – csak Greguss úr agyrendszere van olyan csodálatos szabatossággal alkotva, hogy az soha sem tévedhet abban, miszerint valaha jónak mondaná a jót, silánynak a silányt, fehérnek a fehéret stb. Ő egy megbecsülhetetlen barometrum, minővel egy tudományos intézet sem dicsekedhetik a világon."[9]

Ez a gunyoros hang egy Greguss és Vajda közötti, évekig tartó háborúskodás jellemző megnyilvánulása: Vajda több alkalommal pellengérre állítja az „akadémiai kritika" tévedéseit. Így pl. jól mulat Greguss felsülésén, aki az 1859. évi Karácsonyi-féle vígjáték-pályázat nyertes darabját valami zseniális, világra szóló teljesítménynek vélte, a finom ízlésű, fentebb stílű

---

[7] Vahot Imre, *Mária királynő* c. drámájáról a Nővilág 1857. 4. számában, Dobsa Lajos *IV. Lászlójáról* a Magyar Sajtó 1856. 89. számában, Kövér Lajos, *Hűség hűtlenségből* c. művével kapcsolatban a Magyar Sajtó 1856. 44. számában vitatkozik Vajda.

[8] Ld. Vkrk VII. kötete: a 729–43. lap.

[9] Szigligeti, *A műszeretők* c. vígjátékának kritikájából, Nő 1859. 25. sz.

magyar társalgási vígjáték megszületését ünnepelte a névtelen szerző által benyújtott műben. A *Telivér* c. darab szerzőjéről a bizottság azt sejtette, hogy a legmagasabb arisztokrata körökből kerülhetett ki, egy Esterházy herceget, vagy legalábbis Eötvös Józsefet sejtették a Péter Pál álnév mögött.[10] Valójában Pompéry János hallatlanul unalmas, üres darabja a felfokozott várakozás nyomán óriásit bukott a bemutatón, a sajtó előzetes hajbókolását, hízelgését elsősorban a pályázatról szóló Greguss-jelentés szuperlatívuszai keltették fel.[11]

Ismerjük meg a Vajda-Greguss párviadal kirobbanásának körülményeit is! Az első összeütközésről a *Szerelmes ördög* c. balett 1857. ápr. 14-ei előadásról írt MS-beli Vajda-kritika[12] ad hírt. A cikknek csak az első fele a balettelőadás kritikája, a második rész a Pesti Napló cikkével száll vitába. A PN egy névtelen glosszában Vajda és a Nővilág egy megjegyzésére reagált csípős hangon. Vajda egy glosszájában ugyanis az akadémiai bírálók „csalhatatlanságukban vetett hitét" kezdte ki, s erre reagált Greguss (név nélkül) így a PN-ban: *„a közönség nem ítélhet academicusok fölött oly dologban, mihez tudományos képzettség kell"*. Vajda válasza igen árnyaltan érvel. Egyrészt határozottan kiáll véleménye mellett, amennyiben a közönség ízlését, ítéletét nem tartja eredendően rossznak, elvetendőnek, s nem tartja az akadémikusokat tévedhetetlennek. Érdemes kissé elmélyülni a debattőr Vajda stílusában:

„A Pesti Napló a Nővilág ama kitételét cáfolja, mely szerint a közönség legközelebb ítélni fog a Teleki-jutalmat elítélt akademikusok fölött, kik azt mondták, hogy a Mama és Béldi Pál irodalmunk jelen színvonalán sem állnak. – Azt mondja, hogy »a közönség nem ítélhet az akadémikusok fölött oly dologban, amihez tudományos képzettség kell. Csupán az aesthetikailag mívelt közönség az illető biró«. – Hogy a közönség nem minden tagjának ítélete, és a tapsoncok vagy érdekeltek lármája sem határos, az kétségkívüli; de hogy a közönségnek, már mint a pestinek, van egy ítélő és határozó része, azt példákkal lehet bizonyítani. Hogy többet ne is említsek, csak a Szökött katona esetét említem, mely együtt pályázott a Kalandor"-ral; – az „akadémikusok" a Kalandornak ítélték a száz aranyat, a közönség pedig arra ítélte az akademikusokat, hogy az akademikusok magok kénytelenek elismerni, mikép hibáztak, és ha a P. Napló be tudná bizonyítani, hogy ezt az akademikusok még most sem ismerik el, akkor a Nővilág szerkesztője nagyon elszomorodnék az akademikusok ítélőtehetsége fölött. De mivel a P.N. olyat is mond alább, amiben elvileg igaza van, meg kell neki magyaráznom, mely esetben s mikor áll azon elv, melyet kimondott, s melyet én is osztok, hogy t.i. a »színpad gyakran megrontja a közízlést«, s vannak idők, »midőn irodalom és művészet s ezekkel karöltve a közízlés is süllyedőben van.« – Elvileg ez tökéletes igazság. De ha van eset, midőn a közönség és irodalom tévednek, ez csupán oly műveknél történik, melyek a század, vagy legalább

---

[10] Ld. Jókai Mór, *Variátiók ezen théma fölött: „Ki hát az a Péter Pál?"* c. cikkét. (Jókai kritikai kiad. Cikkek és beszédek. V. kötet, a cikk a 249., jegyzete az 576. lapon.).

[11] Greguss jelentése megjelent a PN. 1859. ápr. 2-ai 75. sz-ban.

[12] MS. 1867. 86. sz.

évtized műveltségét meghaladják, mint például egy Shakespeare-nél történt. A közönség ítélő-tehetségének gyöngesége, illetéktelensége nem abban áll, hogy a rosszat fel nem ismerje, hanem abban, hogy a remeket, a felfogási körét messze túlhaladót nem érti meg. Fájdalom, a Teleki-jutalmat nyert színműveknél épen nem áll ez eset, sőt csak az a kérdés, vajon oly rosszak-e, hogy irodalmunk jelen színvonalán sem állanak. Hogy Szigligeti épen most oly drámát írt volna, mely nemcsak eddigi műveit, de a század szellemét is, magát Shakespearet meghaladná, – ezt, engedje meg a P.Napló, hogy épen az „akademikus" urak iránti kíméletből ne higyjem, mert akkor ők, még óriásibbat hibáztak volna, midőn ily remekműről azt mondták, hogy az jelen irodalmunk színvonalán sem áll. Már pedig azt is megengedheti a P. Napló, hogy a pesti színházi közönség, (hova én és ő és a jutalomelítélőkön kívül ez esetben minden színházlátogató tartozik), annyi aesthetikai képzettséggel mindenesetre bír, hogy megítélhesse, valjon Béldi Pál és a Mama állanak-e azon színvonalon, melyen például Grutti és Vén bakancsos állanak. Ennyi hit mellett végül engedjen meg egy kis kételyt is nekem, a P.N. Szabadjon kétkednem, hogyha valami Shakespeare-féle új üstökös támadván, oly remekműveket adja a pesti színpadra, melyek csodás alkotása még a Shakespeare műveit is meghaladná, szabadjon kétkednem, hogy a P.N. egyik tudományos képzettségű ítésze, ki egy időben Petőfit is megtámadta, alig lenne az első, ki e remekművet felismerné, s a világnak, mint új csodát bemutatná."

A közönségnevelő, ostorozó Vajda igenis tiszteli a színházlátogató közönség nagy részét, nem azonosítja őket a tapsoncokkal és az „érdekeltekkel", úgy látja: a díjazott drámákkal kapcsolatban figyelni kell a közönség ítéletére, nem valószínű, hogy Shakespeare-nagyságrendű új remekművek kerülnek színpadunkra, amelyeknek zsenialitását sem ismeri fel a közönség. És még a „tudományos képzettségű", művelt ítészek is követhetnek el baklövéseket – példa erre épp a PN kiváló kritikusa, aki 1847-ben a *Futár* c. röpiratában üres szellemeskedések halmazának nevezi Petőfi költeményeit. A tudós kritikus: Greguss Ágost.

Vajda normatív kritikus, mindig a legmagasabbhoz, Shakespeare-hez méri a bemutatott darabok színvonalát, s a színészi játékban pedig, mint kritikusi ars poeticájában írta, a neves külföldi vendégművészek játéka a mérce. Ezért választottam komoly „tragédia-bírálatok" bemutatását ennek illusztrálására: először a saját dráma, az *Ildikó* fogadtatásának vajdai reakciójáról szólnék (mint majd látjuk, ennek kolozsvári aktualitása is van), majd három erdélyi tárgyú magyar tragédia bírálatait és a körülöttük zajló viták dokumentumait szeretném megismertetni és kommentálni.

Az *Ildikót* Vajda János, egy Jókai által terjesztett legenda szerint[13] alig több, mint egy hét alatt írta meg, hiszen a darab állítólag Hebbel: *Judit és Holofernes* c. tragédiájának 1856. szept. 16-ai bemutatója hatására született, s a mű szept. 24-én már Szigligeti kezében volt, hogy az véleményezésre átadja

[13] VÚ. 1856. febr. 20.

a drámabíráló bizottságnak. A műnek van még két másik ösztönzője is: az egyik Liszt Ferenc, aki 1856 augusztusában magyar történelmi drámaszöveget kért tervezett operája számára, a másik pedig Gina, a kínzó szerelmi élmény, melynek hatására a tragédia történelmi-mondai díszletein is átizzik Vajda szerelmi lírájának lobogása.

A három *Ildikó*-cikk közül az első a bemutató előadást jelenti be. A tárgyválasztás indokolása igen érdekes e kis cikkben. Tiltakozik az ellen a nézet ellen, mely szerint Attila-formátumú hősöket nem lehet igazán egyéniteni a drámában, hiszen Vajda szerint *„a legmagasabb tragikum éppen oly hősöket kiván, kiket a köznapi tömeg bámulata, a nép képzelődése, a közönséges emberi erő és nagyság mértékén fölül állónak lenni hisz"*. A másik fontos érve a rendkívüli hősök „félistenek" színpadi megjelenítése mellett a színművészek tehetsége: Ristori Stuart Máriát vagy épp Médeát is tökéletesen állította színpadra. A cikk zárómondatában az *Ildikó* két főszereplőjét nevezi meg Vajda – az előzmények után azt a reményét sugallva, hogy tragédiájának színrevivői is Ristori példáját követik majd.

A második cikk a bemutató után jelent meg, s noha Vajdánál az sem lenne természetellenes, hogy maga is írjon saját első darabjáról kritikát, ez a néhány sor inkább egyfajta „kritikai visszhang-ismertetővé vált". Természetesen eléggé elfogult ez az ismertetés: a Vajda ellen szinte összefogó, nagyon kemény bírálatokból a pozitívumokat emeli ki, nem véletlen a kritikák kritikájának két zárómondata sem. Ehhez csupán annyit kell az igazság kedvéért hozzátennünk, hogy a Vajda által kiemelt német lapok közül csupán a Pest-Ofner Zeitung írt egyáltalán Vajda drámájáról...

A harmadik cikk az *Ildikó* kolozsvári bemutatójának sikeréről számol be örömmel. A Vkrk III. kötetének jegyzetei nyomán elmondhatjuk, hogy Vajda ismét meglehetősen szubjektíven értelmezi „a pártatlan tájékoztatás" újságírói követelményét. A Kolozsvári Közlöny írásának minden pozitív vonásáról beszámol, nem szól azonban a kifogásokról, sem a Magyar Futár néhány soros, sommás véleményéről: *„A mű nemcsak egészen el van hibázva, hanem oly illemsértő helyei is vannak, hogy színpadra vinni vétek."*

A következő bírálat egy névtelen kezdő, Gajzágó Salamon erdélyi történelmi tárgyú tragédiájának bemutatóját elemzi. A kolozsvári nemzeti színház drámapályázatán 40 arannyal díjazott *Békesy* c. tragédia vajdai kritikája eleven cáfolata a költőről elterjedt sommás véleménynek, annak, hogy kritikusi tevékenységére kicsinyes rosszindulat, valamiféle kákán is csomót kereső magatartás lenne jellemző. Az ismeretlen szerző művét nagy megértéssel elemzi, különösen értékeli a számára annyira kedves téma, a pusztító szerelmi szenvedély megjelenítését. Ha a kor vezető kritikusának, Salamon Ferencnek és Greguss Ágostnak bírálatát olvassuk erről a bemutatóról, megállapíthatjuk, hogy Vajda lényegesen több empátiával közeledik a drámaíró munkájához, mint ők. Persze, ez nem azt jelenti, hogy Vajda bírálata nem elemzi a hibákat a darabban és az előadásban egyaránt. A darab számára is egy kezdő drámaíró kísérlete, de nem egy tehetségtelen dilettáns műve, mint az az említett vezető kritikusok írásaiból kitetszik. Jellemző Vajdára, hogy még a névtelen, ismeretlen szerzőt is Shakespeare tanulmányozására hívja fel.

Szigligeti *Pókaiak* c. tragédiáját, melyet még 1838-ban mutatott be a Nemzeti Színház, két évtized után újraírta, s az átdolgozásról (amely csak egyetlen előadást ért meg) egyedül Vajda írt hosszabb, elemző kritikát, s vitába is keveredett miatta a szerzővel. A Békessi-téma másik feldolgozásában a trónkövetelő, pártütő erdélyi főúr csak mellékszemély, a címszereplők tragikus sorsa áll a középpontban. Gyulai Pál remekmívű balladája, a *Pókainé* (1850) után Szigligeti tragédiája a téma másik jeles feldolgozása. Az 1857. évi átdolgozásról, az új bemutatóról Vajda mindkét fórumában, a Magyar Sajtóban és a Nővilágban egyaránt ír, a kritikák ugyan fő vonalaikban megegyeznek, ám ki is egészítik egymást. Szigligeti Ede a Magyar Posta hasábjain megtámadja ezeket a kritikákat[14] s Vajda válaszaival (mindkét említett lapjában válaszol Szigligetinek) e vita alkalmat ad dramaturgiai nézetek kifejtésére. Sajnálatos módon a kor vezető drámaírója nem tud felülemelkedni személyes sértettségén, azt különösen második Magyar Postabeli írásának zárása is tükrözi, sőt nem sokkal ezután hozzájárul Vajdának a Prielle Kornélia vidéki színésznő vendégjátékára tett szerencsétlen megjegyzése nyomán kipattant országos Vajda-ellenes kampányhoz is.[15]

Miről szól az első, terjedelmesebb bírálat, amelyik a Magyar Sajtóban jelent meg? Az első mondatok a közönség érdektelenségének szellemes, ironikus ostorozása után már azt hihetnők, hogy a darabról és előadásról nem is lesz szó, hiszen *a kritika már kész a – közönség ellen, – hiszen ennyi embernek a mai előadás művészete kétségkívül sok is lesz!* – írja a költő. Ezután mégis rátér a mű bírálatára, s hosszan fejtegeti a darab fő hiányosságát: Pókai Péter lázadása Báthory ellen semmivel nincs indokolva. Pókai Jánosé, aki ráadásul el is ismeri, hogy Báthory jó fejedelem, még ennyire sincs motiválva. (Ezzel a váddal száll szembe Szigligeti a Magyar Postában megjelent írásaiban.) A másik kifogás a két testvér versengését érinti, az önfeláldozás tekintetében: *nem ártott volna költőibben stylizálni, – így majd úgy jön ki, mint két deák versengése afölött, hogy melyik fizesse ki egymás vacsoráját.* Az előadásról magáról szólva csak a legnagyobb elismerését tudja megfogalmazni a főszereplők játékáról Vajda, visszatérve közben a kritika első felének témájára is: a pironkodásra a gyérszámú közönség miatt. A második, tömörebb bírálatot saját lapjában írta Vajda. A Nővilág írásának bevezetésében röviden elmondja a dráma meséjét (a MS ezt teljes egészében mellőzi), s új mozzanat a mű témájának minősítése is: *E történet mását csak Görögország mutathatja fel.* A cselekményt követően

[14] Szigligeti *„Pókaiak" szomorújátékom ügyében* c. cikke megjelent a Magyar Posta 1857. okt. 7., 82. sz.-ban, majd a MP. 1857. 86. számában jelent meg *Vajda János úrnak a színi kritika érdekében* címmel egy átgondoltabb, alaposabb viszontválasza.

[15] A Prielle Kornéliát sértő Vajda-mondat nyomán nemcsak vidéki tiltakozó cikkek sora született meg, de a Magyar Posta 1857. nov. 1. és nov. 9-i számában két Szigligeti-pamflet is e kritikai háborúról, *Dühöngő Rómeó* és *Rómeó futása* címmel. (A Nővilág 1. évfolyamában *Pesti levelek* c. tárcarovatát Vajda Romeó álnévvel írta.) – E kritikai háborút nagyrészt már feldolgozta a Vkrk VII. kötet, ld. 729–43.1.

ismét a Pókaiak lázadásának motiválatlanságát fejtegeti, a MS-ben írtaknál világosabban, kerekebben. Rámutat többek között a Báthory hazafiatlanságáról hangoztatott vád gyermetegségére (*nem szeretheti hazáját, mert lengyel király akar lenni*). János jellemének következetlenségére, aki önfeláldozásáig csupán öccsének árnyéka. Ez a bírálat is szól röviden a kitűnő előadásról, a szereposztást is közölve részben. Ebben az írásban megjelenik a vajdai kritikák egy visszatérő motívuma is: az ügyetlen statisztéria, a gyenge színházi segédszemélyzet korholása.

Szigligeti, mint jeleztük, két cikkben is védelmébe vette tragédiáját. Hogy a *Pókaiak* egyéb okot Békessihez állásukra nem tudnak felhozni, mint hogy szeretik a hazát, a következőt válaszolja: „*Megjegyezvén, hogy ez a darabban nem így van, ki kell mondanom, hogy már az elv is részint érthetetlen, részint hamis, melyből kiindulva Vajda úr a Pókaiakat kárhoztatja... a hiba senkihez sem méltó... a drámai hős, ha mindjárt oktalanságból követi is el a hibát (az oktalanság alatt nem azt érvén, hogy minden ok nélkül), lehet részvétünk és szánalmunk tárgya; példa rá Lear király, ki maga bevallja később, hogy bolondságot követett el, s Kent azt szemébe mondta, midőn Cordéliát kitagadta, mégis ki tagadná meg tőle könnyeit?*" Ezután hosszan ecseteli, miért állt Pókai Péter Békessi oldalára. Mint fiatalember csak Békessi hazug történetét ismerte a zsarnokul, erőszakkal megválasztott Báthoryról. És még lengyel király is akart lenni, Erdélyt pedig Báthory Kristófra készült hagyni – ezt hitetik el Pókai Péterrel Prágában, ahol egyébként is sok a támogatója Békessinek. Ezért lesz Péter is híve, nem azért lázad csupán, mert „*szereti a hazáját*". A két Pókai „összeveszésének" vajdai kívánságáról gyermeteg módon nyilatkozik a drámaíró: „*Ej, ej, furcsa fogalom a testvéri szeretetről! Részemről sohasem vesztem össze testvéreimmel, pedig lelkemből szerettem őket, ámbár hihetőleg egyikért sem haltam volna meg: s Pókai János vesszen össze, ki öccséért meghal?! – Különben nem is épen oly ártatlan bárány az a János, mint Vajda úr elhitetni szeretné: mert ő nem meggyőződésből lett Békessyánus, hanem testvéri szeretetből, s így ő legalább méltóbban lakol.*"

Vajda a MS-ban válaszol először Szigligetinek. Még egyszer indokolja Pókai Péter „oktalanságát", Szigligeti Shakespeare-hivatkozását visszutasítva hangsúlyozza: Lear önmaga ellen vét, hibája részvétgerjesztő, Péter fejedelme és hazája ellen lázad, s így hibája inkább bosszantó. Pókai János jellemének egysíkúságát, amelyet különösen a Nővilágban írt bírálat hangsúlyozott, itt még világosabban határozza meg Vajda. Szigligeti érve, amennyiben ő testvéreivel soha nem veszett össze Vajda teljes félreértését igazolja. Hiszen a kritikus itt nem feltétlenül a két testvér vitáját várta el, csak annyit: legyen egy kicsit önállóbb arculata az önfeláldozó vég előtt is Jánosnak. Befejezésül Vajda elismeri, amit Szigligeti állít Pókai Péter történelmileg is igazolható oktalanságról, ugyanakkor ez nem változtat azon, hogy egy igazi drámai hős nagy hibájának részvétet, bámulatot kellene kelteni!

Vajda válaszára Szigligeti újabb cikkben fejtette ki álláspontját. A MP 1857. 86. számában jelent meg *Vajda János úrnak a színi kritika érdekében* c. átgondoltabb, alaposabb viszontválasza. A cikk nagy részében úgy tűnik,

Szigligeti komoly dramaturgiai kérdéseket fejteget, Vajda kritikusi munkásságát elismeri, megbecsüli. A kétértelmű zárás azonban előre vetíti a sértett író Vajda iránti nem épp lovagias vagdalkozását a Prielle Kornélia-vitában. Ez a cikk igen jól megvilágítja Vajda és a magyar írók nagy részének ellentmondásos viszonyát, a vajdai (olykor meggondolatlanul éles) szókimondás, a radikális nézetek, az „igazság tévedhetetlen bajnoka" – szerepe nem túl megértő fogadtatását a magyar írótársadalomban.

Szigligeti Vajdának a kisszerű, mindennapi hibáról írt érveit támadja először. Nem a hiba, hanem a következménye az érdekes, írja. „*Magában minden hiba visszatetsző, rosszalást szül és elidegenít. De midőn a drámai hősben a hibátszülő gyöngeségeken kívül: szellemi erőt, vagy éppen nemesebb tulajdonokat, sőt talán erényeket is fedezünk fel, akkor a részvétet kezdjük érezni; s midőn a hiba gyászkövetkezményeit, vagy éppen a drámai hősnek a hibából eredő bűnhődését látjuk, akkor a szánalmat érezzük. Tehát hogy a hős iránt részvéttel és szánalommal legyünk, nem csak hogy követhet el, de sőt el is kell követnie valami hibát; de a bűnhődésnek nagyobbnak kell lennie, mint amilyet azért érdemlett volna. Mert ha kisebb, nincs szánalom, ha érdemlett, csak igazságos, s csak oly szánalomra jogosít, milyet a bíró érez, midőn a bűnösre megérdemlett büntetést mond. Ha pedig a hős nem követ el hibát, mégis nyomorgattatik s bűnhődik semmiért: nem szánalmat érzünk, hanem fellázad egész valónk az ily cudar sors, s az ily kegyetlen szerző ellen, s ez nem azon édes szánalom, mit csak a művészet képes adni. Ez az arány a hiba, a részvét s a szánalom közt.*" Ezután ismét Lear sorsát hozza példának, majd saját drámahőséről írja: „*Pókainak nem azért kell részvétet és szánalmat megnyerni, mert Békessyanus lett, hanem... mert jó testvér, lovagias, még szerelmében is tiszteli az apai jogokat, s bár politikailag bakot lő, becsületes ember, politikai hibája miatt bűnhődik.*" Szigligeti szerint másodrendű kérdés a drámahős politikai nézeteit indokolni, elég közölni a közönséggel, hogy kinek a párthíve, s a közönség készségesen elfogadja ezt. „*Eképp bővebben beszélhetnek* (a szereplők) *arról, ami drámaibb: a szerelemről, apai, anyai, testvéri stb. érzelmekről és szenvedélyekről. A történeti színművek általában véve éppen azért oly kevéssé drámaiak és tragikaiak, mert többnyire nagyon is politikaiak.*" Ami ezután következik, igen érdekes eszmefuttatás a színibírálók és a színireferensek közötti különbségről. Vajdát meg akarta tisztelni válaszával Szigligeti, hiszen a Pókaiakról ő írta a legrészletesebb kritikát, s az nem afféle indoklás nélkül „referáda", tudósítás volt. Tehát elismeri, nem afféle referens, igazi kritikus Vajda – de ezután a rossz kritikusokról szóló általános fejtegetése, bár ki nem mondja, valószínűleg Vajdára érthető. S bármennyire is igyekszik az elvek, általánosítások talaján maradni, az „objektív okfejtés" mögött felismerhető a megsértett drámaíró. Idézzünk néhány mondatot: „*...mindenkor boszankodtunk azokra* (a kritikusokra), *kik mielőtt magokkal tisztában voltak volna, tanitani akartak minket arra, amit magok kevésbé tudtak, mint mi: bizonyítják ezt hamis tanaik. Nem helyeselhetjük azok eljárását most, kik azt látszanak hinni, a színi kritikának feladata csupán a roszalás és örökös*

tagadás (negatio), anélkül, hogy a szövétnekkel előre kellene világítani; ezt mutatja a praxis". Nem kifejezetten Vajdához intézte Szigligeti e szavakat – de úgy hangzottak el, hogy értsen belőle. Mindenesetre furcsa ez a kritikusokkal szembeni szigor: rosszat ne írjanak, nem tévedhetnek – úgy tűnik csak drámaírónak volt előjoga olyan nem épp bírálhatatlan alkotásokat írni, amilyeneket Vajda írásaiból is megismerhetünk.

Vajda a NŐ-ban válaszol. Szigligeti azon logikai kifogásából indul ki, miszerint a *„hiba nem lehet méltó emberhez"*. Kifejti, hogy a színikritika terjedelme nem engedi meg a fogalmak olyan pontos definiálását, mint egy többkötetes széptani munkában ez lehetséges lenne, de a kritika fogalmait ismerhetné az író, s nem kellene kifejezéseit szándékosan félreérteni. Így pl. a hős a drámában és az életben nem egészen ugyanaz – oktatja ki kissé lekezelő modorban az írót. (Gúnyos, kioktató hangvételével bizony túllő a célon – épp Szigligetivel szemben igazságtalan vád, hogy nincs tisztában a dramaturgiai fogalmakkal.) Az ezt követő érvelés, Shakespeare Coriolánjának, mint drámai hősnek a bemutatása azonban igen figyelemre méltó. Coriolán az a drámai hős, aki magához méltó hibát követ el. Coriolán példája jól érzékelteti, mit várt volna el Pókai Péter jellemzésében Vajda.

A harmadik tragédia-kritikát, Szigligeti *Béldi Pál* c. Teleki-díjat nyert drámájának bemutató előadásról azért hoztam példaként, mert ez az írás, azt hiszem, bizonyítja, hogy Vajda páratlan, igazságos, személyi elfogultságoktól mentes véleményt igyekezett formálni mindig, hogy korábbi összetűzései nem befolyásolták sohasem abban, hogy az új drámáról, vagy a színészi teljesítményről nyilatkozzon. Ez a szomorújáték Jókai *Dózsa Györgyé*-vel szemben diadalmaskodik a Teleki pályázaton, egyedül Egressy Gábor jelent be különvéleményt, s helyezi fölé a Dózsa Györgyöt Szigligeti művének. Vajda lelkesen támogatja Egressy értékítéletét, s amikor hónapok múltán végre a Dózsa György is színpadra jut, szinte egyedül Vajda az, aki hatásos indokolással, meggondolandó érvekkel lép fel az irodalomtörténetbem elhíresült Dózsa-vitában Gyulai Pálék véleményével szemben.[16] Így érthető, hogy már a Béldi Pál bemutatójáról írt bírálatában sem rejti véka alá véleményét az akadémikus drámabírálókról. Az ezzel kapcsolatos dolgozatom bevezetőjében már írtam.

A Béldi Pál 18-szor szerepelt a Nemzeti Színház műsorán a következő tíz évben, Vajda három előadásról is tudósított. A bemutató előadás bírálata elején hosszan fejtegeti, hogy a nagy nemzeti tragédia születésének ösztönzésére nem feltétlenül a Teleki-jutalom a legjobb módszer, hiszen az évente odaítélt 100 arany egyáltalán nem biztos, hogy olyan művet jutalmaz, amely mellétehető az eddigi egyetlen magyar tragédiának. A fejtegetés után egy szabályos színibírálat következik: előbb a drámát, majd a bemutató előadást értékeli a recenzens. Amikor bemutató előadásról szól a Vajda-kritika, gyakran a cselekmény ismertetésével együtt elemzi a mű erényeit és hibáit. Némelyik színdarab meséje, így *Béldi Pálé* is, olyan pontos és érzékletes, hogy a kritikai kiadás jegyzetében

[16] A dráma fogadtatásának és utóéletének teljes ismertetését nyújtják a Jókai kritikai kiadás kötetei, a további adatok és részletek ügyében Solt Andor (JMD. 890–905. l.) és H. Tóth Györgyi (Jkrk, Cikkek és beszédek 5. k. 456–57. l.) nyújthat felvilágosítást.

szükségtelen felidézni még egyszer a mesét. Vajda bírálata udvariasan és visszafogottan elemzi a *Béldi Pál* erényeit és hibáit. Jól látta és Greguss Ágosthoz hasonlóan ítélte meg a tragédia egyik főhibáját is: Béldi Pált ugyan a szerző *„a jog, az igazságérzet vértanujakint akarta... feltüntetni, ...csakhogy nem vitte ki ugy, mint ahogy felfogta"* (Greguss a tragikus hős gyengesége mellett még hibáztatja Szigligetit azért is, hogy Béldi ellenfeléül nem a történelmi igazságnak megfelelően Telekit, hanem két kisstílű udvaroncot állít.[17] Vajda nem törődik általában az anakronizmusokkal. A Hf kritikája és a Nk kritikusa[18] – Vahot Imre – egyaránt a bíráló választmány ítéletéből indulnak ki, mely szerint *„a pályázó művek közül egyik sem áll csak drámairodalmunk jelen színvonalán sem"*. Vahot kifogásai Gregusséhoz hasonlítanak: a történelmi hűség hiányát, különösem Teleki esetében, veti Szigligeti szemére). Vajda kritikája a főhős jellemének érzelgőssége tekintetében is helytálló. Jellemző a kritikusra, hogy a hős érzelmeinek kinyilvánítására is shakespeare-i példákat idéz mintaképül. Ismételten, nem először és nem utoljára. A szereplők közül itt is csak a főszereplők játékát elemzi a kritika: a címszereplő (*Szigeti*) és felesége (*Jókainé*) megszemélyesítőjéről ír.

Vajda kritikái meglehetősen rapszodikusak: a költő hol csak három sort, hol több oldalt szentel egy-egy előadásnak, neki-nekigyűrkőzik a nagy feladatnak, hogy esztétikai, dramaturgiai szempontból is elemezze a drámát, majd az irodalmi elemzést félretéve a színészi játékokról, a közönségről értekezik. Ezek a kritikák sohasem próbálnak teljes képet nyújtani egy-egy előadásról, inkább valamilyen ügyért érvelnek. De mindig figyelemre méltóak stílusuk lebilincselő szenvedélyessége, költői hevülete, s gyakran ironikus hangneme miatt. Ezért zárom a kritikai példatárat a *Béldi Pál* egyik későbbi előadásáról szóló rövid tudósítással. Ez a tömör, epigrammatikus csattanó színi referáda gyakori típusa a Nővilágban megjelent heti színházi krónikáknak. Az 1861. okt. 20-ai *Béldi Pál*-előadás nem tartozhatott a legsikeresebbek közé, hiszen szomorújátékból vígjátékká változtatta a gyenge statisztéria. Íme a bírálat teljes szövege: *Béldi Pál Szomorújáték a szinlapon – vígjáték a szinpadon. Hiába, amit föntebb mondunk az nem élc, – az szomoru valóság. Aki kacagni akar, csak menjen a nemzeti szinházba, mikor tragoediát hirdetnek. A komikumot fölidéző véletlen soha sem marad el. Ma egy segédszínész mondott valami mulatságosat, ha jól emlékszünk olyanformát, hogy a fejedelem szétoszlott. Aztán kész a nemulass!*[28]

Összegezésül kíséreljük meg néhány mondatban jellemezni, milyen kritikus Vajda János? A formát tekintve legjobban a személyes hang, az érzelmekben, sőt, indulatokban gazdag prózastílus az, ami megfogja a mai olvasót. Gyakran érezzük azt, hogy a szerzőt úgy elragadták érzelmei, oly hévvel bizonyítja igazát, úgy belebonyolódik végtelen mondataiba, hogy nem törődik a szerkesztéssel és azzal sem, hogy mondandóját kerek, lezárt gondolatmenetben

[17] Greguss Ágost tanulmányai II. k. *Színibírálatok;* Bp., 1872. 4551.; 180–41.

[18] Hölgyfutár 1857. márc. 19., Napkelet 1857. 11. sz.

fejtse ki. Ez a leginkább a láva fortyogására, a tűzfolyam formátlan, szeszélyes, kiszámíthatatlan áradására emlékeztető stílus igazán sok színben ragyog: hol anekdotázóan könnyed, mint az az utolsó, *Béldi Pál*-előadásról szóló kritikaszösszenetben, vagy mint a kritikaírókról szóló, elsőként bemutatott tárcában; hol patetikus, emelkedett hangú, mint a Szigligeti *Pókaiak* c. darabjához kapcsolódó vitacikkben, Coriolánus példáját elemezve; hol ironikus hangvételű, a csipkelődő gonoszkodástól a megsemmisítő gúnyig terjedő szentenciózus megfogalmazások teszik hatásossá írását; érdekes színt jelent a Bajzára, Vörösmartyra emlékeztető reformkori, romantikus kritika szókincse bírálataiban (mint pl. a *bűerő, fényoldal, szépmű, részvétgerjesztő hiba, letiport gyöngédérzet* stb.), a műveltségszavak, latinizmusok ma már egyáltalán nem könnyen kódolható példái (mint pl. a *captatiok, a tribunus plebis, a computus,* a hivatkozás *Cato*-ra és a *marengói* ütközetre stb.) – s azt hiszem, folytatható lenne még a sor, de így is kiderült a recenzens recenzensének mondatszörnyéből, hogy milyen hatással volt rá ez a Vajda-próza.

Mi jellemzi Vajda színházi írásainak tartalmát? A szigurú ítész szenvedélyes vitákba keveredik, nem tartozik sohasem a szerzőket vagy színészeket érdemtelenül is dicsérő hozsannázó kritikusok közé. Nincsenek – vagy alig vannak – kedvencei: Egressyről pl. többnyire a legnagyobbaknak kijáró elismeréssel ír, de amint valami nem tetszik alakításában, keményen megrója. Állandóan figyelemmel kíséri, és többnyire élesen bírálja a Nemzeti Színház igazgatóságának munkáját, a drámabíráló bizottság működését, véleményt mond a szerződtetésekről, vendégművészekről – így pl. Vajda írja talán a legelevenebb, leginkább átélhető kritikákat a nagy olasz tragika, Ristori vendégszerepléséről. Vajda és a közönség viszonya felhőtlen. Kritikáiban gúnyosan szól a silány vígjátékokat, népszínműveket mennybe menesztő „tapsoncokról és orditoncokról", nem győzi feddeni a klasszikus darabokon zsibongó, vagy ásítozó nézőket. Ha rajta múlna, a színház sokkal több klasszikust, tragédiát játszana; s a színháznak, a nemzeti színháznak népnevelő, erkölcsnemesítő feladatát többször hangsúlyozza. A *„közönség és az itészet széptani polgárháborújáról"* ír egyik cikkében, máskor megvédi a közönséget a kioktató hangú „művelt kritika" véleményével szemben.

Milyen kritikus tehát Vajda? Lehet, hogy a Gyulai Pál vezette színkritikusi kiválóságok esztétikailag képzettebbek nála, írásaik talán jobban megfelelnek a bírálat műfaj szabályainak – ugyanakkor a Vajda-cikkek egyéni hangjuk, bátran vállalt szubjektivitásuk ellenére nem maradnak alatta Gyulaiék értékelő, elemző munkájának sem. Az olvasóra tett hatásban, bizonyos fokig az időtállóság tekintetében talán még föléjük is nőnek. A Vajda-kritikák szeszélyesen kanyargó, sokszor szerkesztetlen, végtelennek tűnő mondatai, költői képekben, egyedi, csak rá jellemző szavakban gazdag. Ady nyelvteremtő zsenialitását előlegező stílusa olykor költészetének legszebb darabjait idézik. Az élete végén, az újságírói robotról írt híres vallomásában írja Vajda: *„E cikkek mindegyike egy-egy sírhalom, mely alá egy meg nem született költemény eszméje, hangulata, mint megannyi villi van temetve."* Úgy vélem, kötelességünk feltámasztani ezeket a prózába, publicisztikába temetett költeményeket.

BENE KÁLMÁN

UN POET CRITIC DE TEATRU· JÁNOS VAJDA

(Rezumat)

Ca poet, János Vajda este considerat de istoria literară maghiară înaintaş al lui Ady şi pionier al poeziei maghiare moderne. În acelaşi timp, o parte din scrierile lui János Vajda au caracter publicistic, ca şi cele ale celebrului său urmaş. Astfel, Vajda a scris mult despre dramă şi despre lumea teatrului, deşi o activitate sistematică de critic teatral a desfăşurat doar în perioada 1855–1864. Scrierile din această perioadă însumează aproximativ o mie de glose, tablete şi cronici de teatru, dintre care opt sute se regăsesc în volumul din 1999, volum ce constituie o ediţie critică a operei lui Vajda. Pe baza acestor scrieri, autorul studiului conturează portretul criticului de teatru Vajda, punând în lumină atât crezul poetic ce stă la baza criticii sale dramatice, cât şi judecăţile de valoare emise de Vajda cu privire la unele drame cu subiect istoric din Transilvania, judecăţi care au constituit obiectul unor controverse în epocă.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

A SZERELEM VÁLSÁGA

(Kísérlet Petelei novelláinak értelmezésére)

A novella megszületését a századvégen a sajtó új igényeinek is köszönhette. A rövid műfajt a napilapok könnyebben közölték. Ugyanakkor a novella a nagyepikával szemben a töredezettséget sugallja, ami közelebb áll a századvég hangulatához. A századvégi novella nem cselekményt, inkább hangulatot, állapotot, reflexiót közvetít. Az individuum helyett típusok jelennek meg benne. Petelei esetében ez a világ értékvesztése nyomán maga a válságba jutott, kisvárosban élő ember. Az egyén elbizonytalanodik, csalódottságból, megbántottságból elfojtott szenvedések elől a pótcselekvésekbe menekül. Sorsukat így sem kerülhetik el Petelei alakjai: a tragédia, a mindennapi vétkeket követő büntetés mindig eléri őket.

Németh László *Kemény Zsigmond* tanulmányában azt írja: a romantika a múltba vetített vágyálom, a forradalom a jövőbetekintés. Petelei korára leginkább csak a pillanat jelene marad, az a pillanat, amit az egyén megél. Az idő beszűkül; nincs se múlt, se jövő, de a jelen is csak töredékesen jelenik meg. A *Felszerelés* egyik hőse határozza meg, hogy ennek a kornak az embere hogyan éli meg ezt: „Mi már, kedvesem, hálával vesszük a ma örömét, féljük a holnapot, elfelejtjük a tegnapot szívesen és pasz, punktum" (*Felhők,* 184). A tér is beszűkül. A Petelei-novellák színhelye a kisváros, a történet szűkebb értelemben két vagy több ember négy fal közé zárt életének kisiklása. Ez a kisváros Marosvásárhely, amely a maga kispolgári mindennapjaival igencsak sivárnak tűnik a nagyúri pezsgésben elő Kolozsvárral szemben. „Kolozsvár uraságán alulinak tartaná, ha csak tudomást is venne a »székely főváros« ágaskodásairól" (Kozma Dezső, *Egy erdélyi novellista.* 1969, Buk., 34). Petelei ebben a városban született, itt élte le életének legnagyobb részét, és itt halt meg.

Az emberi sorsok ábrázolásában a szakirodalom Kemény Zsigmond pszichológizáló, analizáló módszerének folytatóját látja benne, és kiemeli, hogy a Keményre oly jellemző determinisztikus látásmód nála is megjelenik. Kemény Zsigmond hősei sorsának alakulását a hősök jelleme is meghatározza, de Kemény gondolkodását meghatározta a történelem, amely végzetszerűen jelöli ki az emberi utakat. Petelei hősei kívül esnek minden időn és minden történelmen, az ő sorsuk önmagukban van megírva: az *Alku* hősnője saját ostoba büszkeségéből lesz egy olyan férfi szeretője, akit nem szeret, Árva Lotti pedig önmagát és környezetét megcsalva marad vénlány. Ezeknek a hősöknek a bukása a külvilág számára láthatatlan marad, hiszen észrevétlenül éltek egy ismeretlen kisvárosban. (Keménynél Péchy Simon bukása nemcsak a szombatosok közösségének vesztét jelenti, de ellensége, Kassai végét is).

Az ember hiánylény a századvégen, a hősök külső-belső harmóniára vágynak, de amikor kiderül, hogy ez nem valósulhat meg, mindent elveszettnek éreznek. A megoldás legtöbbször magától adódóan: az öngyilkosság. A bűn és bűnhődés központi probléma. Akármilyen apró botlásról legyen szó, nincs megbocsátás, de annál nagyobb a büntetés.

A következőkben három csoportba osztva értelmezem a novellákat, a szerelem megélésének három lehetséges módja szerint: a szerető szerepében, a házasságban, és megvénülve pártában maradva. Az elemzésekor az eseményekre, életutakra figyelek, amelyek a narráció fő elemét képezik.

(a liliomtól a perditáig)

Lobbanás az alkonyatban című novella története egy idősebb férfi találkozása egy fiatal lánnyal egy nyári napon. A férfi Drugán Mihály úrfi, aki minden jelet, amelyet élete folyamán kapott, megértett, és a maga hasznára fordított, mivel sikeres üzleti vállalkozások után vonult vissza. Az anyagi világban feltalálta magát, de egy még szinte gyermeklány segélykérő pillantásait nem fogja fel, és így veszti el Virginiát. A piaci vásárlással indul az elbeszélés, ahol „nagy, vásáros zaj, dulakodás volt...", egy nagyságos asszony méregeti, válogatja a dinnyéket. Ez a vásáros világ, ahol később a saját lányát is hasonló körülmények között adja el.

(Az *Özvegy és leánya* 1857-es regény, ebben Tarnóczyné eladja a lányát, hogy gazdaggá tegye – így leplezi saját pénzéhségét. Petelei novellája 1897-es, itt már az anya, a lódoktor özvegye, aki fiatalabb korában nem utasította vissza a férfiak közeledését, leánya kerítője lesz, hogy a legegyszerűbb módon oldja meg anyagi gondjait. A *Sipsirica* 1902-es; Jadovna, a jómodú kocsmárosné, pénzzé váltja lányát, hogy miért, már nem is kell külön megindokolni, ott, ahol puszta adás-vételről van szó.)

Virginia (a liliom) – ahogy neve is mutatja – a tisztaság, tisztesség után vágyik, ezért is fordul Mihály felé – mint aki megmenthetné anyja hatalmától –, és nem a nyalka hadnagyot választja. A szerepek felcserélődnek, a fiatal tiszt a megrontó, aki elől Virginia menekül, az öreg férfi pedig mint ideális férjjelölt jelenik meg. (A szerepeknek ez a felcserélődése más Petelei novellákban is megvan. Az *Őszi éjszaka* fordított *Ágnes asszony*-történet, ahol a feleség és férj ölik meg a szeretőt.) Mihály az alkony, az ősz, Virginia pedig a tavasz, az újjászületés Mihály életében is. A nyárban találkoznak, de nem alakul ki köztük harmónia. Nem értik meg az egymás felé küldött jeleket, mivel a jelek elvesztették korábbi jelentésüket, és így – általánosítva a problémát – az emberek elvesznek a jelentés nélküli világban. Drugán Mihály babonás ember, és örül annak, hogy a hölgyeket szerdai nap, Mária napján ismerte meg, mivel ez a nap a régi jelentés szerint szerencsét hoz. De a valóság más, és a befejezés szerencsétlen: Virginia a gróf szeretője, Mihály pedig öngyilkos lesz. Valójában Mihály is úgy viselkedik, mint a hadnagy. Ő is venni akar. A melltűvel szeretné Virginiát magához édesgetni. Azt hazudja, hogy családi ékszer, ami Virginia számára azt jelzi, hogy számíthat Mihályra.

A piac után a másik nagyon fontos színhely a novellában Mihály szőlőskertje. Virginia itt fogadja el a Mihály ajándékát, hiszen ez a hely számára az éden, ahol megőrizhetné ártatlanságát, és Mihály feleségeként családi harmóniát találhatna. A hadnagy durva közeledésével ez is szertefoszlik.

A novella címe köztes állapotot sugall: lobbanás, egy pillanatnyi felvillanás, nem tűz, de nem is láng, az alkonyat se nem nappal, se nem éjszaka. Itt nem pusztítanak nagy szenvedélyek, nincsen gyűlölet, szinte a véletlen sodorja az embereket egymás mellé. A *Menekvés* című elbeszélésben erről a semmire nem vágyó lelkiállapotról így ír Petelei: „...Együgyű vágyak a szívekben, s elégedettség. Mert hamarább amúgy sem jön meg az éj, ha azt óhajtjuk, és mert nem virrad hamarább, ha állítjuk is, mint a hogy jönnie kell. És mert minden meg is jön a maga idejében és mivel minden úgy van jól, ahogy van – hát mire való emésztődni, szenvedélyeskedni és miért szertelenül epekedni? Olyan kevés kell az embernek arra, hogy megéljen és olyan kevés kell arra, hogy meghaljon az ember. A nagy szenvedélyek igazán nem valók a kis városokba, ahol mindenkinek elég helye van, hogy elférjen s ahol kényelmesen kikerülheti a másikat..." (Dosztojevszkij az *Őrdögök* című regényében Sztavrogint lágymelegnek nevezi, mivel minden emberi érzelemre képtelen, ő a 'közöny' első hőse, a felesleges ember ördögi típusa, hiszen a regényben történő valamennyi bűntettet az ő nihilizmusa sugallta. Sztavrogin számára nem marad más, csak az öngyilkosság). Ez a sem ilyen, sem olyan ember Petelei világában is megjelenik, a *Szőcs Klári története* című novellában a szerelmi kalandot leső dzsentri fiút így jellemzi az író: „Erős meggyőződése nem volt, s semmit se tudott erősen. Se gyűlölni, se szeretni, de léha se volt." (*Lobbanás az alkonyatban*, 388). Ezzel az utolsó tagmondattal az író valójában fel is menti hősét a nagy bűnök elkövetésének gyanúja alól. Az ő szereplői nem követnek el igazán nagy vétkeket. A tragédiához elég egy félreértés, egy valamikori csalódás. Ezért is érezhetjük Mihály öngyilkosságát (beleöli magát a Marosba) – akár Sztavroginához mérve is – túlzottnak. Egy cselekvésképtelen ember magára eszmélése ez az öngyilkosság, ugyanakkor annyira jellemző megoldás ez a századvég emberére! Inkább a folyóba ugrik, mintsem vállalna bármiféle küzdelmet is a sorssal szemben.

Az *Alku* című novella hősnője saját büszkeségének köszönhetően bukik el. Szerelmét akarja féltékennyé tenni a gróffal. A lány egykori gazdag család elszegényedett sarja, aki egykori kasznáruk ügyvéd fiának támogatására szorul. A lány tragédiája: az egykori Benkő család leszármazottja nem lehet a kasznár fiának felesége, de a grófnak is legfeljebb a szeretője lehet csak.

A *Felszerelés* című novella hősnője már maga dönt sorsáról; megelégelve a nyomorúságot, önként választja a kitartott szerepét. Helyzete hasonló a másik két lányéhoz. Az egykor jobb napokat látott család, amikor az apa meghal, szegénységbe jut. Ennek az elbeszélésnek nem is ő az igazi főszereplője, hanem öccse, aki a kadétiskolából pénzt kérni jön haza. Magabiztosan érkezik meg, mint leendő hadnagy. Amikor megtudja, hogy a

lánytestvére testéből élt ő jól, rögtön a bűnöst keresi. Először anyját gyanúsítja, de Magda mindent elmond neki. Ekkor összeomlik. Valójában ő maga is bűnös, mert könnyelmű módon nem vette észre a jeleket, amelyek arra mutattak, hogy a szülői házban sok minden megváltozott. Élte a maga gondtalan életét. Elképzelte, amint anyja és nővére éjt nappallá téve varrással rontják az egészségüket, csakhogy neki mindene meglegyen. (Majdnem sírva is fakadt a meghatottságtól, amikor arra gondolt, hogy majd meghálálja nekik a sok fáradságot.) A megértés pillanatában azonban összeomlik, és miután a régi házban semmit sem talál, ami gyermekkorára, apjára, a tisztes szegénységre emlékeztetné, öngyilkos lesz. Az ötletet Magda adja neki: „Nem szeretem, ha a holnapról beszélsz [...] Hallottál Miklós bátyámról, az apám testvéréről. Még megvan a karabély, amivel a szívébe lőtt (ott van az előszoba ajtatja mellett), amikor éhezni kellett volna. Meg is van töltve. Miért féljek a holnaptól? Nincs-e abban a mentség? [...] A kártyán vert el mindent s a becsületből is valamint." (*Felhők,* 195.)

(Zsuzsanna és a vének)

A második csoportba tartozó novellák középpontjában a fiatal feleségek és idősebb férj kapcsolata áll. Ezek a házasságok még a századforduló dezillúziós korában is deviánsnak számítottak. *A fülemile* című elbeszélésben egy öregasszony ezt mondja az idős férj házasságáról: „Házas, de micsoda dolog az is kérem... [...] A felesége is csak leányka, az Isten őrizzen meg a sorsától" (*Lobbanás az alkonyatban*, 129). A férj szenvedélyes madárgyűjtő, egyszer szerencséje volt és két fülemilét fogott: az egyik a felesége lett. Egy keddi napon elutazik Ferencz Ferenc, a férj (kedd a szerencsés napja). A gyermekasszony, férje figyelmeztetése ellenére kinyitja az ablakot, az orosz fülemile majdnem kirepül, de Páli Gyula megfogja. Ágnes hiába férjes asszony, valójában még gyermeki álomvilágban él. Várja a királyfit, aki majd felébreszti őt üvegkoporsójában. Érzi, hogy Páli Gyula nem éppen úgy viselkedik, mint az álmában elképzelt királyfi, de az események magukkal ragadják, és teljesen beleéli magát képzeletvilágába. Páli Gyula igazi dzsentri, aki „libegve az ég és föld között" él. Vigyáz, ne ártson jóhírének, hogy ő a polgármester fia; a péknének udvarol. A férj számára oly fontos keddi nap – amikor megismerkedik Ágnessel – neki semmit nem jelent: „Kedd? No ki várt volna ennyit egy hitvány keddtől" (130). Kifejti Ágnesnek véleményét az álmokról: „A földön nincsenek angyalok. Itt mindenütt vér van [...], s aki úgy igazgatja a sorsa kerekét, hogy kifelejti belőle, keservesen fog csalódni. Nem sóhajtásból és epekedésből vagyunk, hanem vérből. Aki csak az ábrándoknak ad táplálékot, sovány asztalt terít, amelyik mellől felkelve, dúsabb után vágyunk" (142). Ágnes nem érti meg Páli fejtegetéseit, számára megszünik tegnap és holnap, és így majdnem ő is kirepül kalickájából, mint a fülemüle. Ekkor ír férjének, hogy jöjjön haza. Páli és a férj találkozásakor Ágnesnek fel kell ébrednie álmaiból, mikor szembesül a valósággal. De ki a bűnös a történtekért: a madár, aki alkalmat adott az ismerkedésre, a szolga,

aki bevezette a házba a hős megmentőt, vagy az elbódult lány? (Petelei novelláiban, bármi történjék, mindig másban keresik a bűnöst, önmagukban soha. Ha saját személyükben ismerik fel, öngyilkosok lesznek.) A férj válaszol a kérdésre: a sors. Ágnesnek meg kell halnia, hiszen ahogy ő maga mondta Páli Gyulának: ha vágytól, reménységtől megszabadul a nő, csak ez az egy marad. Az a bizonyos keddi nap, amelynek korábban két jelentése is volt, Ágnes halálával jelentését veszti.

Az *Elítélve* című elbeszélés már a házasság későbbi szakaszáról szól. A cím maga egyfajta emberi végítéletre utal, ahol az isteni ítélettel szemben nincs irgalom. A férj önmaga boldogsága ellenére is ítélkezik a felesége felett. A házaspár már eltemette pár hónapos kislányát, amikor az asszony a házat tömlöcnek érezve, három hónapra anyjához utazott. Klemi visszatér férjéhez, és ekkor elkezdődik a versenyfutás az idővel. A feleség mástól vár gyereket, ezért kell minél hamarabb magához édesgetni az urát. De a férj minden kedveskedést szörnyű gyanúval fogad, és nem hagyja magát elcsábítani, hanem vár. Várja, hogy az idő majd választ ad kérdéseire. „Megcsaltál... Elítéllek, mert szégyent hoztál reám. Az idő felelni fog a kérdésemre... Várjunk." (*A tiszta ház*, 179). Klemi igyekezetével ellenkezőjét éri el. „Mért kötöd be a szememet, ügyetlen? [...]. Mit nem szabad látnom?" (176) Mindennap egy új játék kezdődik közöttük, Klemi az életéért küzd, a férj a tisztán látásért. Az asszony érzi, hogy elveszti ezt a játékot, ezért Istenhez fordul. Férje a templom előtt megvárva így fordul hozzá: „Régebben nem szokott errefelé járni. (Klemi azt hiszi, hogy átlát a testén erős szeme.) – Boldog a hitével... Kibékült az Istennel?/Ő megbocsájt, ha megbánjuk a vétkeinket./ Ő megteheti, mert Isten, de mit csináljunk mi szegény emberek?" (182). Klemi egyre jobban csodálja a férjét, és felnéz rá, a megbocsátani nem tudóra. Végül két – a történeten kívüli – mozzanat viszi előre az eseményeket a végkifejlet felé. Az első valóságos tanító célzatú állatmese a nagy darázsról (a darázs a csábító metaforája), aki: „karcsú derekú zsivány, ki maga nem tart háztüzet, hanem lesi a csendes, dolgos méheket, kik gyermeket ápolnak – és elfogja őket az útban, amint hazatérnek. És elveszi a mézüket... [...]/ Klemi ijedten kérdezte. Azt se tudta, mit mond:/ – És megölte volna őt?/ – Irgalmatlanul. Az álnokot... zsiványt. Mit is kérdez kedves?" (183-4) A másik mozzanat a férje visszaemlékezése tiszta és igaz nagyanyjára, aki soha nem fenyítette meg őket, csak szigorúan nézett, és így mindenkin átlátott. „Homályos szegletből ő reánk néz, Klemi. Nincsen-e bűne./ Az asztal mellől Klemi csendesen, eszméletlenül lesimult a földre" (184). Az asszony elhagyja férje házát. A novella azzal zárul, hogy a férj puskával a vállán elindul a város felé, feltehetően azért, hogy leszámoljon a csábítóval.

Az *Orvosság* című novella is hasonló helyzetről szól. A fiatal feleségnek szeretője van, és a férj nem lehet bizonyos abban, hogy ki a születendő gyermek apja. Az öreg őrmester mérlegelni kezd, mit érne el azzal, hogy elkergeti feleségét. Nem lesz gyermeke, asszonya, és megint szörnyű egyedül lenne. Inkább a szeretőt űzi el. Bár az sokkal fiatalabb, mint az őrmester, – de mint már a másik két elbeszélésben–, az idősebb férj itt is különbnek bizonyul a

fatalembernél. Ez a történet akár az *Elítélve* elbeszélés ellenpárja is lehetne, hiszen Klemi férje kergette el feleségét, belső harmóniáját így sem találta meg. Ő is bűnössé vált, hiszen ítéletet mondott, ráadásul (feltehetően) még gyilkossá is vált.

A bűn, bűnhődés, öngyilkosság, emberi ítélkezések mind azt jelzik, hogy Isten is egy új jelentést (szerepet) kapott ebben a világban. „[...] az Isten mindent megfizet [...]" – mondja a *Könyörülő asszony* hősnője, a baratátnőjére, Pepire gondolva, csak az nem jut eszébe, hogy ez saját magára is igaz. Az isteni gondviselés már valami távoli, megfoghatatlan érzés, ezért érzi úgy a századvégi ember, hogy neki kell az Úr helyett ítéleteket hoznia, és a mindenkori megbocsátás parancsolatát 'átírni', mivel a régi dolgok már nem működnek (*Elítélve*). Ez a válság odáig mélyül, hogy az *Elkésve* című novella hősnője kimondja: „Az Isten nincsen az égben." (*Lobbanás az alkonyatban,* 351). De a férj rögtön meg is cáfolja ezt. Ha van bűn és azt követő büntetés, akkor Isten is létezik.

A *Becsület* című elbeszélés eseménye már több évnyi házasság után történik. Az idősebb férj vagyonát nem kímélve gondoskodik fiatal felesége szórakoztatásáról. Klári gyermekkori szerelme hirtelen ismét felbukkan, és udvarolni kezd neki. Torda Dávid, a férj úgy gondolja, a bajt úgy kerülheti el, ha öngyilkos lesz. Klári nem érzi elég erősnek magát ahhoz, hogy férje és maga becsületét meg tudná őrizni, így mindketten az öngyilkosságot választják.

Az *Elkésett* című novella hősnője, Mimi, rendszeresen csalja férjét, „a becsületes jámbor" Gergely bácsit. (Ő az egyetlen férj, akit bácsinak hívnak.) Gergely bácsi – mint az összes többi férj – nagyon büszke szép fiatal feleségére, szereti látni, ahogy tündököl a társaságban. Mimi szeretői állandó vendégek a férj asztalánál, és csak az öreg ember naivitása lehet az oka annak, hogy nem sejt semmit. Ha vendége van a feleségének, nem zavarja őket, sőt még az el-elmaradozó férfiakat is ő hívja meg újból. De mégis, miután elhagyták a férfiak, Mimi Gergely bácsi ellen fakad ki: „Kémlelsz engemet? Szeretőim vannak? Azokért búsulok? Hol vannak? Add ide őket hamar. Melletted nélkülözöm a szeretőket. Mi után tapogatózol? [...] Mert rabod vagyok ugye. Zárj be, hogy ne lássak senkit, ne halljak semmit. Úgyis tömlöcben tartasz, ahonnan nincsen menekvés. Megvettél az oltár előtt. Mert szegény voltam. Hát őrzöl..." (*Lobbanás az alkonyatban*, 350.) Gergely bácsi ekkor értett meg mindent. A felismerésbe beleroppant, és ágyba került. Halálos ágyán paradox helyzet alakult ki: senki nem értette mit mondogat, ő pedig csak ezt kérdezhette: „Nem értetek engem?" Mimi búcsúszavai valamennyi fiatal feleség sorsára érvényesek: „Amíg másé lehettem volna, hozzád fűzött a sors, mikor elengednél, nem lehetek a másé" (352).

(elvesztett illúziók)

Az idős férj mellett hozzá öregedő fiatalabb feleség története vezet át a századvégi nők harmadik lehetséges életformájába: a vénkisasszonyok világába. Láthattuk: egy fiatal lány – főleg ha szegény – házasságban, vagy

azon kívül, de kiszolgáltatottá válik. Árva Lotti és Kata is önálló életet élhetnek, de nem sok örömük van belőle. Ha a fiatal feleség és öreg férj házassága deviáns, akkor a vénlány végképp a társadalom perifériájára szorul ebben a századvégi kisvárosi közösségben. Árva Lottinak kétszer is megjövendölik a cigányasszonyok, hogy úrhoz megy férjhez. Az elbeszélés kezdetén Lotti már vénkisasszony, fiatalságát dadája és a saját nosztalgikus visszaemlékezéseiből tudjuk meg. Lotti úrhatnám anyja miatt veszti el valamennyi társadalmilag hozzáillő kérőjét, és amikor találkozik a jóslatokban megígért férfival, annak esze ágában sincs feleségül venni őt. Évek múltán a férfi özvegy lesz, és kiderül, hogy a emlékeket az izgatott várakozás fogja közre, hisz a hajdani udvarlónak bizonyosan el kell jönnie. Dezső Balázs el is jön, hogy ivócimboráinak tett fogadásból megkérje Lotti kezét. Lotti az örömbe belehal.

Árva Lotti egy ostoba jóslatnak tulajdonított értelmet, jelentőségét. Komolyan vett valamit, egy olyan világban, ahol a korábbi értékek már nem érvényesek.

A másik novella a *Könyörülő asszony*. Könyörületből magához veszi régi megözvegyült barátnéját. Kati megalázó könyörületességében áll bosszút azért, mert a férfi, akit ő szeret, Pepit vette feleségül. Pepi megérkezéséig „sovány élvezetei" voltak, leginkább a gyerekeket utálta – az élet képviselőit. De Pepi megérkezése új célt ad életének. Árva Lotti és a könyörülő asszony a lét legalsó fokát érik el. Itt a halál inkább megváltás. A teljes kiüresedést a rögeszmék takarják el, és a pótcselekvések jelentik az életben maradást. Sem Árva Lotti, sem Kati halála nem ébreszt bennünk sajnálatot, inkább megkönnyebbülést érzünk.

A világ válsága a világrend összeomlásának következménye. Isten helye elmozdul, így az egyes ember magára marad az univerzumban, megfosztva a legfőbb köteléktől. Nincs többé eredet és cél, éppen ezért két ember kapcsolata is csak a semmibe, azaz (a Petelei-féle valóságban) a tragédiába vezet.[1]

MAGYARY ÁGNES

IRODALOM

Kozma Dezső, *Egy erdélyi novellista, Petelei István*. Buk., 1969.
Németh László, *Kemény Zsigmond* = N.L., *Az én katedrám*. Bp., 1969, 593-623.
Kiczenkó Judit, *Peteleit lapozgatva*. In: Tanulmányok a XIX. század irodalmáról. Szerk. Mezei József. Bp., 1985.
Németh G. Béla, *A válságba jutott kisember írója*. In: Századutóról, századelőről Bp., 1985.
Thomka Beáta, *A pillanat formái*. Újvidék, 1986.
Bodnár György, *A mese lélekvándorlása*. Bp., 1988.
Eisemann György, *Tantalus és századforduló*. In: Végidő és katarzis, Bp., 1991.

[1] Szövegek: *Felhők*, 1897; *Lobbanás az alkonyatban*, 1955; *A tiszta ház*, 1981.

ÎNCERCARE DE EXPLICARE A NUVELELOR LUI ISTVÁN PETELEI

(Rezumat)

Explicarea nuvelelor urmăreşte înţelegerea logicii povestirii prin relevarea regulilor de comportament al personajelor în diversele momente ale acţiunii. A se vedea nuvelele: *Lobbanás az alkonyatban, Oszi éjszaka, Szőcs Klári története, Felszerelés, Felhők, A fülemüle, Elítélve, Orvosság*.

Cele mai mărunte reacţii omeneşti, ca şi planurile şi sensurile destinului sunt prezentate ca fiind consecinţa inevitabilă a deprinderilor umane deja formate. Petelei scoate în evidenţă o serie de manifestări comportamentale în funcţie de sexul personajelor care contribuie la degradarea reciprocă a stării lor sufleteşti. Autorul studiului subliniază subtilitatea psihologică a lui Petelei în redarea stărilor sufleteşti ale personajelor şi în continuarea relaţiei complexe dintre bărbat şi femeie.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

MAGÁNHANGZÓRA VÉGZŐDŐ HELYNEVEK TŐVÁLTOZATAI A RÉGI MAGYAR CSALÁDNEVEKBEN

1.1. A magyar nyelv- és névtudomány művelői régóta hangsúlyozzák az egyes névfajták között meglévő szoros kapcsolatot, történeti oldalról pedig bizonyos tulajdonnévfajtáknak más névtípusok tagjai megalkotásában játszott fokozott produktivitását. Ezek közül is különösen kiemelik a névtan két legismertebb kategóriájának: a földrajzi névnek és a személynévnek a kapcsolatát és sokszoros egymásra hatását, leginkább pedig a személyneveknek a helynevek és fordítva, a földrajzi neveknek az embernevek létrehozásában való folyamatos felhasználását. A két névtípussal foglalkozó kutatóink mindannyian tapasztalták már, hogy földrajzi neveinkben tömegesen bukkannak elő vezeték- és keresztneveink egyaránt, hiszen mind az egy-, mind a többelemű személynevek nagy számban vettek részt helynevek megalko-tásában (nyelvemlékeink tanúsága szerint) a honfoglalás utáni időszaktól napjainkig, mégpedig egyrészt önállóan, puszta alapalakjukban (köznévi alaptag nélkül), másrészt és jelentősebb számban bővítményi részként, köznévi alaprész előtt, azzal összetételt vagy szószerkezetet alkotva. Az előbbi a jelentésbeli (metonimikus) névalkotási, az utóbbi pedig a szintagmatikus (döntően birtokos jelzői) szerkesztés mint névadási mód esetei közé tartozik. Az így keletkezett földrajzi nevekben a személynevek szemantikai funkciója a hely birtokosának, bérlőjének, használójának, az ott lakó embernek, az ott történt cselekmény, esemény résztvevőjének, végzőjének a megnevezése, valamint az objektummal (esetleg csak távoli) kapcsolatba hozható személyre való emlékeztetés (vö. Bárczi Géza 1958, 158; Benkő Loránd 1947, 35; Hoffmann István 1993, 46 és 109; Kálmán Béla 1989, 152; Kázmér Miklós 1957, 43; Szabó T. Attila 1940, 85).

Bár nagyszámú helynévanyagon ilyen irányú, teljes alapos ságú felmérést nem végeztek szaktudományunk művelői, a helynévgyűjteményeket és feldolgozásokat átnézve, magasan kiemelkedőnek látszik a családnevek produktivitása a helynevek alkotásában, elsősorban önállóan, de más személynévfajtával együtt is, különösen így van ez korunkhoz közeledve (vö. Inczefi Géza 1970, 39). A helynévfajták közül elsősorban a település-, tanya-, dűlő-, építmény- és utcanevek megformálásában termékenyek a vezetékneveink.

1.2. Az ellentétes jelenséget, vagyis a helyneveknek a családnevek megalkotásában való részvételét tekintve hasonlóan letisztult, általánosan elfogadott nézetekkel találkozunk tudományunkban.

a) A családnevek között igen sok a helység- és az egyéb földrajzi névre utaló, vagyis a helynévi alapszavú, s ez jórészt azért van, mert a magyar családnevek kialakulása és megszilárdulása idején (XIV–XVII. század) ezek a

nyelvi eszközök valóságosan a megnevezett egyének és családok származási, lakó- és birtokának a helyére vonatkoztak, ekkor tehát a földrajzi nevekre utaló családnevek viselői, illetőleg közvetlen vagy közeli elődei valóságos kapcsolatban áll(hat)tak azzal a településsel, vidékkel vagy más földrajzi objektummal, amelyről nevüket kapták: onnan kerültek későbbi lakhelyukre. Másképpen fogalmazva, az efféle családnevek jelentésszerkezetében a névadás, névalkotás idején erős volt a motiváltság, ezekben a megkülönböztető jegy szerepét az eredeti vagy korábbi lakóhely, a birtok stb. helyének a neve töltötte be (vö. Ádám Imre 1989, 212; B. Gergely Piroska 1981, 62).

b) A hely- és településnévi alapszavú családnevek döntő többsége alaktanilag is motivált, ugyanis a magyar nyelvben jellemző módon a földrajzi neveknek az *-i, -si* (valamihez, valakihez való tartozást jelentő) melléknévképzős származékaiból keletkeztek, és a két morféma határozottan elkülöníthető bennük. (Egészen kicsi hányaduk puszta helynévből névátvitellel vált családnévvé.) Az alapul szolgáló helynevek lehetnek egyszerűek és összetettek, egy- és kétrészesek egyaránt.

c) A családnevek e típusának a keletkezési módja: szófajváltással együtt járó jelentéshasadás.

d) Nyelvi funkciójuk szerint a kialakulóban lévő, családnévvé váló nyelvi eszközök megkülönböztető szerepű minőségjelzők voltak a keresztnevek előtt (vö. Hajdú Mihály 1994, 18).

1.3. A magyar lexémák morfonológiai tulajdonságait elemezve arra is régen felfigyeltek már kutatóink, hogy az azonos típusba tartozó tulajdonnevek és közszavak tőtani viselkedése eltérő lehet, részben azért, mert a tulajdonnevek lassabban követik a nyelvi változást alakjuk zártsága következtében. De még egyazon nyelvi elem sem egyformán viselkedik összetételek tagjaként és egytagú névként, az előbbiek még lassabban változnak, tovább őrzik a régebbi állapotot, mint az egytagúak. Másrészt az eltérést az okozza, hogy a tulajdonnevek körében a zérómorfémás alapforma analógiás hatására, azzal teljesen megegyezően, új alakban, változatlan tővéggel szorítják ki az eredetibb formákat a toldalékok előtt, és ezzel a két régi tő közötti különbség kiegyenlítődik (vö. D. Bartha Katalin 1964, 15; Deme László 1958, 125; Inczefi Géza 1970, 34; Szende Tamás 1993, 295–7). Vizsgálatom tárgyát illetően ez azt jelenti, hogy az ómagyar kor második felétől bizonyos helyneveink *-i, -si* formánsos alakjaiban a minőségi hangváltás egyre kevésbé volt kötelező érvényű, s a később keletkezett, alkotott, felvett, magyarosított családnevek sok esetben a változatlan alapforma + *-i, -si* alakúak lettek, vagyis nem tőváltásosak. Ezen általános alaktani kérdéskörhöz kíván kapcsolódni rövid kis dolgozatom.

2.1. A továbbiakban tehát a helynévi alapszavú korai vezetékneveinknek egyik morfonológiai részkérdésével foglalkozom. Adataimat a XX. század végének egyik legjelentősebb magyar névtani tárából, Kázmér Miklósnak a *Régi magyar családnevek szótára* (XIV–XVII. század) című hatalmas összegző művéből (Bp., 1993) gyűjtöttem. A helynévi alapszavú családnevekkel kapcso-

latban a szótár puszta átlapozása is meggyőz bennünket Hajdú Mihály (1994, 37) egyik általános megállapításáról: „Szinte valamennyi településnevünkből alakult családnév *-i* képzővel, de nem csupán települések (városok, falvak) neveiből. Amikor egy-egy ember messzebb került falujától, akkor már nem ismerhették előbbi lakhelyét, csupán azt a vidéket, ahonnan jött, s így keletkeztek az *Alföldi, Árvai, Baranyai, Dunai, Erdélyi, Felföldi* családnevek". A családnévszótár szócikkeinek etimológiai részeiből (a pontos számszerű kigyűjtés nélkül is) világosan kitűnik, hogy az elemzésbe vont vezetékneveink döntő többségének alapszava településnév *(Brassai, Breznai, Budai, Debrei, Debrői, Domaházi, Farkaslaki, Gyulatelki, Ispánmezei* stb.), jóval ritkábban tájnév *(Bácskai, Gyergyai, Havasalji, Hegyaljai stb.)*, víznév *(Dunai, Murai, Szinvai stb.)*, országnév *(Moldovai, Morvai)*, megyenév *(Bácsmegyei, Nyitrai, Ugocsai stb.)*, határrésznév *(Bányamegi, Dunamelléki, Egervölgyi* stb.), földrajzi köznév (*Falusi, Pusztai* stb.). Mivel a vizsgálat szempontjából (az *-i, -si* képzők előtti alaktani viselkedésüket tekintve) ezek a jelentéstani csoportok nem különböznek egymástól, a továbbiakban együttesen tárgyalom őket. Az előbbi idézet tényszerűségéből az is következik, hogy az *-i, -si* képzős helynévi alapú családneveink száma több ezerre tehető, s ezt a szótár is bizonyítja a maga mintegy 1150 oldalán, hiszen oldalanként átlagban 3–6 efféle nevet találunk. Persze ezek mindegyikének és minden oldalú alaktani elemzésére e helyen nem vállalkozom, csupán a magánhangzóra végződő helyneveknek az említett képzőkkel formált melléknévi származékaiból tulajdonnevesült családneveket választom vizsgálatom tárgyául. A mássalhangzóra végződőekről pusztán annyit kell megemlítenem e helyen, hogy az *-j, -ly* végűek kivételével (ezekről a későbbiekben még lesz szó) valamennyi a legegyszerűbb módon, alapformájában veszi fel az *-i* képzőt. Feldolgozásommal a választott forrás bizonyítóerejét felhasználva, a következő kérdésekre keresek feleletet: Hasonló módon viselkednek-e a vokálisra végződő helynevek az *-i, -si* képzők előtt, mint a közszavak? Ugyanabból a helynévből a különböző korszakokban azonos formában alkottak-e vezetéknevet? Mi az alaki változatok oka? Mit tükröznek a névcikkek az egyes változatok megterheléséről?

2.2. Dolgozatomban a ritkább típusoktól haladok a megterheltebbek, illetőleg az egyszerűbb esetektől a bonyolultabbak felé. A szótár címszavainak összesítésekor először is az tűnt ki, hogy *o, ö; á, í* végű helynévből *-i, -si* formánsokkal a magyarban nem keletkezett családnév. Az *ú*-ra végződőek közül is mindössze egynek a hangszínt és időtartamot változtató töveből *(Fokorú>) Fokorai.* Az *ü, ű* végűekből is igen ritkán, az előbbiből egy (annak a változatlan alapalakjából): *Gyepüi;* a három hosszú *ű*-re végződő helynévből öt családnévváltozat, változatlan tővéggel: *Gönyűi, Keserűi;* véghangzóhiánnyal: *(Körű>) Köri, (Keserű>) Keseri* és hangzóváltással *(Körú>) Körei.*

Hasonlóan egyszerűen alakultak az *-u* végű helynevek (65) származékai, de e csoport már lényegesen több tagot számlál (72). Közöttük egyetlen helynévből keletkezett két tőváltozattal családnév *(Gyalu>) Gyalai, Gyalui.* Egy kivétellel az összes többiben a közszavakhoz hasonlóan a változatlan alapformához járult a képző. Két kisebb alcsoportra különíthetők el: az egyikbe (4) a *Bucsui, Kapui, Kazsui, Vaskapui* tartozik; a másikba pedig a -

falu utótagúak származékai. Ezek döntő többsége (51) *-si (Bácsfalusi, Csernátfalusi, Gergelyfalusi, Hársfalusi* stb.) négy pedig *-i* képzős *(Bekefalui, Csetfalui, Olaszfalui, Révfalui);* ugyancsak négy helynévből, de mindkét formánssal (8): *Hegyfalui, Hegyfalusi; Hosszúfalui, Hosszúfalusi; Tótfalui, Tótfalusi; Újfalui, Újfalusi;* három családnév származott egyetlen településnévből, az alapalakjából mindkét formánssal és a *-falva* utótag véghangzóhiányával: *Nagyfalui, Nagyfalusi, Nagyfalvi.* Megjegyzem, hogy (amint Kázmér Miklós szótára is jelzi) több település az idők során különböző változatokban viselte a *-falu* utótagot, s mindegyiket felhasználták családnévalkotásra (pl.: *Csetfalva>Csetfalu,* az előbbiből *Csetfalvai, Csetfali, Csetfalvi;* az utóbbiból *Csetfalui,* így ezeket nem tekintettem azonos helynévből származóknak, a *-falva* utótagúak származékai éppen ezért az *-a* végűek közé kerültek.

Szintén igen kevés *-é*-re végződő helynév (13) szolgált *-i* melléknévképzős családnév (18) alapjául, bár a kapcsolódó tőváltozatok változatosabb képet mutatnak. Többségük (8) tővégi hangszínt és időtartamot változtató: a formáns előtt csak egyféle, az *é* helyén *a*-t tartalmazó tövűek: *(Boldé>) Boldai, (Juhé>) Juhai, (Nosztré>) Nosztrai, (Nagyrábé>) Nagyrábai, (Padé>) Padai, (Sóvé>) Sóvai, (Szkóré>) Szkórai, (Zelené>) Zelenai.* Az ide tartozó helynevek közül három olyan bukkan elő a szótárban, amelyeknek az előző típusú tőváltozatán kívül a változatlan alapformájából is keletkezett családnév: *(Páké>) Pákai, Pákéi; (Rábé>) Rábai, Rábéi; (Tápé>) Tápai, Tápéi.* Mindössze egyetlen településnévből formáltak az előző két alakváltozat-típuson kívül még a véghangzóhiányossal is: *(Garé>) Garai, Garéi, Gari.* Csupán a változatlan alapformából egy ide számítható vezetéknév jött létre: *(Sé>) Séi.*

2.3. Az *-i* végű helynevekből alakult melléknevek a családnevesült formái egységesen viselkednek: akár egyszerű, akár összetett a földrajzi név, s bármilyen eredetű, a tővégi *-i* és az *-i* képző sohasem jelentkezik kettőzött vagy megnyúlt formában, mindegyik ide tartozó vezetéknév (139) végén egyetlen rövid *-i*-t találunk *(Alatki, Csehi, Deáki, Jászapáti, Kőkeszi, Nárai, Újnémeti* stb.), leíró szemlélettel úgy is értékelhetjük e csoport tagjait, hogy a formáns a véghangzóhiányos tőváltozathoz járult.

2.4. Összes számukat tekintve, mind az alapul szolgáló *-a, -e* végű földrajzi nevek (1639), mind ezeknek az *-i, -si* képzős családnevesült formái (1844) messze meghaladják a többi vizsgált névét együttvéve is. Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy a tővég és a formáns kapcsolódási variációi nagymértékű hasonlóságot mutatnak, fejlődésük többnyire egyező módon zajlott. Az alapul szolgáló helynevek szerkezete alapján a kategórián belül külön kell választani a zéró- (és elhomályosult) toldalékmorfémásokat, valamint az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet viselő közszói utótagúakat.

2.4.1. Az *-a* végű (akár egyszerű, akár összetett) helynévi előzmények, tehát amelyeknek az alkotásában közvetlenül csak tőmorfémák vettek részt, a

szótár névcikkei alapján a következő módokon társultak az *-i, -si* képzőkkel. Döntő többségük a közszavakkal egyező módon csupán változatlan alapformában (713): *Adai, Apácai, Bajai, Dukai, Furtai, Hamvai, Ilosvai, Kalocsai, Lesznai, Mátai, Nánai, Ozorai, Pozsgai, Rutkai, Szajlai* stb.; változatlan alapalakban és az *-a* elíziójával egyaránt (79/158): *Alatkai, Alatki; Bárcai, Bárci; Barcsai, Barcsi; Hencidai, Hencidi; Ráskai, Ráski* stb.; csak a véghangzója nélkül (37): *(Bajca>) Bajci, (Géta>) Géti, (Kajata>) Kajati, (Palkona>) Palkoni* stb.; a *-si* képző (8) vagy az alapformával egyezően (5): *Bábasi, Barlasi, Gallasi, Makarjasi, Vatasi;* vagy pedig a végmagánhangzó hosszú párjához járul (3): *Bocási, Csernási, Gerendási.*

A Régi magyar családnevek szótára szerint az *-e* végű helynevek feleannyi családnév alapjául sem szolgáltak, mint az *-a*-ra végződőek. Közöttük is (az előző alcsoporthoz hasonlóan) számukat és arányaikat tekintve egyaránt kimagaslanak a formáns előtt alapalakkal egyező előfordulásúak (256): *Becsei, Cselőtei, Gellei, Jegenyei, Peleskei, Remenyei, Szelistyei, Terenyei* stb.; őket a magas hangrendűek között is a két tőváltozatukkal (az alap- és a véghangzóhiányos formájukban) egyaránt névalkotók követik (67/134): *Becskei, Becski; Csetei, Cseti; Rekenyei, Rekenyi; Szemenyei, Szemenyi* stb.; az *-e* elíziójával jött létre 15 családnév: *(Csigere>) Csigeri, (Miletince>) Miletinci, (Perjése>) Perjési, (Szécsénke>) Szécsénki* stb.; ritkán *-si* képzős alak is családnevesült (6), alapformához járulva (5): *Benesi, Henyesi, Hetyesi, Petessi, Sennyesi;* egyszer pedig az elízióshoz: *(Gerepe>) Gerepsi.*

Az *-a, -e* végű helynevek számba vett világos, könnyen megmagyarázható családnévi fejleményein kívül a szótár példáinak áttekintése után az derül ki, hogy néhány esetben bonyolultabb összefüggésekre hívják fel figyelmünket a régi magyar családnevek. Előfordul, hogy az alapalak magas végmagánhangzója helyén az *-i* képző előtt mély vokálist (*-a*-t) találunk: *(Lúcse>) Lúcsai, (Podhorje>) Podhorai, (Reste>) Restai;* vagy fordítva, a mély helyén magasat: *(Neveznica>) Neveznicei, (Zelnica>) Zelnicei;* de keletkezhettek mindkét (magas és mély) véghangzós formával is családnevek: *(Belica>) Belicai Belicei; (Réde>) Rédai, Rédei; (Lednica – Lednice>) Lednicai, Lednicei* (sőt *Lednici*); *(Szenica – Szenice>) Szenicai, Szenicei.* Mindezek a földrajzi névi előzmények különböző hangváltozásainak a maradványai, összefüggenek idegen nyelvi etimonjaikkal, a nyelvünk térbeli és időbeli eltérő fejlődésével (vö. Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* megfelelő szócikkei).

2.4.2. Teljesen más alaktani viselkedésűek a birtokos személyjeleket magukon viselő közszói utótagú helynevek (335) az *-i* formáns előtt a családnevekben (390). Az *-a, -e, -ja, -je* változatok közül a palatálisok minden vezetéknévből hiányoznak, többségben a velárisok is. Egyféle variációban, pusztán a csonkult tőhöz (183) kapcsolódik tehát az *-i* képző a földrajzi köznévi utótagok hangrendje szerint tagolva a következőkben: a) ***-elve*** *(1): Havaselvi;* ***-földi*** *(4): Jóföldi, Kányaföldi, Királyföldi, Mátyusföldi;* ***-hegye*** *(1): Bánhegyi;* ***-köze*** *(1): Faliközi;* ***-mege*** *(2): Bányamegi, Mátramegi;*

*-**melléke** (1): Dunamelléki, -**mezeje** (1): Istenmezei; -**népe** (1): Királynépi; -**réve** (1): Bánrévi; -**telke** (11): Balázstelki, Csehtelki, Farkastelki, Jákótelki, Jobbágytelki stb.; -**vize** (1): Várvizi; -**völgye** (4): Becsvölgyi, Egervölgyi, Illyevölgyi, Szentgyörgyvölgyi;* b) *-**árka** (1): Malomárki; -**egyháza** (7): Dombegyházi, Félegyházi, Kétegyházi, Veresegyházi stb.; -**fája** (5): Abafái, Csomafái, Héderfái stb.; -**halma** (3): Bánhalmi, Jákóhalmi, Ökörhalmi; -**háza** (114): Abaházi, Botházi, Csomaházi, Gálházi, Mikházi stb.; -**kuta** (3): Csabakuti, Gyalakuti, Orkuti; -**laka** (12): Bánlaki, Csekelaki, Mikelaki, Pósalaki, Zetelaki stb.; -**pataka** (3): Árapataki, Oláhpataki, Osztropataki; -**szállása** (1): Mesterszállási; -**uta** (1): Egyeduti; -**vára** (3): Bélavári, Miklósvári, Szárvári; -**vására** (1): Pétervásári.*

Ezektől eltérően csak öt köznévi utótagnak a mély magánhangzós birtokos személyjeles relatív tövei viselkednek az *-i* képző előtt. Valószínűleg újabb (kései előfordulása is ezt jelezheti) a *-**váradja*** utótagú helynév, ennek a teljes alapformájával alakult a *Pétervárad*jai vezetéknév. Két változatával képviselteti magát a *-**hida*** (8). Csak csonkult tövű (5): *Bánhidi, Borhidi, Domahidi, Farkashidi, Ormánhidi;* csak alapformájú (3): *Berhidai, Péterhidai, Sárhidai.* Tőváltozatait és azok variációit tekintve hasonlóak a *-**tornya*** elemet őrző településnevek (2/3): *Csáktornyai; Simontornyai, Simontornyi.* Az egykori *-**alja*** alaptagú helynevek (12) háromféle alaki variációban maradtak fenn családnevekben (15). Pusztán csonkult tővel (5): *Berekalji, Bükkalji, Egeralji, Havasalji, Meggyesalji;* alapformában és rövidült változatban egyaránt (3/6): *Tornaljai, Tornalji; Váraljai, Várai; Vasaljai, Vasalji;* csupán a tejes változatukkal (4): *Hegyaljai, Szepesváraljai, Szinyérváraljai, Tamásváraljai.*

Mint láttuk, szembeötlő módon a *-**háza*** utótagúak nagy számban (114) és egytől egyig a legegyszerűbb módon, vagyis rövidült tövükkel vettek részt a családnévalkotásban, a *-**falva*** alaprészűek nem sokkal több helységnévből (129), ötféle tőváltozattal, hatféle variációban a következőképpen (180): a) csupán véghangzóhiányos, illetőleg személyjel nélküli v-s formával (64): *Ákosfalvi, Bártfalvi, Botfalvi, Cófalvi, Kisfalvi, Lukácsfalvi* stb.; b) két változattal: (az előző pont) rövidült és az alapformájával egyaránt (26/52): *Balázsfalvai, Balázsfalvi; Betlenfalvai, Betlenfalvi* stb.; c) pusztán az alapalakkal (21): *Apátfalvai, Bekefalvai, Cséfalvai, Katafalvai* stb.; d) a *-**falv-*** és *-**fal-*** változatokkal (11/22): *Bogárfalvi, Bogárfali; Miklósfalvi, Miklósfali; Simonfalvi, Simonfali* stb.; e) a c) és a d) pont tőalakjaival egyaránt (6/18): *Csetfalvai, Csetfalvi, Csetfali; Gyákfalvai, Gyákfalvi, Gyákfali* stb.; f) a *-**falva-, -falv-, -fala-*** változatokkal (1/3): *Bikfalvai, Bikfalai, Bikfalvi.* A *-**falva*** alaprészű településnevek *-i* képzős származékai közül a legrégebbiek és a legelterjedtebbek (mint az előzőekben felsorolt más birtokos személyjelezett közszói utótagú helynevekből származóak esetén is) az a) típusúak voltak, a teljes alapformából képzettek újabbak, az egyéb módosult tőből származók szintén későbbiek vagy bizonyos területekre (nyelvjárásokra) jellemzőek lehettek.

2.5. Bár e kis dolgozat csak a magánhangzóra végződő helynevekből keletkezett (melléknevek>) családneveink alaktani kérdéseivel foglalkozik, e helyen említést kell tennem a *-j, -ly* végű földrajzi nevek (50) *-i* képzős származékairól. Két kivétellel e nevekben a *-j, -ly* előtt *-a-* vagy *-e-* található, a családnevekben pedig e mássalhangzók nélkül közvetlenül a két magánhangzóhoz kapcsolódik a formáns, vagyis e nevek úgy viselkednek, mint az *-a, -e* végű helynevek többsége: *(Gyulaj>) Gyulai, (Halmaj>) Halmai, (Pataj>) Patai, (Gelej>) Gelei, (Göcsej>) Göcsei, (Völcsej>) Völcsei* stb. Az *-ej* végűek közül négyben *-a*-ra vált a formáns előtt a magánhangzó: *(Apei>) Apai, (Montej>) Montai, (Oszlej>) Oszlai, (Podrej>) Podrai.* Ha nem is túl nagyszámú e csoport, tagjai mindenképpen erősítik az *-ai, -ei* végű családneveimk rendszerbeli pozícióját. Két *-j* végű helynévben *-o-* előzi meg a mássalhangzót, az ezekből létrejött családnevek alakilag az előzőkhöz hasonló morfonológiai felépítésűek, *-oi* végűek: *(Berivoj>) Berivoi, (Boj>) Boi.*

2.6. Szám szerint ugyan nem a leggazdagabb, azonban a képző előtti tövek alapján a legváltozatosabb, legszínesebb csoportot az *-ó, -ő* végű helynevekből (320) alkotott családnevek (420) jelentik, köztük a mély magánhangzósak szintén mintegy kétszer annyi tagot számlálnak, mint a magasak. A lehetséges variációk közül ebbe a csoportba sorolt vezetéknevek alapjául szolgáló földrajzi neveknek több mint a fele (180) az *-i* képző előtt csupán időtartamot és hangszínt változtatva, *-a, -e* hangzóra végződik, hasonlóan, mint az ómagyar kor második felében az *-ó, -ő* végű közszavak. Példáinkat, Brassai Sámuel emléke előtt tisztelegve, válogassuk az ismertebb személynevek köréből: *(Brassó>) Brassai, (Breznó>) Breznai, (Domoszló>) Domoszlai, (Gyergyó>) Gyergyai, (Hubó>) Hubai, (Jászó>) Jászai, (Jenő>) Jenei, (Koltó>) Koltai, (Kömlő>) Kömlei, (Liptó>) Liptai, (Lisznyó>) Lisznyai, (Lövő>) Lövei, (Máró>) Márai, (Megyaszó>) Megyaszai, (Mérő>) Mérei, (Ocskó>) Ocskai, (Poroszló>) Poroszlai, (Ráskó>) Ráskai, (Rozsnyó>) Rozsnyai, (Rádó>) Rádai, (Szikszó>) Szikszai, (Zsidó>) Zsidai* stb. E csoportot számuk szerint a mindkét tőváltozatukkal *(-ó/-ő, -a/-e)* (melléknévi>) családnévi alapszóként szolgáló földrajzi neveké követi (67/114), az adatok felbukkanási ideje alapján úgy vélhető, hogy közülük leginkább a rövid magánhangzós forma a régebbi és az elterjedtebb: *(Bocskó>) Bocskai, Bocskói; (Csurgó>) Csurgai, Csurgói; (Debrö>) Debrei, Debrői; (Kálló>) Kállai, Kállói; (Makó>) Makai, Makói; (Orló>) Orlai, Orlói; (Szántó>) Szántai, Szántói; (Szendrő>) Szendrei, Szendrői; (Szoboszló>) Szoboszlai, Szoboszlói* stb.

A forrásként használt szótár névanyaga alapján a gyakorisági rendben a pusztán egyalakúak, vagyis az alapformával megegyező, hosszú magánhangzós *(-ó, -ő)* tővégű nevek (34) következnek. Olyan összetételek is találhatók közöttük, amelyeknek az utótagja egyéb nevekben másként viselkedett, de arra is gondolhatunk, hogy az ide soroltaknak más töformával alakult családnevei nem maradtak fenn a feldolgozott alapforrásokban. E csoport tagjai mindenképpen újabb fejlődési fokot képviselnek, amit az is

valószínűsít, hogy a vizsgált kornak csak a későbbi szakaszából (zárójelben a felbukkanás éve) tudta adatolni Kázmér Miklós: *Ardói* (1621), *Csepegői* (1724), *Eszterói* (1504–19), *Gáboltói* (1647), *Mogyorói* (1633), *Nyárádtői* (1663), *Nyírmezői* (1710), *Porosztói* (1679), *Sajói* (1694), *Somoskői* (1694), *Szarvaskői* (1556), *Tarkői* (1578), *Újtói* (1720) stb.

Néhány, e típusba sorolható helynévnek (17) az *-a, -e* tövű és a véghangzóhiányos változata (34) egyaránt jelentkezik magyar származéknevekben: *(Csákó>) Csákai, Csáki; (Csörgő>) Csörgei, Csörgi; (Dobó>) Dobai, Dobi; (Décső>) Décsei, Décsi; (Ökörmező>) Ökörmezei, Ökörmezi; (Técső>) Técsei, Técsi* stb.

Az előzőekben látott összes tőváltozattípusával még kevesebb földrajzi név (7) szolgált vezetéknevek (21) alapjául: *(Beckó>) Beckai, Becki, Beckói; (Dombó>) Dombai, Dombi, Dombói; (Kvassó>) Kvassai, Kvassi, Kvassói; (Pásztó>) Pásztai, Pászti, Pásztói* stb.

Ugyanennyi helynévnek (7) csupán a véghangzóhiányos alakja maradt fenn családnévi származékokban: *(Arló>) Arli, (Barkaszó>) Barkaszi, (Hőnyő>) Hőnyi, (Izerő>) Izeri* stb.

A csoporton belül mindössze hét név *-si* képzős, s mindegyikben a hosszú magánhangzós alapformához járult a formáns: *Forrósi, Küllősi, Szántósi, Valkósi* stb.

Végül külön kell szólni az úgynevezett *v*-s tövű köznevekből vagy ilyen utótagú összetételekből keletkezett földrajzi nevek családnévi származékairól. Összesen három köznév (a régi magyar ***győ, kő, tő***) van jelen e kis csoportban. Ezek eltérhetnek a *v* előtti magánhangzó hangszínében (*-e-* vagy *-ö-*) és a hosszú magánhangzó nyelvállásfokában *(-ő, -ű)*, jelezve a névalkotásnak a területi (nyelvjárási) és időbeli különbségét. Csak *v*-s tővel (2) fordul elő (3): *(Kő>) Kevi, Kövi; (Győ>) Gyevi.* Két-három variációsak, vagyis az előző (*v*-s) tőtípus mellett valamelyik hosszú magánhangzós tővel (9) is formálódtak (20): *(Fejérkő>) Fejérkevi, Fejérkövi, Fejérkői; (Foktő>) Foktövi, Foktűi; (Korlátkő>) Korlátkevi, Korlátkői; (Oroszlánkő>) Oroszlánkevi, Oroszlánkői, Oroszlánkűi* stb.

Mindenképpen feltűnő, hogy van több ***-tó*** utótagú földrajzi névből keletkezett családnév, de ezeknek a *v*-s tőváltozatával egyet sem tudott dokumentálni Kázmér Miklós. Ez nyilván több tényező következménye: gondolhatunk arra, hogy az eredeti tónév már sokkal a családnévalkotás ideje előtt jelentésváltozáson ment át, s ezt a *tavi* 'állóvízi' formától való jelentésbeli különbséget jól érzékelték a névalkotók, vagy a tudatukban ekkorra elhomályosult a névalakban a *tó* utótag, esetleg a sok hasonló (köznévi és tulajdonnévi) *ó* – a váltakozás analóg módon az *a*-s, de *v* nélküli formát indukálta, kevésbé valószínű a *v* hangzóközi kiesése.

3. Számításaim szerint összesen 2067 magánhangzós végű helynév fordul elő 2387 *-i* vagy *-si* képzős régi magyar (melléknév>) családnév alapjául Kázmér Miklós műve névcikkeiben. Áttekintve a *Régi magyar családnevek szótára* magánhangzós végű helynévi alapú névanyagát tőtani jellemzőik és változási tendenciáik alapján, összefoglalásként a következőket

állapíthatjuk meg. A vizsgált korszakban a (közvetetten) földrajzi névi előzményű családnevek száma és az egész névanyaghoz viszonyított aránya igen magas volt, tehát az egyik leggyakoribb névtípusnak kell tekintenünk, ám az egyes nevek megterheltsége (például bizonyos foglalkozásnévi alapúakhoz képest) csekélyebb és igen különböző, az átlaggyakoriságuk így alacsonyabb volt, sok esetben igen kevés személy viselt egy-egy ide tartozó nevet. Az efféle vezetéknevek kialakulásának kezdeti szakaszában a magánhangzóra végződő helynevek *-i* képzős melléknévi származékai többségben a velük megegyező végződésű közszavakhoz hasonló tőalakban vették magukra a formánst, egyrészt azért, mert a helynevek is közszavakból keletkeztek, vagy idegen eredetűek voltak ugyan, de a magyar nyelvbe bekerülve, a közszavakhoz hasonló módon fejlődtek mind a zérómorfémás, mind a formánsos alakjukban, harmadrészt ezekben is az analógia hozta létre a nyelvben általánosan meglévő tőváltakozást.

A vizsgált korszak második felétől (bizonyos mértékig) az egyalakúság és ez a viszonylagosan szabályos tőváltakozás mindinkább megbomlik, különösen érvényes ez az *ó – a, ő – e* váltakozást mutatókra és a *v*-s tövűekre, részben az *-i* előtti rövid magánhangzó kiesésével, részben a helynév alapalakjának a származékban való megjelenésével, a képző előtt több változat alakul ki, majd az alapforma ilyen helyzetekben egyes nevekben megtartja stabil pozícióját, másokban pedig megerősödik, mindinkább dominánssá válik, és az újabb nevek tövei már egyalakúak lettek/lesznek. A közszavaktól való eltérés közös indítéka a kiemelés: „... valamely egység kiemelése az érvényes paradigma rendjéből, amelynek hátterében speciális, jelentéstani elkülönülés igénye áll fenn" (Szende Tamás 1993, 297). E tendencia fölerősödése valószínűleg még több más tényező együtthatásának a következménye: sok esetben megszűnt a tulajdonneveknek a közszói alapjukkal a kapcsolata, elszakadtak etimológiai előzményüktől, a motiváltság emléke eltűnt; maguk a földrajzi nevek is többszörös jelentésváltozáson mehettek át, erős a közszavak körében is folyamatosan tartó egységesítő tendenciának az egyalakúságra való törekvése és ezek analógiás hatása. De talán a legerősebb tényező a helynévi zérómorfémás és sok más toldalék előtti alapforma rendszerkényszere, kiegészülve azzal az újabb, a helynévből alkotott családnevek iránt fokozottan jelentkező társadalmi igénnyel, hogy egyértelműen, a félreértés veszélye nélkül, az *-i* képző elhagyásával könnyen rekonstruálhatóan azonosítsa és különböztesse meg a földrajzi helyre, elsősorban a településre való utalással az egyes családokat.

Legáltalánosabban Deme László egyik régebbi gondolatát véljük, az elvégzett vizsgálat után, igaznak: „... nyelvünk spontán fejlődésének általános tendenciája a helységnevekkel kapcsolatban az, hogy azonosító funkciójukat elsődlegesnek és legfontosabbnak véve, kivonja őket a tőváltakoztatás, a tővégi elízió és általában is bármiféle deformáló szabály hatálya alól, biztosítva számukra a formánsos alakokban is legcélszerűbb változatlan alapforma+formáns szerkezetet" (1958, 127). Kázmér Miklós nagyszabású munkájának szócikkei igazolják, hogy a helynévi alapú *-i, -si* képzős

családneveink és azok egyes altípusai saját törvényeik szerint fejlődve váltak egyrészt nyelvünk történetében korunkhoz közeledve egyre egységesebbekké, másrészt a közszavaktól egyre különbözőkké, s amint a *Bárczi, Bessenyei, Bocskai, Brassai, Görgei, Kállai, Körösmezei, Makai, Ormezei, Szántai, Szendrei, Szoboszlai, Valkai* stb. nevek rég lezajlott változásokat megkövülten hagyományoztak napjainkra; ugyanúgy a *Besenyői, Bocskói, Görgői, Iglói, Kállói, Makói, Menyői, Mogyorói, Nyárádtői, Nyírmezői, Ondrói, Poklostói, Porosztói, Rahói, Sajói, Sárfői, Somoskői, Szántói, Szarvaskői, Szendrői, Valkói* stb. családnevek az új típus terjeszkedésének és hagyományozódásának a bizonyítékai.

BÍRÓ FERENC

IRODALOM

Ádám Imre 1989 = *Földrajzi nevekre utaló vezetéknevek Szabolcs megyében a XVI. században.* Balogh Lajos és Ördög Ferenc (szerk.) MNyTK. 183. sz. 212–4.

Bárczi Géza 1956 = *A magyar személynevek XVI. századi történetéhez.* MNy. LII, 144–57.

Bárczi Géza 1958 = *A magyar szókincs eredete.* 2. bővített kiadás. Bp.

D. Bartha Katalin 1947 = *Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig.* NytudÉrt. 42. sz.

Benkő Loránd 1947 = *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz.

Benkő Loránd 1949 = *A régi magyar személynévadás.* Bp.

Deme László 1958 = *Egyes helységnév-típusaink -i képzős melléknévi származékairól.* MNy. LIV, 125–36.

Fehértói Katalin 1969 = *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* NytudÉrt. 69. sz.

B. Gergely Piroska 1981 = *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata.* NytudÉrt. 108. sz.

Hajdú Mihály 1994 = *Magyar tulajdonnevek.* Bp.

Hoffmann István 1993 = *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

Inczefi Géza 1970 = *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata* (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp.

Kálmán Béla 1989 = *A nevek világa.* 4. átdolgozott kiadás. Debrecen.

Kálmán Béla 1979 = *Vezetéknevek és történelem.* Névtani Értesítő 1. sz. 9–13.

Kázmér Miklós 1957 = *Alsó Szigetköz földrajzinevei.* MNyTK. 95. sz.

Kázmér Miklós 1993 = *Régi magyar családnevek szótára.* (XIV – XVII. század). Bp.

Kiss Lajos 1988 = *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. (4. bővített és javított kiadás) Bp.

Lőrincze Lajos 1951 = *Szempontok és adatok személyneveink vizsgálatához.* Mikesy Sándor és Pais Dezső (szerk.): Névtudományi vizsgálatok. Bp., 93–105.

Papp László 1961 = *Személynevek és helynevek.* MNy. LVII. 183–94.

Rácz Endre 1981 = *A tulajdonnév grammatikája.* Névtani Értesítő 6. sz. 50–5.

J. Soltész Katalin 1979 = *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.

Szabó László 1994 = *Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Őrségben.* II. Névtani Értesítő 16. sz. 70–8.

Szabó T. Attila 1940 = *Személynevek helyneveinkben.* MNny. II, 81–123.

Szende Tamás 1993 = *Vezetéknevek morfonológiai különállásáról.* Névtani Értesítő 15. sz. 295–7.

ALTERNANȚELE VOCALEI TEMATICE ÎN NUMELE DE FAMILIE MAGHIARE VECHI, DERIVATE DIN DENUMIRI DE LOCALITĂȚI

(Rezumat)

Dintre numele de familie maghiare, multe sunt derivate din nume de localități, aceasta datorându-se faptului că, în perioada formării numelor de familie maghiare (între secolele al XIV-lea și al XVII-lea), ele erau raportate mai cu seamă la locul de origine al indivizilor, la domiciliul lor sau la proprietatea familiei respective care, la rândul ei, se raporta și ea la localitatea sau ținutul în care se afla, spre exemplu: *Brassó – Brassai, Jenő – Jenei, Koltó – Koltai* etc. În funcție de perioada în care s-au format, numele proprii ce derivă din același etimon cu numele comune prezintă două situații. Astfel, este atestată dihotomia *Brassó – Brassai,* alături de cuvântul comun *brassói* ('din Brașov' sau 'brașovean'), *Jenő – Jenei,* alături de *jenői* ('din Inău' sau 'inăoan'), *Koltó – Koltai,* alături de *koltói* ('din Coltău' sau 'coltoan') etc. Ulterior, acestei dihotomii i-au luat locul o altă formație în care se regăsește ca nume propriu însăși forma numelui comun: *Brassó – Brassai* și *Brassói; Jenő – Jenei* și *Jenői; Koltó – Koltai* și *Koltói* etc. În studiul de față, autorul analizează etapele în care s-a produs această schimbare.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLII. évf. 1998. 2. szám

ADATTÁR

BEJEGYZÉSEK HOLLÓSY KORNÉLIA, „A CSALOGÁNY" EMLÉKKÖNYVÉBEN

Hollósy Kornélia (1827–1890) volt az az énekesnő, akit először neveztek a nemzet csalogányának, s az elnevező nem volt más, mint a reformkor nagy költője, Vörösmarty Mihály. Ma már kevesen emlékeznek az európai hírű művésznőre, aki mellesleg Melinda szerepének első megformálója volt, sőt ezzel a szereppel is vonult vissza 1862-ben, harmincöt éves korában.

Édesapja, Korbuly Bogdán, Szamosújvárott (erről a városról mondta Petőfi, hogy az örmények Jeruzsáleme) volt alispán, s amikor megvette a Temes megyei Gertenyest, nemességet kapott, s nevét Hollóssyra változtatta. A kis Kornélia már itt született. A gertenyesi birtokon csak nyáron tartózkodtak, télen Aradon laktak a palotának is beillő Hal tér környéki házukban. Innen látogatták a színházi és operaelőadásokat. A fiatal lány kellemes énekére hamar felfigyelt a család, de az apa ellenezte a zenei képzést. Végül beleegyezett, és a Temesvárott kezdődő órák később Bécsben, majd Milánóban folytatódtak (az akkor legismertebb mesternél, Francesco Lampertinél). Ezután következett 1845-ben az első operai fellépés Korfuban, majd Torinóban és Bukarestben. 1846-tól a Nemzeti Színház tagja. A szabadságharc bukása után Aradra megy, ahol a mácsai nábob Csernovics Péter bérelte a színházat, és a tiltás ellenére ez volt az egyetlen hely Magyarországon, ahol – aránylag – szabadon lehetett játszani. Feljegyezték, hogy több jótékonysági hangversenyt is adott az aradi szegények számára, ahogy akkor a várfogságban sínylődő honvédeket nevezték. Közben külföldön is fellép, Varsóban, Bécsben és Szentpétervárott. 1854-től újra a Nemzetiben énekel 1862-ig, amikor ráun a sok intrikára és akadályoztatásra, és végképp elhagyja a színpadot. Közben hozzámegy Lonovics Józsefhez, a gazdag Aradtemesi földbirtokoshoz, aki később Zaránd megye főispánja lett. A család ezután megosztja életét Makó, Pest és Arad között. A művésznő ezentúl fia nevelésének élt, és visszavonultan – szinte elfeledve – halt meg dombegyházi birtokukon 1890 február 10-én.

1857-ben harmincadik születésnapját bensőségesen ünnepelték a Nemzetiben. Ekkor kapta azt az emlékkönyvet, amelynek különálló lapjaira a kor egy-egy irodalmi, művészeti, közéleti nagysága, híressége írt néhány üdvözlő sort, méltatást, vagy esetleg hosszabb megállapítást (mert ilyen is van). Néhány évvel ezelőtt az eredeti emlékkönyv Aradon bukkant fel, s így

lehetőség adódott elmélyültebb tanulmányozására. Nemcsak az az érdekes, hogy a múlt század kiválóságainak kézírását összegyűjtve kapjuk, de arra is rávilágít, hogy a Bach-korszak rémségei ellenére a magyar értelmiségi és művészvilág nem felejt, hogy az önkény hamuja alatt ott izzik a függetlenség és szabadságvágy parazsa. A dal szabad szárnyalása és a haza szabadságának eljövetele között szinte mindenki talál valami kapcsolatot, és ezt nem is annyira virágnyelven fejezi ki.

Például Arany János, többek között, ezt írja:

.....
„Hajdan dicső nemzet, ma rab
Hogy lánca csörgését ne hallja
Énekkel űzi bús neszét
S az érczigát megenyhiti dalja
Oh! hát dalolj nekünk..."

Bernát Gáspár (aki Vojtináról is híres) bejegyzése így végződik: „...Engedje az ég, hogy bájos ajkidról, varázshatalommá zengje át a világot a magyar hirnév, s fény és dicsőség. Ezt óhajtom nemzetemért!"

(És ez a néhány sor Világos után nyolc s a kiegyezés előtt tíz évvel íródik, amikor a magyar dicsőség emlegetése bűn, míg a nemzet szó a törvény szempontjából nem létezik.)

Császár Ferenc szonettjének zárósoraiban ez áll:

„.....
Tán visszazengi szétdúlt kebelünk
Egykor magasztos éneked bűbáját
A honfi-érzés szent harmóniáját."

Degré Alajos már valószínűleg az aradi jótékonysági fellépésekre célozva írja: „... Angyal vagy, ki a nehéz időkben Aradra jövél édes dalaiddal és nemes szíveddel, enyhíteni annyi bút."

A hovatartozás fontosságát hangsúlyozza dr. Batizfalvi: „Múltad fény, jelened dicsőség, jövőd halhatatlanság, s mind ez, általad: hazádé."

Tóth Kálmán szinte ugyanezt egy négysorosban fejezi ki találóan:

„Szép dalára a madárnak
Hajnal támad...
Te dalod is hajnalt hozzon
A hazának."

Vas Gereben így ír: „Szememre vetették, hogy búsulni nem tudok, midőn a búsulás hazafiúi erény. Az igaz, reményeinket kegyetlenül megcsípte a fagy, de midőn a nemzet csalogányát hallom, nem tudok búsulni, hisz akkor közel a tavasz." (És nehogy tévedés történjék, a nemzet csalogányát és a közel a tavasz szavakat az író alá is húzta.)

Erdélyi József címet is ad versének (a cím aláhúzva) *Emlékirat Lonovics Hollósy Kornéliának.*

„Magyarország téli tájkép
Benne mégis csalogány ver
Oly édesen, oly biztatón:
Hogy a törtszív is hinni mer."

(Arra is gondolhatunk, hogy Vörösmarty *Előszó* című verse jutott eszébe a télről, hóról és halálról.)

Beőthy László a dal és nemzet kapcsolatát így fejezi ki: „A te dalaidnak legszebb visszhangja van, mert e visszhang egy nemzet lelkesedése."

P. Szathmári Károly mintha továbbvinné ezt a gondolatot: „Ha ott fenn, azon nemzet hallgattatnék ki leginkább, melynek panaszai legédesebb hangodon szállnak föl, úgy a mi könnyeink általad már rég fölszáradtak volna."

Egressy Gábor, a híres pályatárs versben üdvözli a nagy énekesnőt:

„Múzsáktól van származásunk
Egy házban van a lakásunk
Ez a ház a Nemzet háza
Életmentő rozzant bárka
Kincse lőn vésznek zsákmánya
Te vagy egy szép maradványa
Hangja vagy a hon szívének
Reményének, szerelmének
Ég vigaszát zengő dallos
Én a karban egy cimbalmos.
Ha te hallgatsz, én azt mondon...
Az az játszom a cimbalmon; –
«El kell veszni a világnak,
Vagy győzni az igazságnak.»"

Az ország első drámai színésze így vall az ország első énekművészének, s ez a vallomás nem talmi romantika, hanem igazi, szívből fakadó hazafiság, abban az időben, amikor ilyen nyíltan még nem lehetett beszélni megtorlás nélkül.

Gyulai Pál Petőfi sorait idézi, s ezt említi is a sorok előtt;

„Minek nevezzelek
Ha megzendülnek hangjaid
E hangok, melyeket ha hallanának
A száraz téli fák,
Zöld lombokat bocsátanának
Hogy itt van már a tavasz

Az ő régen várt megváltójuk
Mert énekel a csalogány ... –
Minek nevezzelek?"

Petőfit idézi a Bach korszakban, s a tél utáni feltámadásról, a tavaszról beszélni – még képletesen is – bátorság volt.

A száműzetésben élő Jósika Miklós és felesége, Podmaniczky Júlia emléksorai egy hónappal későbbi dátummal, 1857. május 14-én íródtak Brüsszelben, s valószínűleg ezzel a késéssel is kerültek az emléklapok közé. Mivel sehol sem kaptam rá utalást, hogy valahol is ismernék a szöveget, teljes terjedelmében közlöm, mintegy bizonyítékként, hogy az író itt is már mint Eszther szerzője írja nevét.

„A sajátos időkben, melyekben élünk, a XIX. század dialectikája sok hitvány dologra ruházta a legszebb elnevezéseket. Lovagiasság, polgáriasodás, loyalitás, ildom sat. nem egyszer szomorító és pirító gunyoraként tünnek föl annak, mit egykor így tanítottak minket nevezni. Te a művészet nemes leánya, kedves honi csalogányunk, maradj a régi böcsületes elnevezéseknél, és a régi jó fogalmaknál".

Eszther sat. szerzője

„A művészet hona az egész világ, – sehol sem idegen az; de ha e tág országokat be is tölthetnéd, magad a kedves művésznő – kit mindnyájan annyira szeretünk és tisztelünk – maradj köztünk – kik közel vagy távol, otthon csak a hazában vagyunk."

Jósika-Podmaniczky Julia

(Hogy mennyire foglalkoztatja az aláírót az otthon kérdése, azt azzal is kiemeli, hogy a kéziratban a kérdéses szó alá van húzva.)

Podmanicky Frigyes báró (aszódi keltezéssel) nyíltan utal a múlt sebeire:

„Gyászos napok után, hazádban visszavezényle kebled vonzódása; eljövél, hogy hangod elbájoló csengése balzsamot hintsen a vérző sebekre, enyhülést szerezzen az elcsüggedteknek: s csillapítsa a felhevülteket..."

Mészáros Károly üdvözlő sorai között ezt is olvashatjuk: „... Pálmaszál vagy, melynek sátora a romok fölött virul legszebben, miként művészeted repkénye az eltiport hazán..."

Sárossy Gyula, az Arany trombita börtönviselt költője természetesen versben írja jókívánságait:

„Koszorút adott a világ
Te a világnak éneket
És én?... Ha rajtam állana
Egy életet adnék még neked!"

Vahot Imre a Remény c. folyóirat 1851. évi egyik számából idéz, amelyben megvédi a művésznőt a vádaskodókkal szemben, akik hazafiatlannak tartották külföldi vendégszerepléseit.

Természetesen nemcsak a haza sorsa iránti aggodalom, a múlt sebeinek gyógyítása, de az ének mindent legyőző ereje is ott van sok aláírás fölött. Ezek közül talán Jókait említeném elsőnek:

„A dal, az út az égbe. Boldog vagy Te, ki ez utat mindennap megjárod."

Szigligeti szellemes négy sora a következő:

„Ha nem éneklik,
Szeretem én a drámát
Ha te énekelsz
Szeretem én az operát."

Találó Vajda János megjegyzése is:

„Csak dalolj, – szerelem és dal
Önmagának jutalom –;"

Szigeti József, a kor kitűnő színésze így nyilatkozik:

„Tisztelt pályatársnőm
..... Csalogány, így szeretnek téged az emberek?! --- Himporos pillangó a szeretet, rövid időn leéli életét, de a becsülés büszke sas, melynek az idő csak edzi erejét. – Én becsülöm Önt!"

Vadnai Károly Hollósy Kornélia művészetét a legmagasabb csúcsra helyezi eképpen: „Királynő vagy a művészet országában. Két koronád van, egyik nemes szíved, másik ragyogó művészeted".

Tóth Endre sokatmondóan csak ennyit ír: „A te dalod nem hangzik el a pusztába..."

Tompa Mihály verse *Hollósy Kornélia emlékkönyvébe* címmel ott van költő összes nyomtatott írása között, de azért két sort mutatóba csatolok:

.....
„Az a sok szép varázsige
Életedben testé válljék!"

Ugyancsak versben küldi üdvöző szavait Tárkányi Béla:

„Dalod minden szívben ébreszt
Egy óhajtást, egy virágot;
Úgy áldjon meg téged Isten
Mint veled minket megáldott."

Lázár Kálmán gróf ugyancsak a művészet hatását emeli ki a következőkben: „A csalogány dalán elmereng az ifjú ábrándos kebel, a te dalodra,

midőn szép nyelvünk édes hangjai megrezdülnek, feldobog egy nemzet szíve."

Lévai József, Szász Károly, Bulyovszky Lilla szintén versben tolmácsolják elismerő szavaikat, míg Irinyi József prózában írja: „Mert mi nem feledkezünk meg rólad, hogy Te sem feledkezzél meg rólunk, azért írtuk e lapokat."

Még sok lenne az ötvenig, ugyanis ennyien írtak, ismert nevek, kevésbé ismertek, olyanok is, amelyeket csak hosszas utánanézés alapján hozhatunk felszínre a múlt század közepéről, akiket elnyelt az idő süllyesztője, de akik tevékeny részesei voltak a század életének. Ezek az írások egy letűnt kort idéznek, úgy is mondhatnám, egy szomorú korszakot, amikor egy nemzetnek azért kellett szenvednie, mert szabad mert lenni, egy kort, amelyben egy nagy művésznő a dal megtisztító erejével élesztgette azt a hamu alatt szunnyadó parazsat, amely, ha későn is, de létrehozta a kiegyezést, s az ha nem is kárpótolt a veszteségekért, de újra lehetett dolgozni, építeni, élni, s ez is valami.

Úgy éreztem, egy kor szelleme suhan a kissé megsárgult lapok között, amelyek egy érdekes aspektust őriztek meg a múltból. Ezért is zárom az emlékkönyv bemutatását Eötvös József meggondolt, de reménytkeltő, biztató szavaival:

„Valamint a zenében, úgy az életben, minden élvezet a harmóniától függ, s boldog csak az lehet, kinek körében egyes szavak az egésznek összhangját nem zavarják. – Ez az mit Önnek kívánok s mit mások felett bizonyosan az érdemel leginkább, ki bájló szavával még talán soha életében harmóniát nem bontott meg."

PÁVAI GYULA

KRASZNAI HELYNEVEK

A szilágysági nagyközség, *Kraszna* (r. *Crasna*) a folyóról kapta nevét. Első írásos adatai: 1090 k./1611: *Kraszon,* 1164 k. *Crasna* (Györffy, Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza III, 515), 1213/1550: *Carasna* (VárReg. 260). A község lélekszáma: 4430, összterülete 1857 ha. Adatközlők: Cseke Béni (80 éves), Pap László (59), Pünkösdi Miklós (48), Sólyom Gergely (51), Szabó Zsuzsanna (76), Vince Juliska (78 éves) krasznai lakos. A gyűjtést az 1990-es évek elején végeztem.

Belterület:

1. *Ásó -Kereszt utca (u).* 2. Ászeg (fr.). 3. *Barompiac* (tér), 4. Bső – Sár *utca* (u). 5. *Bogár-sikátor* (sikátor). 6. *Bréda-kút* (kút). 7. *Bükki út: Madár utca.* 8. *Cigánydomb* (u). 9. *Cigánysor* (u). 10. *Cilus* (árok). 11. *Csorba-sikátor* (u). 12. *Dirika utca*: *Dirika* (u). 13. *Erdei Erzsi-sikátor* (u). 14. Fső *-Kereszt utca* (u). 15. *Filep-kert* (sz). 16. *Hóstát* (u). 17. *Kabai-kút* (kút). 18. *Kandia* (u). 19. *Katona-kert* (sz). 20. *Kezitcsókolom utca* (u). 21. *Kíptető,* ennek része a *Kíptető szája* (u). 22. *Kiri-domb*: *Vince-sikátor* (u). 23. *Kiri-kert* (sz). 24. *Kis-országút* (u). 25. *Kispipa* (u). 26. *Kisutca* (u). 27. *Kövecses út*: *Varsóci út* (u). 28. *Kut uttya* (u). 29. *Lapis*: *Erdőszél utca* (u). 30. *Libapiac* (tér). 31. *Malom utca* (u). 32. *Mester utca* (u). 33. *Nagyhíd* (híd). 34. *Nagyországút* (u). 35. *Nagypatak* (p). 36. *Nagyutca* (u). 37. *Níma-sikátor* (u). 38. *Pali-domb* (u). 39. *Paszuj-sikátor* (u). 40. *Pintek utca* (u). 41. *Puncsi-sikátor* (u). 42. *Ráduj-palló* (híd). 43. *Rátoni út* (u). 44. *Sár utca* (u). 45. *Szibéria* (az Alszeg utca alsó része). 46. *Temető utca* (u). 47. *Újvilág utca* (u). 48. *Valkai utca* (u). 49. *Vetye* (u). 50. *Vince Samusi-kátor* (u). 51. *Ződ utca* (u). 52. *Zsidó temető* (sz, temető).

Külterület:

53. *Akácos* (sz). 54. *Akasztó-gödör* (árok). 55. *Ásó - Csere* (e). 56. *Ásó - Dinnyés* (sz). 57. *Ásó - Egyházfele* (sz). 58. *Ásó - Rítkert* (sz). 59. *Ásó - Sovány* (sz). 60. *Ászegi erdő* (e). 61. *Bakó-Csere* (e, 1). 62. *Bánfi-kert* (sz). 63. *Bánszeg* (sz). 64. *Bodon-Mál* (sz). 65. *Bara-domb* (sz). 66. *Bara-domb ája* (sz). 67. *Bárány Samu gödre* (árok). 68. *Baricsány Mihály malma* : *Ríti malom* (sz). 69. *Báró-erdő* (1). 70. *Bső -Csonka tábla* (sz). 71. *Bső -Dinnyés* (sz). 72. *Bső -Hosszú* (sz). 73. *Bika-tag* (e határrész a mesterséges tóval víz alá került). 74. *Bírc* (szőlős). 75. *Bodon-kút* ~ Bödön-zút (kút). 76. *Borsós* (ma víz alatt). 77. *Bükk* (e). 78. *Bükki út* (u). 79. *Csapó-Mart* (sz). 80. *Cseke-domb* (szö, gy). 81. *Csere* (e). 82. *Csere-irtás* (sz). 83. *Csere-lap* (sz). 84. *Csere-ódal* (sz). 85. *Csere-szőlő* (szö). 86. *Csere-legelő* (1). 87. *Csoma* (szö). 88. *Csonkás* (szö). 89. *Csonkás ája* (sz). 90. *Csonkás út* (u). 91. *Csonka-tábla* (sz). 92. *Csorda-dillő* (k). 93. *Csorgó* (forrás). 94. *Csutkós* (sz). 95. *Csutkós-ódal* (sz). 96. *Díl-Mál* (sz). 97. *Díl-Szovarkó* (sz). 98. *Dinnyés* (sz). 99. *Dirika* (sz). 100. *Dombi legelő* (1). 101. *Észak-Mál* (sz). 102. *Észak-Szovarkó* (sz). 103. *Fenyves ája* (sz). 104. *Fenyveserdő* (e). 105. *Fső -Egyházfele* (sz). 106. *Fső -Mocsár* (sz). 107. *Fső -Rítkert* (sz). 108. *Fső - Sovány* (sz). 109. *Fső -Tippany* (sz). 110. *Foglár* (sz). 111. *Fuvasztó* (sz). 112. *Fuvasztó-patak* (árok). 113. *Függő-csorba* (e). 114. *Gátszeg* (ma víz alatt). 115. *Géza-tag* (ma víz alatt). 116. *Gödrös-Mál* (sz). 117. *Gyöngyösi-tag* (ma víz alatt). 118. *György-hágó* (gyü). 119. *Hegy alatt* (sz). 120. *Halom* (sz). 121. *Hangyás* (sz). 122. *Hangyás ája* (sz). 123. *Háromszög* (sz). 124. *Hát alatt*: *Hát ája* (ma víz alatt). 125. *Horváti határ* (sz). 126. *Horváti*

Sovány (sz). 127. *Horváti szíl* (szö). 128. *Horti-csúcs* (1). 129. *Hosszú* (sz). 130. *Hosszúnyíl* (ma víz alatt). 131. *Irtovány* (sz). 132. *Jager-kert* (sz, gyü). 133. *Kapus* (sz). 134. *Kelence-domb* (k). 135. *Kelence-lap* (ma víz alatt). 136.–137. *Kenderfőd* (sz). 138. *Kerektó* (tó). 139. *Keresztüljáró* (u). 140. *Kertek āja* (sz). 141. *Kéthegyköz* (sz). 142. *Kétvízköz* (k). 143. *Kevergető* (sz). 144. *Kilip* (sz). 145. *Kilip-ódal* (sz). 146. 147. *Kilip-tó* (árok). 148. *Kis-Akácos* (sz). 149. *Kis-Akácos útja* (u). 150. *Kis-Bánszeg* (sz). 151. *Kis-Csere* (sz). 152. *Kis-Dinnyés* (sz). 153. *Kishegy* (szö). 154. *Kishegy āja* (sz). 155. *Kiss-Hosszú* (sz). 156. *Kis-Kilip* (sz). 157. *Kis-Kólicka* (ma víz alatt). 158. *Kis-Sovány* (sz). 159. *Kiskút* (forrás). 160. *Kistalló* (sz). 161. *Kólicka köze* (ma víz alatt). 162. *Kövecses* (sz). 163. *Kövecses-Dirika* (sz). 164. *Kövesdi-tag* (ma víz alatt). 165. *Közép-Csere* (e, sz). 166. *Kututtya-ódal* (sz). 167. *Kűsű-Csonkatábla* (sz). 168. *Kűsű-Dinnyés* (sz). 169. *Kűsű-Hosszú* (sz). 170. *Lengyel-birtok: Irtás* (sz). 171. *Lengyel-Hosszú* (sz). 172. *Ludván* (p). 173. *Ludván-kert* (sz). 174. *Ludván mente* (sz, k). 175. *Major-domb* (szö). 176. *Malomárok* (k). 177. *Malom szabaggya* (sz). 178. *Malom útja* (sz). 179. *Mároni út* (u). 180. *Mart* (sz). 181. *Martóca* (p). 182. *Martócahíd* (híd). 183. *Martóca-kert* (sz). 184. *Messzilátó* (1). 185. *Mocsár* (sz). 186. *Mocsár-erdő* (e). 187. *Mocsár-hegy* (szö). 188. *Moha-tag* (ma víz alatt). 189. *Moha-Csere* (e). 190. *Nagy-Akácos* (sz). 191. *Nagy-Bánszeg* (sz). 192. *Nagy-Gátszeg* (ma víz alatt). 193. *Nagygödör* (árok). 194. *Nagyhegy* (szö). 195. *Nagyhegy āja* (sz). 196. *Nagy-Hosszú* (sz). 197. *Nagy-Kólika* (ma víz alatt). 198. *Nagymező* (szö). 199. *Nagy Sándor gödre* (gyü, árok). 200. *Nagy-Sovány* (sz). 201. *Nagytér* (sz). 202. *Nagyút* (u, sz). 203. *Nosza* (szö). 204. *Nyíres* (sz). 205. *Oláh-patak* (p). 206. *Pallag* (gyü). 207.–208. *Pallag-kút* (kút). 209. *Pándi-domb* (szö). 210. *Pap dombja* (sz). 211. *Pecseji határ* (sz). 212. *Pecseji szíl* (sz). 213. *Pecseji út* (u). 214. *Perecsenyi út* (u). 215. *Pirosfű* (ma víz alatt). 216. *Poligon* (sz). 217. *Rátoni erdő* (e, sz). 218. *Récsi út* (ma víz alatt). 219. *Régi temető* (temető). 220. *Rít* (sz). 221. *Rókajuk: Szilvás* (sz). 222. *Rókamál* (sz). 223. *Rózsás* (szö, gyü). 224. *Rózsás āja* (szö, sz). 225. *Rózsás-tető* (sz). 226. *Sámuel-tag* (ma víz alatt). 227. *Simon pataka* (árok). 228. *Sólyom-kert* (sz). 229. *Sovány* (sz). 230. *Sűrű* (sz). 231. *Sűrű út* (u). 232. *Sütő-ódal* (sz). 233. *Szakadás* (agyagbánya). 234. *Szárazpatak* (sz). 235. *Szárazpatak gödre* (árok). 236. *Szász-gödör* (sz, k). 237. *Szilágyi-Csere* (e). 238. *Szilkerek* (ma víz alatt). 239. *Szilvafás* (gyü). 240. *Szovarkó-farok* (sz). 241. *Szovarkó-gödör* (árok). 242. *Szugoj* (sz). 243. *Táncoló* (sz). 244. *Táncolói út* (u). 245. *Tippany* (sz). 246. *Tövis-Csere* (e). 247. *Túsó-erdő* (e). 248. *Túsó-erdő-legelő* (1). 249. *Vadalmás* (sz). 250. *Vajda-hegy* (szö, sz). 251. *Valkai út* (u). 252. *Varsóci rít* (k). 253. *Veres-tag* (ma víz alatt). 254. *Vízimalom* (sz). 255. *Vőgymál* (sz). 256. *Vőgyszíl* (sz). 257. *Vőgyszíli Mál* (sz, 1). 258. *Zselice* (sz, k).

NYESTE MIKLÓS

HÁROMSZÉKI HELYNEVEK

Háromszéki települések közül 1993 nyarán három, egymáshoz közel fekvő kis település helynévanyagát jegyeztem fel. Ezek között van

Petőfalva

A Kézdivásárhelytől délnyugatra, ma már csak 160 lelket számláló falunevének első előfordulása 1602-ből való: *Peteőfalva* (Kázmér, *A „falu" a magyar helynevekbe* n. 1970, 174).

1. *Ásó-határ* (a falutól délre eső határrész). 2. *Ásó ucca* (ú). 3. *Ászëg* (fr). 4. *Bënde-tag* (sz). 5. *Bivalas* (sz, k). 6. *Bodó*: *Bodó-tag* (sz, k). 7. *Borkut*: *Borvizkut* (borvízforrás és a körülötte lévő kaszáló). 8. *Borvizárok*: *Borviz pataka* (p). 9. *Borviz ucca* (ú). 10. *Bot-tag*: *Botok tagja*: *Bot István tagja* (sz). 11. *Bugár-tag*: (sz). 12. *Csegmagora* (k). 13. *Csemetés* (sz). 14. *Cseh Zoltán-tag* (sz). 15. *Csorda higgya* (híd). 16. *Csorda ucca* (ú). 17. *Deák-tó* (sz). 18. *Déva-tag* (sz). 19. *Domb-láb*: *Dombódal* (sz). 20. *Dögkert*. 21. *Dögkertre menő* (sz). 22. *Égés-láb* (sz, rakodó volt, leégett). 23. *Elő-láb* (k). 24. *Faragók tagja* (sz). *Faragó Emre tagja* (sz). 26. *Faragó-tó* (k). 28. *Fejér-ház* (sz, régen őrház volt itt). 29. *Feső-ucca* (ú). 30. *Feszëg* (fr). 31. *Fortyogó* (borvízfürdő). 32. *Grófi fődek*: *Grófi-tag*: *Gróza-féle fődek* (sz, k, ezt osztotta ki Groza miniszterelnök). 33. *Gödrös ut* (ú). 34. *Haraji-tag* (sz). 35. *Haraji-patak*: *Haraj pataka*: *Borviz árok* (p). 36. *Hegyeli-tag* (sz). 37. *Heja Ferenc tója* (k). 38. *Heja János-tag* (sz). 39. *Hosszu-láb* (sz). 40. *Hősök sirja* (háborús emlékmű a falu közepén). 41. *Imecsfalvi ut*: *Imecsfalva felé való ut* (ú). 42. *Jankó-tag* (sz). 43. *Kalóc* (k, sz). 44. *Kató-tag* (sz). 45. *Kerek-hej* (sz, k). 46. *Keresztes ut* (ú). 47. *Kërësztfánál*. 48. *Kert mëge* (k). 49. *Köményes* (sz). 50. *Kötél-láb* (sz). 51. *Közép-ucca* (ú). 52. *Közmocsár* (árok, határ Imecsfalva és Petőfalva között). 53. *Küpüs-kút* (sz). 54. *Legelő* (1). 55. *Legelő ucca* (ú). 56. *Lüget~Liget* (sz). 57. *Lüget-tető* (sz). 58. *Megye-főd* (sz). 59. *Nádramënő* (sz, k). 60. *Nyires*: *Nyir-ódal* (nyírfa erdő volt, ma sz, k). 61. *Őrmestër-tag* (sz). 62. *Pap Lajos tagja* (sz). 63. *Paradicsom* (kertészet volt, ma k). 64. *Patak mejjéki ucca* (ú). 65. *Pál Ëmréné tagja*. 66. *Ráduj-tag* (sz, k). 67. *Rét* (k). 68. *Rétremënő ut* (ú). 69. *Rét ut* (ú). 70. *Sütő-tó*: *Sütőné tója* (vizenyős hely, sz). 71. *Szëgdomb*: *Grófi-határ* (sz, k). 72. *Szënt János* (sz, k). 73. *Szigeti András-tag* (sz). 74. *Szigeti Kálmán-tag* (sz). 75. *Szilvási-tag*: *Szilvási féle tag* (sz). 76. *Szörcseji ut*: *Tamásfalvi ut* (ú). 77. *Templomszër* (sz). 78. *Vajna-tag* (sz). 79. *Vasutramënő ut* (ú). 80. *Zabolai ut* (ú).

Erdők a gelencei határban: *Jákó*, *Málnás*, *Zernye*.

Székelytamásfalva

A Kézdivásárhelytől délnyugatra eső település nevének első előfordulása 1591-ből való: *Tamásfalva* (Kázmér, *i. m.* 177).

1. *Alsó-határ* (határ alsó része, a Kovásznai út választja el a Felső-határtól). 2. *Alsó-rét* (sz). 3. *Alsó-Százados* (sz). 4. *Alsó-Vajna* (sz). 5. *Balog-kert* (sz, a falu belterületén). 6. *Bánya* (k). 7. *Bënde dombja* (sz). 8. *Bënde sánca* (k). 9. *Benedek Ilona* (sz volt, ma k). 10. *Benedëk-szëgelet* (k). 11. *Bikafű* (1). 12. *Birtalan* (k). 13. *Bodó* (sz, k). 14. *Bogdán-kert* (sz a falu belterületén). 15. *Csendoröké* (sz). 16. *Csiha* (k). 17. *Csikós* (sz) 17/a. *Dögkert* (sz). 18. *Dögkert-láb* (k). 19. *Előláb* (sz). 20 *Elő-sár* (1). 21. *Erdész-szeglet* (k). 22. *Él mëge* (sz, k). 23. *Falu hëje* (sz, itt volt a tatároktól elpusztított Domokosfalva). 24. *Fazakas-tag* (sz). 25. *Fejér-tó* (sz). 25/a. *Fekete* (sz). 26. *Feketeügy* (folyó). 27. *Fëlszëg* (fr). 28. *Feri-kert* (k). 29. *Feső-határ* (a határ felső része). 30. *Feső-rét* (sz, k). 31. *Feső-százados* (sz). 32. *Feső-Vajna* (sz). 33. *Fődes-gödör* (sz). 34. *Főút* (ú). 35. *Füzek* (k). 36. *Fűzgát* (k). 37. *Gábor-tag*: *Molnár-tag* (k) 38. *Gáspár-domb* (sz). 39. *Gáspár-szëgelet* (k). 40. *Grófé* (összefoglaló név; a földreformkor kiosztott grófi birtok). 41. *Hidszëg* (fr). 42. *Hidszëgi híd* (híd). 43. *Hollaki* (sz, k, a Hollaky sznből). 44. *Hollaki-szëgelet* (sz, k). 45. *Huszonnégy lépés* (k). 46. *Honkájé* (k). 47. *Kalóc* (sz). 47/a. *Káraj-domb* (sz). 48. *Karola*: *Karolájé* (k). 49. *Katolikus temető-láb* (sz). 50. *Kendëráztató* (a Feketeügy egy része). 61. *Kërëszt* (fakereszt). 62. *Keresztësek uccája* (ú). 63. *Kétág* (k). 64. *Két-árok-köze* (sz). 65. *Kicsi-rét* (sz, k). 66. *Kincsës* (sz). 67. *Kisasszonyoké* (k). 68. *Kismező* (sz). 69. *Kistó* (k). 70. *Kovásznaji ucca* (ú). 71. *Kökösi ucca* ú. 72. *Kösségi legelő*: *Elősár* (1). 73. *Kristóf ucca*: *Cigónia* (ú). 74. *Küpüs* (k). 75. *Lőrinc dombja* (sz). 76. *Lüget* (sz). 77. *Malom eleje* (k). 78. *Mandruc ucca* (ú). 79. *Miskóci* (k). 80. *Mónár-tag* (sz). 81. *Nádramënő* (sz). 82. *Ölves pataka* (p). 83. *Papuk-szëgelet*

(k). 84. *Patakiak sánca* (k). 85. *Paradicsom*: *Rövid-Százados* (sz, rn. tulajdonosa olyan vörös volt, mint a paradicsom). 86. *Páros dombja* (sz). 87. *Péntek-rét* ~ *Péntek réttye* (k). 88. *Pócsa* (k). 89. *Posta ut* (ú). 90. *Püspök árka* (itt fogadták az érkező püspököt). 90/a. *Püspök-hid* (híd). 91. *Rakodó* (szérű). 92. *Rakottya* (k). 92/a. *Rét* (k). 93. *Rókalik*. 94. *Román-agrár* (sz, a vajnafalviaknak osztották ki). 95. *Szabadság ut* (ú). 96. *Százados* (sz). 97. *Szék* (k). 98. *Szőcsé* (sz). 99. *Szőcs Gyuri-féle* (k). 100. *Szörcseji ut* (ú). 101. *Tamás füze* (k). 102. *Templom-hid* (híd). 103. *Templom ucca*
(ú). 104. *Temető* (felhagyott katolikus temető). 105. *Temető-láb*: *Nájlon* (sz). 106. *Tótok hëje* (sz). 107. *Turi-tag* (sz, a Thury szn.-ből). 108. *Vajna* (sz). 109. *Varga-tag* (sz). 109/a. *Varga* (k). 110. *Vénször* (k). 111. *Vidikó-tag* (sz). 112. *Vilikó*: *Vilikó-láb* (sz). 113. *Zabolaji ut* (ú). 114. *Zabola pataka* (p). 115. *Zinka* (sz volt, ma k).

Erdők a kovásznai erdőben: *Él mëge, Garádics, Iskola erdeje, Kaszálás, Közép-csoport, Verës Lőrinc, Veszës-hej.*

Szörcse

A Székelytamásfalvától délre fekvő, mintegy félezer lelket számláló település nevének első előfordulása 1567-ből való: *Zeorche* (Suciu, DicţIstTrans. II, 152).

1. *Alszëg* (fr). 2. *Ásás* (k). 3. *Bacsó* (sz, k). 4. *Barátosi ucca* (ú). 5. *Becő-tag* (sz). 6. *Bëdër-láb* (sz). 7. *Biális* ~ *Béális* (sz, k). 8. *Benedek-tag* (sz). 9. *Benkő Jóskáné tagja* (sz). 10. *Bësö -Vilmos*: *Kicsi-Vilmos* (sz). 11. *Berek* (k). 12. *Bogyó-hej* (k). 13. *Borcfalva* (elpusztult falu, sz). 14. *Császár-domb* (k). 15. *Csere-láb* (sz). 16. *Csiki-láb* (sz). 17. *Dánoki ut* (ú). 18. *Daru* (sz). 19. *Dëpsei malom* (ép). 20. *Dëpső* (sz, k). 21. *Donát-láb* (sz). 22. *Egrës* ~ *Egris* (sz, k). 23. *Eperjes* (k). 24. *Erdölő ut* (ú). 25. *Ér* (vizenyős hely, k). 26. *Falu hejje* (itt állnak meg a sátorosok). 27. *Feketeügy* (folyó). 28. *Fëlszëg* (fr). 29. *Fëlszëgi-kert ajja* (sz). 30. *Fenek* (sz). 31. *Fenek árka* (árok). 32. *Ferenc-kert* (sz). 33. *Fodor-tag* (sz). 34. *Forgó-hid* (k). 35. *Gáspár-domb*: *Gáspár dombja* (sz, 1). 36. *Gépész-láb* (sz). 37. *Gyárfás* (k). 38. *Györgyuré*: *Györgyurféle* (sz). 39. *Halastó* (tó). 40. *Kert ajja* (sz). 41. *Kicsi-regëlő* ~ *Kicsi-legelő* (1). 42. *Kicsi-tó* (sz). 43. *Kicsi-ucca* (ú). 44. *Kincses* (sz). 45. *Kiráj-kert* (sz). 46. *Komlós* (sz). 47. *Korgács ajja* (sz, k). 48. *Kovásznaji ut* (ú). 49. *Kűsö-Vilmos*:*Nagy Vilmos* (sz). 50 *Kut-láb* (sz). 51. *Külszëg* (fr). 52. *Lövölde* (k). 53. *Márkosfalvi-rét* (k, sz). 54. *Megye* (sz). 55. *Nádramënő* (sz). 56. *Nagy-regëlő*~*Nagy legelő* (1). 57. *Nagy-tó* (sz) 58. *Padra* (1). 59. *Padramënő* (1, sz). 60. *Pallossára* (sz). 61. *Pallossára uttya* (ú). 62. *Papok csüre* (sz). 63. *Papok hejje* (sz, k). 64. *Patakiak sánca* (k). 65. *Posta ut* (ú). 66. *Pujkás* (sz). 67. *Rakodó*: *Linika-tag* (sz). 68. *Rákosi lábja*: *Rákosi-kert ajja* (sz). 69. *Régi-Sajgó* (p). 70. *Sajgó*: *Csernátoni patak* (p.) 71. *Szász-tag* (sz). 72. *Szőcs-tag* (sz). 73. *Szörcsji-domb* (sz). 74. *Péter tagja*: *Márkosfalvi-rét* (k). 75. *Tamásfalvi patak* (p). 76. *Tamásfalvi ut* (ú). 77. *Temető-láb* (sz). 78. *Templom ucca* (ú). 79. *Timár* (k). 80. *Tó mëge* (sz). 81. *Tót-szëgelet* (k). 82. *Tót-tag* (sz). 83. *Zsákucca* (ú).

Erdőrészek a kovásznai erdőben: *Bëcás, Kétág.*

MURÁDIN LÁSZLÓ

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 2. szám

SZEMLE

LŐRINCZY HUBA, **Ambrustól Máraihoz.** Válogatott esszék, tanulmányok. Savaria University Press. Szombathely, 1997. 390 l.

Lőrinczy Huba legújabb könyve tanulmánykötet, – a szerző műszavával – esszé- és tanulmányfüzér. Tartalma nagyjából ugyanaz, mint a korábbiaké, hisz „az a munka folytatódik e könyv ívein", amelyet a szerző két kötetével (*Szépségvágy és rezignáció – A századforduló epikájáról.* 1984, valamint *„Személyiségnek lenni a legtöbb". Márai-tanulmányok.* 1993) kezdett el, és amelyekben elsősorban Ambrus Zoltánnal és egyáltalán a századforduló prózájával, valamint Máraival foglalkozik. Az ismertetendő kötetben szereplő tanulmányok az elmúlt évek termékei. A tanulmányok fő témaköreiről a nagy fejezetek címe tájékoztat: Ambrus Zoltán kis- és nagyepikájáról (8 tanulmány). A Nyugat vonzásában (Kaffka, Csáth, Kosztolányi; 4 tanulmány), Márai arcai (8 tanulmány). Valamennyi tanulmány megírásához kiindulópontja az, hogy „az utóbbi évszázad honi epikájában létezik egy polgári-intellektuális (városi, majd urbánus) vonulat" (8).

1. A szerző eddig is művelt területe, sajátos műfaja az irodalmi alkotás elemzése, ami nézeteiből, vallomásaiból is következően irodalomkritika. Kötetének Elöljáróban című bevezetőjében alapvető tézisként ezt így fogalmazza meg: számomra „változatlanul a műalkotas a literatúra főszereplője, alfája és ómegája, saját legfőbb megnyilatkozási formája pedig a műelemző esszé, illetve tanulmány" (11). Ezt az alapelvét kiegészíti Poszler György idevágó véleményével: „A szépséghez vezető elemzés, a művészet értelmezése kritika" (11).

Mi időszerű Lőrinczy Huba felfogásában? Az első az, hogy az irodalomtudomány elsődleges vizsgálati tárgyának a műalkotást tartja (amiről egy idő óta a múlttól eltérően egyre többen így vélekednek). De ha ez így van, és nyilván csakis így lehet, akkor az irodalomtudomány ágainak felosztásában, elkülönítésében miért nem ennek a vizsgálata áll az ágak középpontjában, a hierarchia csúcsán (és ez a furcsaság, különösség nem is ritka eset). És e tekintetben nem elsődleges kérdés az, hogy ezt az ágat minek nevezik: interpretáció, komplex elemzés, leíró poétika (?!). A szerző szerint ez – mint már idéztük – a műelemző esszé, illetve tanulmány, ami a kritika (irodalomkritika) szférájába tartozik.

Ez így el is fogadható. Mégis felmerül egy kérdés. Nem tagadó, nem cáfoló, hanem egy hosszas meditálásból fakadó kérdés. Az, hogy az irodalmi mű elemzése az esetek nagy többségében, igen csekély kivétellel, világviszonylatban is, az aktíve működő irodalmároknál, az irodalomtudomány művelőinél miért irodalomkritika felfogásában, módszerében, stílusában még a kimondottan szaktudományi kiadványokban is, és miért nem vagy csak ritkán kimondottan szaktudományi vizsgálat. Félreértés ne essék: ez nem hibáztatás, ez csak kérdés! Nem lehet hibáztatás több ok miatt sem. Először, mert a magyar irodalomkritikának nagyon szép múltja és jelene van. Másodszor pedig azért, mert közel áll a ma egyre inkább általánosuló hermeneutikához és a posztmodern kor új elveket követő irodalomtudományához és egyáltalán a dekonstrukcióhoz. Harmadszor azért, mert – a német irodalomtudóssal, Schmidttel egyetértésben (Foundations for the Empirical Study of Literature 1982) állíthatjuk, hogy – az irodalomkritika társadalmi érvénye sokkal nagyobb, mint a tudományé.

És meg egy megjegyzés. Az irodalomkritika szférájába tartozó elemzések jórészt esszék, ami nagyon pozitív értékű műfaj elsősorban sziporkázó ötletessége, egyéni hangvétele, vonzó és hatásos stílusa és egyáltalán művészi értéke, jellege miatt. De – és gondolom, köztudott, hogy – eljárása, módszere egyedi, alkalmi, emiatt nem vehető át, nem követhető, egyszóval elemzési módszereket tanulni szándékozók számára kevésbé hasznosítható. Egészen más a helyzet a szaktudományi vizsgálattal. Ez – legalábbis elvileg – mindenben megfelel az általános tudományelmélet igényes szempontjainak, többek között annak is, hogy egy kidolgozott elemzési modell átvehető, elsajátítható.

Legalább ennyire fontos az elméleti alap taglalása. Lőrinczy Huba fő vizsgálati szempontja ugyanaz, mint korábban: „a poétikai és világképet faggató" elv (8). És megtudjuk azt is, hogy „szemléletéhez, irodalomtörténészi gyakorlatához leginkább az úgynevezett svájci (avagy zürichi) iskola koncepciója áll közel, az Emil Staiger, Wolfgang Kayser, Max Wehrli (és mások) reprezentálta csoporté" (10). Közülük is elsősorban Staiger hatásáról tájékoztat, főleg abban, hogy számára is az irodalmi alkotás elemzése művészet (*Die Kunst der interpretation*. 1963).

Minden bizonnyal ezzel függ össze az is, amit a szerző egy korábbi kötetében az irodalomkritika stílusáról mondott: bel canto. Itt most részletezőbben kifejtve úgy véli, hogy „a maga részéről színes és élvezhető, ám pontos fogalmakat sem mellőző stílusban próbál koncipiálni" (11). És ezt az elvét sikeresen meg is valósította, amit kötetének az olvasója, de bírálója is azzal is igazol, hogy a tanulmányok szép, vonzó stílusa nem tartalmi szegénységet javít, gazdagít, hanem ellenkezőleg, a tartalmi pozitívumnak lett méltó, találó kifejezője.

Az új elméletekről szólva a szerző megállapítja, hogy „lehangolja, sőt, kiábrándítja, mily kíméletlenül törnek kizárólagosságra az új irányok" (9). Talán nem túl távoli analógia, ha ezzel összefüggésben idézem Szabó Lőrincnek a véleményét, amit a húszas évekbeli gyors ritmusban egymást váltó avantgárd irányzatok kizárólagosságra való törekvéséről írt, arról, hogy egy-egy önmagában helyes alkotási elvet eltúloznak, abszolutizálnak: „Mennyi részletigazság van mindegyikben, s mily értelmetlenség minden egyes igazságuk, mihelyt az egész akarnak lenni" (*Divatok az irodalom körül*. Az Est Hármaskönyve. 1929).

Persze az ilyen ítélkezésekben némi óvatosságra van szükségünk. Nem tudhatjuk ugyanis, hogy az új elméletek megítélésében a szakemberek milyen részarányban vélekednek valamelyik elmélet kizárólagos érvényéről, hányan állítják, feltételezik abszolutizálási tendenciáját.

Ennyi jórészt elméleti kérdés felvetéséből is kiderül, hogy Lőrinczy Huba legújabb kötete mennyire gondolatébresztő.

2. A kötet valamennyi tanulmánya korábbiak folytatása. Folytatás olyan értelemben is, hogy a kötet „tudottan és bevallottan fragmentumok gyűjteménye", azaz „nem nyújt teljes képet az elmúlt száz esztendő magyar epikájáról, de még Ambrus Zoltán és Márai Sándor oeuvre-jéről sem" (7).

A tanulmányokat – most is, mint korábban – elsősorban a stílustörténész szemével olvastam, így ennek alapján jelzek példaként három újabb felismerést, amit produktív módon tudok hasznosítani, legalábbis jó ötletként.

Az egyik Ambrus Zoltánról szóló tanulmány (*Perben a dilettantizmussal és a magyar ugarral – Kultúra füzértánccal*) részletesen tárgyalja az író *Kultúra füzértánccal* című laza epizódcsokrát, aminek mondanivalója végső fokon a Nyugat stílusújításának a szférájába tartozik, „gúnyirat, görbe tükör, szándékolt torzkép" (133). A műveltség-igény hiánya, az olvasóközönség elmaradottsága, ellenfelei közhangulatot tudtak kelteni az újító írók, a Nyugat írói ellen.

Az egyik Csáth Gézáról írt tanulmány (*A Homokember és Andersen bácsi – Hommage a Csáth Géza*) témája a mese összekötve a gyermekkor titkokkal teli világával. Csáth két

novelláját elemzi (*Szombat este, Vörös Eszti*), amelyekben „szimbólum, szövegszervező erő, pszichológiai kód lett" a Homokember és Andersen bácsi (192). A szerző a mesét a szecesszióhoz köti: „A századforduló irodalma (kivált a szecesszióság) újraélesztette a mesék iránti rajongást" (191). Valóban a szecesszióra olyannyira jellemző illuziókeltésnek egyik sajátos eszköze a mesevilág, ahogy Ady vallotta: „mindig szerettem árnyat és mesét" (A Mese meghalt).

Ortega hatásáról szólva (*Ortega és Márai – Adalékok egy szellemi vonzalom históriájához*) a szerző olyan sajátosságokat tárgyal, amelyek Márai írásművészetének közvetlen alapjai. Ortega hatása tulajdonképpen „szellemi megerősödés" volt (284), „szellemi rokonok voltak ők ketten" (287). Lényeges ebben az is, hogy „Ortega eredendően karteziánus (bár a tiszta racionalizmust korántsem abszolutizáló) gondolkodó volt – Márai hasonlóképp" (287). És ebből fakad, ami leginkább érdekel: „Ortega műveit egyszerre jellemzi a gondolati szigor, a fegyelmezett, világos vonalvezetés, az anyag mesteri megmunkálása... Nemde hasonlókat állíthatnánk Márai Sándor munkáiról is?" (288). Nem nehéz mindebben felfedni a húszas évek közepétől ható tárgyias-intellektuális stílusirányzat, valamint a vele párhuzamos egyszerűsödés és klasszicizálódás jó néhány sajátosságát, mint amilyen elsősorban a gondolatiság, az értelmesség tisztelete, a stílusnak az értelmes rendhez való igazodása, a szerkezet fontossága, a stílusalakításbeli takarékosság elve, a sűrítő stílusforma. Eszerint Lőrinczy Huba megállapításaiból is következően állíthatjuk, hogy Márai egyik alakítója volt a tárgyias-intellektuális stílusirányzatnak (aminek tüzetes vizsgálatára már több éve gondolok).

3. Lőrinczy Huba gazdag és változatos tartalmú tanulmánykötete nagy nyeresége irodalomtörténet-írásunknak. Sok új eredménnyel gazdagítja ismereteinket. Értelmezései tanulságosak. Vizsgálódásait szenvedélyes igazságkeresés jellemzi. Kötete iránymutató, sok mindenben gondolatébresztő, ösztönző erejű, ugyanakkor vitára is ingerlő. Stílusa – főleg ott, ahol vitatkozik – példamutató, sok szellemes fordulattal él, valóban igazi 'bel canto'. Vizsgálatainak eredményeit a későbbi kutatások jól tudják majd hasznosítani. Jó szolgálatot tesz a jövő kutatóinak. Koncepciója mindenképpen tárgyalási alap a kérdések továbbgondolásához. Tehát sok elismerést kiváltó érdeme van.

Amit úgy-ahogy hiányolni lehet, az – a feltehetőleg a szerzőtől is elfogadott – monista elvből következik, az tudniillik, hogy a költői világkép elmélyült vizsgálata mellett több szót is ejthetett volna a vele egy egységet alkotó stílusformáról, ami több, mint puszta külső sajátosságok foglalata.

Az elmondottakból következik, hogy a századfordulóról, valamint Márairól szóló egyre inkább gazdagodó szakirodalomban fontos helyet foglal el Lőrinczy Huba legújabb kötete. Tanulmányai az elemzett irodalmi művek jobb megértését segítik elő. És ez külön nagy haszna kötetének. Valamennyi érdemének forrása elmélyült, lelkiismeretes, sokoldalú szakszerűsége és kifinomult műértése.

SZABÓ ZOLTÁN

Enyedi György válogatott művei. Válogatta Balázs Mihály és Káldos János. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest–Kolozsvár, 1997. 239 l.

Rendkívül időszerű és sokak által régóta várt kiadvány bemutatására került sor 1997 decemberében az unitárius püspökség dísztermében. Enyedi György munkáinak a Téka sorozatban megjelent válogatásával ismerkedhettek meg az érdeklődők. Ez a kötet magyar – és

talán túlzás nélkül mondhatjuk, hogy európai – művelődéstörténetünkben jelentős hiányt pótol: egy olyan korszakot elevenít föl, a reformáció és szellemi megújhodás korát, amelynek fölszabadító ereje napjainkig érezteti hatását, s e kornak egy olyan képviselőjét, aki mind egyházi, mind világi téren maradandó értéket alkotott.

A kiadvány időszerűsége mindenekelőtt abból fakad, hogy 1997-ben emlékeztünk meg Enyedi György unitárius püspök halálának 400. évfordulójáról. A XVI. század egyik legterjedelmesebb életművét hagyta az utókorra, s ebből a két legismertebb mű az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* (1598) és Boccaccio egyik novellájának magyar fordítása, *Gisquardus és Gismunda* története (1574). Noha korának jól ismert személyisége volt, és Balázs Mihály szerint ő jelképezte a XVII. századi teológusok és filozófusok számára Európa-szerte az erdélyi unitarizmust, fokozatosan feledésbe merült nagysága. Pedig széles körű tevékenysége révén az erdélyi művelődéstörténet sokat gazdagodott, s az unitárius egyház fennmaradása szinte elképzelhetetlen nélküle.

Balázs Mihálynak a kötethez írott előszava Enyedi életművének legfontosabb mozzanatait idézi föl, amelyek közül sokra az újabb nemzetközi kutatások derítettek fényt. Életrajzi adatai sajnos még csak töredékesen ismertek. 1555-ben született a kisnemesi Mészáros családban Enyeden. Iskolai tanulmányait itt kezdhette Hunyadi Demeter, a későbbi unitárius püspök tanítványaként. 1574–75-ben hosszabb ideig Nyugat–Magyarországon, valamint Bécsben tartózkodott. 1574-ben Bécsben írta a *Gisquardus* és *Gismunda* szerelmi történetéről szóló széphistóriát. Nem tudjuk pontosan, mennyi ideig tartózkodott Nyugat–Magyarországon. 1575-ben Csepregen kiadta saját költségén Molnár *Elementa grammaticae Latinae...* című munkáját, korának híres nyelvtanát. A kolozsvári városi tanács és az erdélyi unitárius egyház figyelemmel kísérte sorsát. Az unitárius kollégiumnak szüksége volt jól képzett, megbízható tanárokra, ezért Enyedi a városi tanács támogatásával külföldi tanulmányútra indulhatott. Ezt megelőzően, valamikor 1575 és 1583 között Erdély egyik iskolájában tanított. Mivel a kolozsvári városi tanács támogatta külföldi tanulmányútját, valószínűleg a kolozsvári unitárius kollégiumban is taníthatott. Ebben az időszakban jelentős versengés volt az erdélyi katolikus és unitárius iskolák között a jó tanerők megnyerésében. A jezsuiták az iskolákban látták az egyik legfontosabb eszközt, amellyel hatalmi pozíciót érhetnek el Kolozsváron.

Enyedi leghamarabb 1583-ban indulhatott tanulmányútjára. Másfél évet töltött Genfben elsősorban teológiai tanulmányokkal, majd a páduai egyetemen hallgatott filozófiai és logikai előadásokat. Itáliában, Franciaországban és Németországban is járt, valószínűleg rendszeres egyetemi tanulmányai befejezése után. Valamikor 1587 elején tért vissza Kolozsvárra, s az unitárius kollégium rektora lett. 1592 májusában a kolozsvári unitáriusok lelkésze lett, majd az ugyanazon év júliusában hirtelen elhunyt Hunyadi Demeter helyett őt választották meg püspöknek. Haláláig, 1597. nov. 24-ig töltötte be ezt a tiszteséget.

Teológiai kérdésekben szakember nem lévén, Enyedi György munkáinak olyan vonásait szeretném kiemelni, amelyek művelődés-történeti szempontból a mai olvasó számára is tanulságosak. A kötet a Molnár Gergely Grammatikájához írott ajánlólevéllel indít, amelyet Enyedi Nádasdi Ferenchez, Nyugat-Magyarország kultúra-pártolásáról is híres főurához intézett. A Grammatika harmadik kiadásról van itt szó, amelyhez a főúr szokásos bőkezű pártfogását kéri a kiadó. A mecenatúra időszakából jól ismert közhelyek (a mecénás érdemeinek magasztalása) mellett arra érdemes fölfigyelnünk, hogy mennyire szívügye Enyedinek a fiatal nemzedék oktatásának megfelelő módja. Aggódó hangon szól a Csepreg környéki iskolák színvonaláról. Ennek fő okát abban látja, hogy „Ismeretes ugyanis, hogy mennyit jelent a gyermekek zsenge lelkének a tanulmányok elhanyagolása, ha sokak nehézkes kommentárjain, mintegy a hagyományok szekerén döcögve nevelődnek" (29). Egyetlen megoldás van erre az áldatlan helyzetre: „a legifjabb életkor sajátosságaihoz alkalmazni" (30) a tudományt, „Mert ha

a még zsenge lelket szabályokkal bővebben terheljük meg, mint amennyit ereje elbír, könnyen úgy elrettenthetjük, mint ahogy bizonyosan émelygés származik a túlzott jóllakásból" (31). A fenti idézeteket nemcsak tartalmuk, hanem formájuk miatt is kiemeltük, mivel Enyedi írásainak nagy részére jellemző ez az élénk stílusú, szemléletes megfogalmazási mód. Molnár Grammatikáját találta a legalkalmasabbnak arra, hogy a diákok kezébe adja. A tanuló ifjúság iránti felelősségérzetének tanúbizonysága az is, hogy ő maga is készített iskolai (teológiai) tankönyveket diákjai számára. Rektori működése alatt, az 1580–90-es évek fordulóján egyik virágkorát élte a kolozsvári unitárius kollégium, megszűnt a korábbi súlyos tanárhiány, fellendült a könyvnyomtatás és megnövekedett a főúri mecénások szerepe.

Enyedi György, a humanista filológus arra is vállakozott, hogy görögből latinra fordítsa Héliodórosz *Aithiopikáját*, amelynek ajánlásait szintén közli a kötet. Az első ajánlást Báthori Zsigmondhoz intézi, s a fejedelem életkorát figyelembe véve, példákat sorol föl a világtörténelemből arra, hogy a fiatalság gyakran együttjár a bölcsességgel, bármit is állítson a közvélemény. Így a fejedelem életére és uralkodására is az Úr áldását kéri. Fordításának bevallottan kettős célja van: egyrészt gyönyörködtetni az olvasót, másrészt emléket állítani Mátyás királynak, akinek híres könyvtárából származó kódex alapján vált ismertté Héliodórosz regénye. A második, az olvasóhoz szóló ajánlásban egyrészt a mű szépségét dicséri, másrészt a captatio benevolentiae akkoriban szükségszerű eszközével élve fordításának esetleges gyarlóságai miatt mentegetőzik, arra hivatkozva, hogy iskolai teendői mellett, rövid öt hónap alatt végezte el a munkát, és csak egy hibákkal teli görög kódex állt a rendelkezésére.

A kötet további része a teológus Enyedi György műveit tartalmazza: *Rövid válasz*-t a jezsuiták kérdéseire adandó válaszokkal, amelyben a nagy reformátorokat (Luthert, Zwinglit, Kálvint) is elmarasztalja bizonyos nézeteik miatt; ezt követi vitairata korábbi tanítványa, a reformátussá, majd katolikussá váló Szilvási János ellen: *Rövid értekezés a római hit régi eredetete és folytonossága ellen*. Az *Explicationes*-ből is közöl részleteket a kötet, majd az utolsó, legterjedelmesebb fejezetet az Enyedi prédikációiból való szemelvények képezik.

Enyedi művei hatalmas erudícióról vallanak. A kötethez fűzött jegyzetekből is kitűnik, milyen nagy mennyiségű pogány és keresztény, antik és modern tudományanyagot dolgozott bele munkáiba. Mindez jellemző volt kora nagy elméire, Balázs Mihály azonban kiemel néhány egyedinek látszó vonást Enyedi műveltségéből: azt a retorikai és poétikai tudást, valamint érzékenységet, amelyet a Biblia értelmezésében is fölhasznált, és az antikvitás ismerete mellett a reneszánsz filozófiai irányzataiban való alapos jártasságot. Az Enyedi hivatkozásai alapján arra következtethetünk, hogy könyvtárában meglehettek a XVI. századi szentháromságtagadó elődök ritkaságszámba menő nyomtatványai és kéziratai is.

Érdemesnek tartjuk külön kiemelni Enyedi prédikációit, amelyeket a kötet művei közül valószínűleg a legszívesebben olvas a mai világi ember. Színesek, hangulatosak, magukkal ragadók és napjainkban is időszerű tanulságokat nyújtók ezek a beszédek. Vannak, akik Enyedi prédikációit tárgyuk szerint csoportokra osztják: társadalmi tárgyú, erkölcsi tárgyú, hitvédelmi és alkalmi tárgyú beszédekre. Kötetünk alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy ilyen fajta felosztás túlságosan merev és elhatároló, hiszen a társadalmiság elképzelhetetlen nála erkölcsiség nélkül, az erkölcsiség pedig együttjár a szabad hit gyakorlásának jogával és a hitvédelemmel más meggyőződésű embertársak támadásaival szemben. Több ízben inti az elöljárókat, hogy tisztségüknek tudással, szeretettel és becsülettel eleget tegyenek, ne nézzék le és ne utálják meg a náluk kisebbeket, akiket vezetniük adott. Mindenkinek tudnia kell a maga helyét abban a közösségben, amelyben él – legyen az felekezete, a keresztények nagyobb családja vagy nemzete. Egyik prédikációjában így ír erről: „ha kit fejedelemségre választanak, nem illik, hogy szántson, kapáljon, ha kit bíróvá tettek, nem illik, hogy a korcsomán borcsiszárokkal dőzsöljön, hanem szükség, hogy ki-ki megbecsülje magát és a hivatalt, akiben vagyon" (157). Máshol a corpus christianorum toposzát használja föl annak a megmutatására,

hogy amiképpen a test minden tagja együttesen biztosítja annak működését, úgy szükség van az egymástól különböző egyházak egymást segítő összefogására is. Természetesen hangja fölhevül, amikor a szentháromsághívőkkel szemben védelmezi hitét, de ami a mai magyar – és különösképpen erdélyi magyar – olvasó számára a legfontosabb, az nem a polémia, hanem az a példaértékű magatartás, ahogyan Enyedinél összefonódik egyháza és nemzete iránti felelősségérzete. A XVI. század végének drámai erdélyi politikai változásaihoz alkalmazkodva – de azokkal meg nem alkudva – Jeremiás próféta szerepét tette magáévá, és így tudott maradandót alkotni.

A kötetben megjelent művek alapján egy kevéssé ismert Enyedi-kép körvonalazódik az olvasó előtt. Többnyire a kéziratban maradt munkák közül válogattak a szerkesztők. A latin szövegeket Szalai Judit és Latzkovits Miklós fordította. Gazdag jegyzetanyaggal látták el a szerkesztők a prédikációkat és a teológiai értekezéseket, s ez fontos adalékokat szolgáltathat az Enyedi művelődési programját megérteni kívánó kutatóknak.

A könnyebben olvashatóság és élvezhetőség szempontját figyelembe véve a mai helyesírási normákhoz közel áll a szövegek átírása. Csupán a jegyzetekben szereplő, a Teleki Tékából származó variánsok képeznek kivételt ez alól.

Befejezésként még annyit mondhatunk, hogy aki e kötetet elolvassa, lelkiekben–szellemiekben gazdagodni fog, s hogy az utolsó szó jogán Enyedi Györgyöt idézzük: „Szükség azért a mi atyáinknak és eleinknek és előttünk elmúlt embereknek is dolgait és cselekedeteit értenünk, hogy örök emberkorbeli eszünk lehessen, és mind magunknak s mind egyebeknek cselekedeteit megítélhessük" (123).

MOLNÁR BODROGI ENIKŐ

SZENCZI MOLNÁR ALBERT **Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak Zsoltári.** Molnár Szabolcs gondozásában, Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1996. 265 l.

A magyar diákok európai peregrinációja – különösen a reformációval kezdődően – Erdély és Magyarország számára nem csak állandó értelmiségi utánpótlást jelentett, hanem orientálódást, illetve felzárkózást az európai kultúra teljesítményeihez. Szenczi Molnár impozáns életműve tökéletesen illusztrálja ezt a jelenséget, míg személye emblémaértékű ideálja a kor magyar értelmiségének.

A Molnár Szabolcs által megrajzolt Szenczi portré nem korlátozódik a zsoltárfordítóéra, hanem az életrajz és az idevágó eszmetörténeti vonatkozások által úgy állítja elénk a nagy tudóst, hogy némi bepillantást enged a XVII. század szellemiségébe is. A *„Termékeny búdosás"* helyszínein nemcsak a korabeli protestáns-humanista centrumok bukkannak fel, hanem a kor hírességei is Sturmtól Keplerig. Ez utóbbi ürügyén fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Szenczi toleráns magatartása a természettudományok iránt nemcsak abból fakadt, hogy „...a világi tudományok fejlődésében Isten akaratának megnyilvánulását látta" (13), hanem abból a „korszerű" kálvinista szellemiségből is, amely néhány évtized múlva, például Apáczai által (is) kijelenti, hogy a Biblia nem értelmezhető a természettudományok segítsége nélkül.

Többet tudhatunk meg a zsoltárokról – vagy Molnár Szabolcs zsoltárolvasatáról –, ha a bevezető tanulmány második felére figyelünk. Teljesen indokolt egy kis elméleti kitérő – a későbbiekben fog ez majd igazán kiderülni – az irodalmi műalkotást illetően. Az irodalomelmélet jelenlegi állása szerint forma és tartalom nem választható szét, ezek immanens, egymást kölcsönösen meghatározó egységet – formatartalmat alkotnak. Következésképpen minden „tartalminak" mondható sajátosság szükségszerűen „formainak" nevezhető sajátosságokat képez le, és fordítva. Látszólag e kötet szerkesztője is ezt az elméleti alapállást tudja

magáénak, hiszen kijelenti: „...a gondolat, érzelem szekvenciája és a grammatikai és ritmikai tagolás egybeesik. A szavak fogalmi és formai szerepe egyenrangú..." (26). Ennek ellenére, a zsoltárok bemutatásakor, a szimultán értékelés helyett a formai és tartalmi sajátosságok elemzése szétválik. A formai és tartalmi értékrendek közt szinte semmilyen összefüggés nincs. A szerkesztő – a formai sajátosságok vizsgálata ürügyén – megelégszik azzal, hogy példát hoz az alliterációra és a közölésre, illetve a dallamot illetően szemlélteti meglátásait. A tartalmi vizsgálódás – amely nem kötődik szervesen a kijelölt formai sajátosságokhoz – néhány általános jellegű megállapításon túl nem nyújt egyéni interpretációt. Túl a reneszánszhoz kötődő kijelentéseken, illetve a szakirodalom megállapításain, rendkívüli újdonsággal nem szolgál. Sőt a „Petőfi híres szép sorát (Elhull a virág, eliramlik az élet) eszünkbe juttató CIII. zsoltár mulandóság-képe" (24) sem számít kimagasló költői teljesítménynek, ugyanis ez nagyon gyakori előfordulású a korszak irodalmában, a katolikus Nyéki Vörös Mátyástól egészen a protestáns és a más felekezetű prédikációszerzőkig.

Molnár Szabolcs megközelítésének egyik hiányossága az, hogy elmulasztja a zsoltárok retorikai hátterének a bemutatását. Sturm neve és a protestáns humanizmus ugyan szövegszinten előfordul, ám részletesebb – retorikai vonatkozású – megállapítások nem következnek. Pedig pontosan a retorikai vizsgálódás teszi, teheti lehetővé a reneszánsz/késő-reneszánsz jelleg kimutatását a korszak irodalmában és implicit módon a zsoltárokban. Mert ez az a kor az európai irodalomban, amikor a stilisztika, esztétika vagy mindaz, amit ma irodalomelméletnek neveznénk, a retorikához tartozik. Így Szenczi zsoltárairól is több mindent megtudhattunk volna, ha az interpretáció, a megfelelő retorikai háttér felvázolását alapul véve, a formatartalom megbonthatatlan egységének premisszáját következetesen igyekezett volna vállalni.

A bevezető tanulmány eléggé felületesen kezeli a zsoltárok teológiai vetületét is, ugyanis az erre utaló terminológia teljességgel hiányzik. Hiszen bármennyire is szépirodalomnak tekintjük a zsoltárokat, ezek a szentírás részét képezik, a fordítójuk pedig jelentős hittudós, meggyőződéses kálvinista, az első magyar nyelvű Kálvin-fordítás szerzője. Maga a Molnár Szabolcs által hivatkozott Császár Ernő is felhívja erre a figyelmet: „Molnár elsősorban theológus volt, mégpedig az Ótestamentum szellemébe elmerült theológus, aki az előtte levő német zsoltárokban nem csupán vallásos költeményeket látott, hanem a szentírás egy könyvének verses földolgozását is" (l. Császár Ernő, *Szenczi Molnár Albert zsoltárai* ItK. 1914, 169). Ennek fényében Szenczi Molnár zsoltárait meghatározhatjuk úgy is, mint a nagy tudós teológiai diskurzusának retorikailag szabályozott irodalmi realizációit. Ez a meghatározás azért tűnhet szerencsésebbnek, mert összegezni igyekszik azokat a szempontokat, amelyektől nem vonatkoztathatunk el a zsoltárok elemzésekor.

Mindez nyilván nem kisebbíti Molnár Szabolcs teljesítményét, túl azon, hogy hozzáállása néha túlságosan is történeti, aminek megvannak a maga következményei. Ennek ellenére mind a bevezető, mind a felhasznált irodalom, illetve jegyzetapparátus a szerkesztő alapos tájékozottságát bizonyítja. Külön érdeme a kötetnek a sajátos „hangszerelés" – a mai helyesírás követése a központozásban –, ami nemcsak az interpretáció útjából gördíti el a nyelvi akadályokat, hanem a XX. századi olvasó számára is tökéletes nyelvi hozzáférhetőséget biztosít.

TÓTH ZSOMBOR

EGYED EMESE, **Levevék fejemről Múzsák sisakomat.** Barcsay Ábrahám költészete. Erdélyi Tudományos Füzetek. 224. szám. Kolozsvár, 1998. 172 l.

Barcsay Ábrahám lírai életműve ma már csak a beavatottak számára ismert. Arcképe, fizikai vonásai ismeretlenek számunkra, csak a kortársak többé-kevésbé szubjektív vallomásaiból rekonstruálhatók. Egyed Emese könyvében ennél többre és jelentősebbre vállalkozik:

rekonstruálni, megrajzolni, átrajzolni Barcsay igazi, szellemi portréját. De hát mit is árul el Egyed Emese a poétáról?

Barcsay életútja már önmagában is érdekes, nem szűkölködik a váratlan, olykor drámai fordulatokban. A szerző ennek az életútnak homályos részleteit is megpróbálta felderíteni vagy kiegészíteni.

Barcsay Ábrahám 1742-ben született Piskin, elszegényedett fejedelmi család sarjaként. 1761-ben kerül Bécsbe és válik a királyi testőrség tagjává. Így ismeri meg és tartja számon az utókor is hosszú ideig. De alakja több annál, mint amit a bécsi testőrírói státus jelent. Egyed Emese segítséget nyújt ahhoz, hogy Barcsay Ábrahámról egy árnyalt és sokszínű, a valóságnak megfelelő portrét alakíthasson ki az olvasó.

A kortársak a Bessenyei-társaság tagjaként ismerték mint magyar katonatisztet. Első nyilvánosság elé bocsátott müve testőrbarátjának, Báróczy Sándornak Marmontel *Erkölcsi meséi* elé írt verse 1775-ben. Ennek vélhetőleg a legismertebb értékelése Kazinczy visszaemlékezéseiben található, amikor az ifjú Kazinczynak a pataki könyvtáros így ajánlotta figyelmébe Báróczy könyvét: „...nyelve érthetetlen, az elébe írt vers gonosz." Életének leggazdagabb versesgyűjteményét *Két nagyságos elmének Költeményes Szüleményei* cím alatt, a hagyományos poétabarátság ideálját követve Révai Miklós adta ki 1789-ben.

Egyed Emese nem elégszik meg a kortársi szemlélet „beskatulyázó" megítélésével. Kritikai éllel elemzi a korabeli Barcsay-kép összetevőit.

Barcsay életműve a kritika mai megítélése szerint a preromantika stílusjegyében fogant, mely termékeny nyugtalanságként jelentkezett. Ennek volt sajátos ízlésbeli- és esztétikai vonulata az, amit érzékenységnek nevezünk, s amely az 1770-as évektől már tág teret nyert meg magának. Így az érzékenység filozófiája már Barcsaynál és Báróczynál is megszerezte a maga pozícióit. Barcsaynál az érzékenység a külső dolgokat feltétlenül kívánó boldogság programja. Ez a világi boldogság új programját jelenti: „Ezer tárgya vagyon érzékeny szívemnek" vallja.

Barcsay értékvilágja – állapítja meg Egyed Emese – az érzékenység eszményét követve, ennek többi követőjéhez hasonlóan, Hume-re és Shaftesburyra emlékeztet. Ennek a világi boldogságnak a programja ugyanis a klasszikus erényvallást is feltételezte.

A kultuszban, mely alakja körül észrevétlenül kialakult, különösen nagy szerepe volt az előbb felvázolt érzékenység jegyében létrejött, de értelmiségi felelősséggel is telítődő férfibarátságoknak.

A korban nagy kultusza volt az ókori mintákra kialakított férfibarátságoknak. Ezek természetesen nem intézményesült formában jelentkeztek, hanem a közös lelkületen és a közös művelődési szinten vagy érdeklődésen alapultak. Irodalmi vetületei is vannak ezeknek a férfibarátságoknak, ahogy Egyed Emese is írja: „A baráti kör tagjai egymás irodalmi teljesítményének antik minták szerint tételezett erényeinek népszerűsítésével járultak hozzá a csoportok nézeteinek elfogadtatásához, az általuk képezett szépírói értékek kanonizálásához".

Ez az a kor, amelyben az érzelmek ápolgatásának kultusza volt; a rengeteg napló és levél, mely akkoriban született, arra szolgált, hogy érzelmeiket rögzítsék, tartóssá tegyék és közöljék. Ezek után természetes, hogy Barcsay életművének értékelésében (aki maga is gondosan ápolta a barátságot pl. Báróczyval, Orczyval) oly fontos szerepet kap a levelezés. Egyed Emese tudományos igényességgel dolgozza fel a már ismert levelezést, és fedez fel eddig ismeretleneket. Érdekességképpen csak egyetlen elemét emelném ki ennek a rendkívül gazdag levelezésnek, az árkádikus jegyeket tartalmazó Barcsay–Orczy levelezést. Ez a kettős, gyakorlati és esztétikai természetű levélváltás oktató jelleget is tartalmaz. Ennek alapján tekinti Egyed Emese költőnket a magyar nyelvű pásztori költészet klasszikusának. Fontosságát jelzi az is, hogy *Árkádizmus?* címmel egy külön alfejezetet illeszt könyvébe. A levelezés jelentőségének egyik bizonyítéka az is, hogy ez (pontosabban az Ányos–Barcsay levélváltás) a költő egyféle ars poeticáját is tartalmazza.

Visszakanyarodva a költő megítéléséhez, ez rendkívül ellentmondásos, amint erre Egyed Emese könyve is rávilágít. Már a kortárs Kazinczy ítélkezése is annak számítható. Barcsay a maga kis körében abszolút tekintélynek számított. Népszerűségének mércéjét a hozzá szóló vagy őt idéző költemények is jelzik: Bessenyei, Ányos, Vitkovics és mások tollából.

Barcsayt a Gyöngyösi után csaknem kihalt magyar költészet feltámasztójaként értékelte Pápay 1806 után. A zűrzavaros korok után csak a századunkban született értékelések közül emelnék ki néhányat a szerző által idézettek közül. Az első önálló Barcsay verseskönyv a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatban jelent meg 1926-ban. Az utolsó félévszázadban mostoha idők jártak Barcsay költészetére is, míg napjainkban végül is elismerték egy irodalmi ízlésváltozat autonóm képviselőjeként és jól megírt versek szerzőjeként.

A könyvben megtalálhatjuk a versek filológiai számbavételét, a költői életmű részletes szöveg, stílus, verstörténeti elemzését is. Ez nemcsak érdekes és nehéz, de úttörő vállalkozásnak is számít.

Az idők során tehát, amint az előbbiekből is kitűnt, Barcsay Ábrahám alakja kihullt az irodalmi köztudatból. Ennek a *miért?*-nek a megválaszolása nem könnyű feladat. Erre is megpróbál választ adni a szerző.

A némaság elfeledett „lovagját" megpróbálta szóra bírni, természetesen közvetve, a hátrahagyott írásos bizonyítékok alapján.

Azt is megtudhatjuk, hogy mennyit árult el titkaiból hősünk, rejtőzködő egyéniség volt.

Az újdonság erejével hat a könyv már csak azért is, mert ilyen méretű és igényű elemzést még nem szenteltek Barcsay Ábrahámnak. A könyvet olvasva kissé mi is beavatottjaivá válhatunk ennek a még mai napig is kicsit homályba burkolozó XVIII. századnak, amelyben élt és alkotott az a költő, aki önmagát „magyar Youngnak" szignálta, érdekes paradoxont teremtve ezáltal a fájdalmak álomvilágát megalkotó Young és a róla kialakított, „vidám természetű poéta" képe közt.

BARCSAY ANDREA

BIRÓ A. ZOLTÁN, **Hétköznapi humorvilág.** KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda, 1997. 251 l.

Igen találóan jegyzi meg Biró Zoltán, hogy a székely „csavaros" észjárás bizonyos fordulatai a kívülállók számára ritkán érthetőek, mivel ezek „csak kevesekhez szólnak, a jelenlevők közül sem mindenkihez". De a szerző, aki maga is hosszab időn keresztül élt ebben a társadalomban, „bennszülött" antropológusként vizsgál különböző eseményeket és jelenségeket a székely falu mindennapjaiban.

Már a cím is jelzi, hogy bizonyos közösségek életében naponta előforduló jelenség, bátran mondhatjuk, elemi szükséglet az ugratás, a tréfás esemény, a szóbeli agresszióformák különféle megnyilvánulásai. Mindezek „legalább olyan fontosak, mint a munka vagy akár a közösségre jellemző ünnepek". Olyan társadalomról állapítja meg ezeket a kutató, ahol máig igencsak erős az orális hagyomány.

A könyv olvasásakor azt tapasztaljuk, hogy olyanfajta kommunikációs szokásokat elemez, amelyek bármelyikünk hétköznapjaiban előfordulhatnak. Ezt a tudást használva pedig nem csupán a példaanyagon bemutatott vizsgálatot sikerül követni és megérteni, hanem a saját környezetünk szerveződésének szabályait is. A kommunikációs gyakorlat mindig modellezi a közösség működését, a szisztematikus vizsgálat pedig feltárja a falu közös háttértudását, az érintkezések során kialakult kódok, sajátos jegyek kialakulását, működését és széthullását. A

kódolási gyakorlat kutatásával az emberi magatartás folyamatait sikerül megragadni, mégpedig azokat a mozzanatokat, amelyek a *mi-tudatot* konstruálják.

Agresszivitásunk a mindennapok tartozéka, viszont amit ebbe a kategóriába sorolunk, nem feltétlenül rossz. A kutatók szerint létezik konstruktív agresszió, mely a közösség védelmét szolgálja, miközben az érintett személy éntudatának felszámolására irányul: „Nem olyan vagy, mint a többiek, ezért nem fogadunk be magunk közé". Összehasonlítva ezt a fajta „kordában tartást" azzal a mintával, amelyet a Faeroe-szigeteken alkalmaznak, kitünik az is, hogy a környezetünkben észlelt egyfajta beszélési gyakorlat (a pletyka, a rosszindulatú kibeszélés, a nyilvános kinevetés) agresszivitása mennyire kegyetlen, szinte vérre menő. A Faeroe-szigeteken feljegyezték, hogy az ott lakók kerülik a szemtől szembeni konfrontációkat, ehelyett sérelmeiket vagy kritikus észrevételeiket olyan humoros élő legendák formájában adják elő, amelyek a pletykánál már többnek tekinthetők. A műfaj sajátossága révén mindenki szólhat mindenkiről, és a neveken, ragadványneveken, anekdotákon és történeteken keresztül mindenki mesél valamit. Eltérően az általunk naponta hallott történetektől, ezek nem rosszindulatúak, provokatívak vagy vádlóak. Így tehát környezetünkben a társadalmi rendet fenntartó belső szerveződés, legyen az tréfás ugratás vagy kibeszélés, alapvetően a szóbeli agresszióra épül. Hangsúlyozza ezt az a szerveződésben hangsúlyos szerepet kapó tény, hogy bármilyen tréfás kommunikáció csak aszimmetrikus kapcsolatokban fordulhat elő (felnőtt–gyermek, fiatal férfi–idős nő, idős férfi–fiatal legény).

Az ugratási gyakorlatot a privát és a nyilvános szférát összekapcsoló események sorába sorolhatjuk (a köszönési és találkozási események, haragesemények, családon kívüli veszekedések sorába tartozik), és a nyilvános élet változásával ennek a szerkezete is változást mutat. A szerző azonban feltételezi, hogy az életvezetési mintában már észlelt és további várható változások nem okozzák a régióra jellemző tréfás ugratás eltűnését.

Biró Zoltán saját megítélése szerint (is) úttörő munkát írt, amely abban különbözik az eddig megjelent, „székely humorral" foglalkozó munkáktól, hogy nem a beszélt nyelvi elemeket veszi alapul az osztályozásnál, hanem dekonstrukció által megvizsgálja a tréfás események kezdeményezői által teremtett helyzetet, a pillanatnyilag létrehozott relációkat és pozíciókat, valamint a játékkeretbe bevont fizikai vagy mentális elemeket. „Minden jól sikerült ugratási esemény egy-egy kis 'előadásnak' tűnik mind a résztvevők, mind a külső szemlélők számára." Azonban a befele irányuló kötődés a fontosabb, mert egy ilyesfajta esemény számára a keretesemény, illetve a mindannapi életvezetés az, amely kis eseménynek kölcsönzi a szereplőket, fizikai kellékeket, amelyek az esemény lefutása után visszakerülnek eredeti helyükre. A könyvben bemutatott, és az elemzésnél felhasznált módszer használhatósága és hasznossága abban is megmutatkozik, hogy a terepmunka során nem csupán a kulturális termékekről készülhet elemzés, hanem a vizsgált társadalomról magáról is.

BÁLINT EMESE

CSŐGÖR ENIKŐ, **Tordatúr hiedelemvilága.** Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 1998. 371 l.

A kötet megjelenése több szempontból is értékes és figyelemre méltó megvalósítása az erdélyi magyar néprajztudománynak. Hogy az erdélyi szakirodalom ilyen sokáig váratott egy olyan szép és impozáns kiadvány megjelentetésére, mint amilyen Csőgör Enikő *Tordatúr hiedelemvilága* címen közzétett néphit-monográfiája, annak számos oka van. A hivatalos tudománypolitika évtizedekig tabuként kezelte a népi hiedelemvilágot, melyet mint a népi gondolkodás korlátait igazoló, a szellemi felvilágosultság hiányát tükröző jelenséget szégyen-

teljesnek vélt, és titkolni igyekezett. A hivatalosan irányított kutatás nyíltan nem vállalhatta fel sem a vizsgálatát, a gyűjtést és elemzést, sem a kiadását, mely mindig a cenzúra pajzsába ütközött. Gyűjtöttünk ugyan adatokat az archívum számára, érintőlegesen, mint csak a múltban létező kulturális jelenséget még esetenként be is mutathattuk, példának okáért, de mint a mai népi kultúra rendszerében fellelhető hiedelemkincs létezését jobb volt elhallgatni a nyilvánosság előtt. Én magam is tapasztalhattam a visszautasítást a kiadványok részéről, mikor a nyolcvanas években a kulturális ökológia módszerének alkalmazásával a Tordai-hasadék hiedelemvilágáról készült résztanulmányomat próbáltam elfogadtatni.

Csőgör Enikő jó érzékkel és hozzáértéssel választotta meg azt a közösséget, melynek hiedelemvilágát összegyűjtötte, értékelte, és annak rendszerjellegét kikövetkeztette és ábrázolta. Tordatúr a népi kultúra szempontjából olyan jellegzetességekkel rendelkezik, melyek mind a hagyományőrzés, mind az etnikai csoportok, vallási felekezetek egymásrahatásának eredményeként jelentkeznek a népi kultúra rendszerében. A Mezőség hiedelemvilága mindmáig rendkívül archaikus és rendkívül gazdag, ezt én magam is tapasztaltam. De Tordatúr nemcsak a hiedelemanyagával emelkedik ki, hanem a szociális mozgással, a nemzedékek közti szoros érintkezési pontok változatosságával, a vallási többszínűséggel is.

De a hiedelemvilág, a hitélet és kulturális sokrétűség ellenére egy időszakos gyűjtőnek, egy közösségen teljesen kívülállónak sokkal nehezebben és kevésbé eredményesen sikerült volna az, ami Csőgör Enikő gyűjtésének teljességét és gazdagságát eredményezi. Ő tanárként honos volt a faluban, éveken keresztül köztük élt, közéjük számított, ismerte a családok generációs megoszlását, tanította az ifjúságot, de bejáratos volt az idősebbek köreibe is. Hogy kitartó és következetes gyűjtéseinek ilyen szép és gazdag lett az eredménye, nem kis mértékben köszönhető a gyűjtés módszerességének is. Csőgör Enikő a „mélybe hatolt", a rendszerszerűséget kereste és tárta fel, a viszonyulásmódokat következtette ki. Az élő hiedelmek létformái mögött húzódó latens hiedelemvilág gyökereit és viabilitását, továbbélési formáit kutatta.

Tordatúr a népi hitvilág továbbélő kultúrjelenségeinek szempontjából keresztezési pont, néprajzi vidékek, etnikai kultúrák hatásainak csomópontja. Köztudomású, hogy a Mezőség mindig is a népi empirikus tudás, az archaikus világkép *survival* jelenségeinek gazdag tárháza volt. A földrajzi és gazdasági tényezőkkel egyaránt magyarázható lassú civilizálódás, a modern kulturalizáció érezhetően csökkent hatása olyan hagyományos kulturális konfigurációkat őrzött meg, melyek máshol már feledésbe mentek. De Tordatúrra hatással volt az Erdélyi Szigethegység közelsége, az ott élő kompakt románság erősen archaikus hiedelemvilága, a Tordai hasadéknak, ennek a szokatlan természeti jelenségnek a kultúrára kivetődő numerózus hatása. Ugyanakkor a Túri-hasadék jelenléte is erősítette és színezte azt a sejtelmes világot, mellyel a népi tudat benépesítette a „mágikus" erők léttereit, magyarázta a világ szokatlan és mindennapi jelenségeit. A román, magyar és cigány etnikumok jelenléte a faluban, a református, evangélikus és ortodox vallások hatásai érezhetően kikövetkeztethetők a népi kultúra rendszerében, és jelentősen befolyásolták a magyar népi hitvilágot is. Csőgör Enikőnek sikerült megláttatnia a hitvilág rendszerének szerveződési formáit, az etnikai rendszerek rejtettebb kapcsolódásait, az egymásrahatás konkrét jellemzőit. Rendszerező elvének köszönhetően a rendszer működési elvét is megismerhettük. Ahogyan Pócs Éva írta a kötet bevezetőjében: „Csőgör Enikő nemcsak kikísérletezte és kipróbálta, hogy hogyan lehet egyfajta hiedelemszövegeket célravezetően modellálni, hanem a magyar kutatásban elsőként végigelemezte minden egyes adatát, sőt a kínálkozó összefoglaló következtetéseket is levonta".

A szerző mind az anyag értékelésében, mind osztályozásában – bevallása szerint – a népi hitvilág rendszer-jellegéből indult ki, abból a tényből, hogy „egy közösség hiedelemvilágának elemei egymással összefüggésben vannak, létük és működésük ok-okozati meghatározottságú, törvényektől vezérelt, s így mint belső logikát felmutató tudás épül be a

közösség tudatába és válik irányítójává a világ értelmezésében, egyes – ismeretlen – jelenségeinek magyarázatában, a mindennapi cselekvésekben és magatartásokban".

A hiedelemelemek egymáshoz való viszonya, a hiedelmlények hatáskörének meghatározása, a mágikus cselekvések irányultsága az anyag feldolgozásának következetes szempontjai. A jegyzetekkel ellátott hiedelemszövegek viszont konkrét példázatai a hiedelmek létformáinak, szövegbe-ágyazódásuk módozatainak. A mágikus cselekvések epikummá szerveződésének belső logikája a cselekvés-elemek megjelenési formáinak függvényeként kikövetkeztethetők a szövegtípusok különböző szerveződési formáiból. A szerző meghatározza a szövegek motívumait, amelyek ismétlődő, visszatérő elemekként épülnek a cselekménybe, s melyeket Meletinsky nyomán miniszüzséknek tekint. Felfogásában az egymásba kapcsolódó, egymással logikai viszonyban álló motívumsorok alkotják a mondaszüzsét, mely az epikumokká szerveződő szövegeknek képezi a hiedelemmagját.

A kiegészítő táblázatok érzékletesen szemléltetik az epikus történetek szerkezeti modelljeit. A modellek kidolgozásával – amint vallja a szerző – az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a szimbólumokkal történő ábrázolás módszere eredményes lehet ezen a kutatási területen is. A tárgyalt hiedelemkörökről összeállított tematikus összesítő grafikonok, amelyek a hiedelemanyag jellegzetes elemeinek előfordulási formáit mutatják be, szintén érdekes és szemléletes összesítései az elemzésnek. A tájszójegyzék, a helynévmutató és az adatközlők adatainak mutatója természetes kiegészítőként zárja a kötetet.

VÖŐ GABRIELLA

MÓZES HUBA, **Kötött formájú költemények antológiája.** Balassi Kiadó. Bp., 1997. 396 l.

1. Az utóbbi időben a verstani kérdésekkel való foglalkozás intenzitása megnőtt, ami mindenképpen örömet keltő tény. Éppen ezért örülünk Mózes Huba könyvének. Ahogy címéből is kiderül, könyve kötött formájú költemények antológiája. A kötött forma értelmezését a szerző az összetevők, a ritmikai szerkezeti egységek (sorok, periódusok, strófák) számbavételével, felsorolásával oldja meg. Mindez összefügg a vers fogalmának értelmezésével: „a vers: szöveg, amelynek a szótagok rendezettségéből adódóan felismerhető ritmusa van" (5). Minden bizonnyal az így felfogott kötöttség szinonimája lehetne a szabályozottság, ellentéte a kötetlen forma és a szabadvers.

2. A kötet szerkezete, fejezetbeosztása – a Bevezetést nem számítva – a kötött formák ritmikai szerkezeti egységeihez igazodik.

A bevezetésben alapvető fogalmakat tárgyal: a versforma kötöttségének kategóriái, az antológiáról, verstani fogalmak, kifejezések.

Ezután következik a kötött formájú költemények antológiája hat nagy fejezetben: (I) Időmértékes sorok (pl. hexameter, rímes hexameter, pentameter, kis és nagy aszklépiadészi sor, különböző szótagú jambikus és trochaikus sorok), (II) Időmértékes periódusok (pl. disztichon, rímes disztichon vagy leoninnus, horatiusi epodosz-forma, két jónikusból vagy egy jónikusból és egy anapcsztusból álló sor kapcsolata), (III) Időmértékes strófák (pl. szapphói versszak, rímes szapphói versszak, alkaioszi versszak, rímes alkaioszi versszak, első és második aszklépiadészi versszak, pszeudoaszklépiadészi strófák, stanca vagy stanza), (IV) Időmértékes versszerkezetek (pl. ballada, rondel, rondó, szonett, szonettkoszorú, glossza, haiku), (V) Ütemhangsúlyos sorok, periódusok és strófák (pl. három és négy szótagos sor, 3||2 tagolású ötös, a Balassi-versszak sajátos válfaja, Himfy-versszak), (VI) Szimultán ritmusú sorok, periodusok és strófák (pl. 4||4||3 tagolású anapesztikus sor, 4||4 tagolású choriambikus sor, két Weöres Sándor-féle strófaszerkezet).

Mindegyik kategóriára több-kevesebb példát mond a magyar és a világirodalomból. Így például az időmértékes strófák közül a szapphói versszakra 14 verset idéz, Szapphó, *Úgy tűnik nékem*, Quintus Horatius Flaccus, *Faunushoz*, Virág Benedek, *Békesség-óhajtás*, Fazekas Mihály, *A kelletekorán jött csendes esőhöz*, Fazekas Mihály, *A debreceni első kalendáriumba*, Csokonai Vitéz Mihály, *A békekötésre*, Berzsenyi Dániel, *Osztályrészem*, Berzsenyi Dániel, *Barátimhoz*, Vörösmarty Mihály, *A lanthoz*, Babits Mihály, *Medve-nóta*, Kosztolányi Dezső, *A bús férfi panaszai – Annyi ábrándtól...*, József Attila, (*Én, ki emberként...*), Babits Mihály, *Óda a bűnhöz*, Szilágyi Domokos, *Xéniák*, *Játékok antik metrumban*, *Ólommadár*.

Ezekből és sok más versből áll össze a nagyon gazdag, tartalmas, a lényeget, az egyik vagy másik nehéz verstani képletet jól megvilágító antológia. Ugyanez a szerepe a bemutatott, tárgyalt verstani kategóriákhoz fűzött rövid, de jól eligazító magyarázatoknak is. Állíthatjuk, hogy ezzel a szerző oktatási és ismeretterjesztési célját megvalósította.

3. Ennyit Mózes Huba könyvének tartalmáról. A következőkben kötetét tágabb verstani, verselméleti összefüggésekben szeretném elhelyezni, hogy ezzel is bizonyítsam érdemeit, jelentőségét.

Köztudott, hogy a verstanban sok minden tisztázatlan, sok a vitatható tézis, felfogás, egyszóval nagy a tarkaság, és zavarólag hat az is, hogy sok az egymást kizáró elv és fogalomértelmezés, aminek egyik oka minden bizonnyal az lehet, hogy a verstani kérdésekkel foglalkozó szakemberek egészen eltérő alapokról indulnak el, és így érthető, hogy eltérő eredményekre jutnak. Sokat számít e tekintetben az is, hogy más-más tudományhoz kötődnek (pl. irodalomtudományhoz, stilisztikához, nyelvészethez és ezen belül is hangtanhoz, fonológiához, mondattanhoz)

A nagyfokú vitathatóság megszüntetése, de legalábbis csökkentése érdekében többen is egy szintézis kidolgozását várják, sőt sürgetik. Erről Kecskés András így vélekedik: „a szükséges elvi viták lényegretörőbbek, sarkítottabbak és termékenyebbek legyenek, s az eltérő elméletek értékes, időálló mozzanatai szervesen beépülhessenek egy mozgékony, rugalmas dialektikus szintézis mielőbb körvonalazandó összefüggésrendszerébe" (ItK. 1972, 4, 517–8).

Egy ilyen szintézis elméleti vonatkozásai több-kevesebb konkrétummal módosíthatók, javíthatók, más szóval a verstan nem maradhat (csak) elméleti stúdium. Szükségesek tehát a konkrét művekre vonatkozó elemzések. Ilyen műveket foglal magában Mózes Huba kötete, ez lehet egy kívánt szintézis egyik forrása. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a kötött formáról még sok mindent el lehet mondani.

De Mózes Huba könyvének jelentőségét más szempontokból is megvilágíthatjuk. Arra is gondolhatunk, hogy antológiája a kötött formák korszakonkénti elterjedéséről is tájékoztat azzal, hogy a bemutatott versek a magyar irodalomtörténet nagy részét átfogják Janus Pannoniustól, Balassi Bálinttól Juhász Ferencig, Szilágyi Domokosig, Jancsik Pálig, így egy magyar verstörténet forrásául is szolgálhat. Kötete továbbá az összehasonlítható verstani kutatásokba is bevonható.

Jelentősnek tekinthetjük még azért is, mert antológiájának gazdagsága és mint egy kötetben, egy helyen meglevő gyűjtemény jó anyagot szolgáltat, kínál a funkcionális verstan, a versjelentéstan, versmondattan, stilisztika, esztétika és az irodalomtudomány művelői számára. Valóban számottevő tudományközi kapcsolatai lehetnek.

Az elmondottakból következik, hogy Mózes Huba kötete hézagpótló munka. A tanulni vágyók számára alapismereteket nyújt, a felkészültebbek látókörét szélesíti. Ilyen értelemben tankönyv, tudománynépszerűsítő munka, de – mint láthattuk – újat is ad, távlatot is nyit, így a magyar verstan továbbfejlődését szolgálhatja.

SZABÓ ZOLTÁN

BALÁZS GÉZA, **Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón.** A-Z Kiadó. Bp., 1998. 203 l.

Nem kétséges, hogy a század- és ezredfordulónak ösztönző, figyelmeztető hatása van mind az egyes emberre, mind a szaktudományok művelőire. De mintha maga a nyelv is intenzívebben élné át ezt a korszakot, nyilván azzal összefüggésben, hogy a nyelvhasználat társadalmi környezete és a közlés technikája, hatékonysága változik meg gyökeresen. Mi itt a Kárpát-medencében mindezt közvetlenebbül érzékeljük akár a saját nyelvi környezetünkben, akár a nyelvi jelenségek és a nyelvi mozgás megítélésében. Gyakoribb a visszatekintés az elmúló századra, a tudománytörténeti értékelés, a tanulságok összegezése, és mindez többnyire a jövőre való tekintettel történik. Olyanok is felelősnek érzik magukat valamely szakterület kutatóiként, akik más, nyugodtabb korban valószínűleg nem lépnék át a tárgyilagos elemzés határát.

Balázs Géza kötetben publikált tanulmányai ennek a változó, nyugtalanító ezredvégi évtizednek a nyelvi és szakmai hangulatát tükrözik. A jelen lázas évtizedében, 1994 és 1998 között íródtak. A kötet számára készült nyitó és záró tanulmány a nyelvtudomány aktuális problematikáját, belső tagolását és kiterjedését, kapcsolatait, illetve lehetőségeit, nyelvi tervezésbeli tennivalóit tekinti át. Az első tanulmány alapvető tanulsága a 20. század második felében végbement nyitás, a belső nyelvészet mítoszának feladása azzal, hogy a funkcionalitás, a nyelv mint jelrendszer, a közlési folyamat, a nyelvhasználat és annak társadalmi környezete „külső" nyelvészetként vagy akár alkalmazott nyelvészetként elfogadottá, sőt fontossá vált a nyelvészet számára. A szerző több vonatkozását tárgyalja az informatikai forradalom nyelvi hatásának, annak, hogy a kommunikáció teljesen megváltozott rendszerében hogyan változik a nyelv helye és szerepe, és ezzel párhuzamosan hogyan tágul a nyelvészet problematikája a szemiotika és a kommunikációelmélet irányába. A szakterület belső tagolódása, „az utak" elágazódása a jelek tudománya, a szövegek tudománya, a kognitív tudományok, a környezettudományok (ökolingvisztika) felé vezetett. Fontos az a megállapítás is, hogy ezek nem egymást követő útszakaszok, nem szukcesszív „irányzatok", amint korábban tűnt, hanem párhuzamosságok az antropológiai nyelvészet keretén belül.

A közelmúlt legtöbb szakmai vitája a nyelvstratégia körül zajlott, pontosabban a szakszerű, elfogulatlan diagnózis és a célravezető, reális terápia megítélése váltott ki indulatos vitákat. (Ezeknek a polémiáknak az anyagát gyűjtötte egybe az Osiris Kiadó *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* című friss kötete.)

Ezt a kérdéskört tárgyalja és a polémia témáit veszi sorra a szerző a záró tanulmányban. Az alapvető kérdésekben kifejtett véleménye a határozott igenlés a tagadással szemben: hogy oda kell figyelni arra, ami a nyelvben történik, hogy ebbe tudatosan be kell, és be lehet avatkozni, hogy van létjogosultsága a nyelvművelésnek mint alkalmazott nyelvészeti diszciplinának, hogy fontos a nyelvi műveltség iskolai megalapozása, hogy a kutatási területek és célok alapján igenis elkülönülnek a nemzeti stúdiumok. Ezek az igenlő válaszok alapozzák meg azt a cselekvésközpontú felfogást, amely a nyelvstratégiában válik igazán funkcionálissá. Ebben a nyelvstratégiában talán csak az hiányolható némi kisebbségi túlérzékenységgel, hogy miközben a szerző figyelembe veszi a nyelv alkatát, a társadalom nyelvszemléletét, a nyelvművelés hagyományait, nincs kellőképpen tekintettel a magyar nyelv helyzetére, státusára, valamint a nyelvi folyamatok mozgási irányára. A lényeg azonban a szerző pozitív válasza és cselekvőkészsége. Ez azért is fontos, mert egyébként úgy tűnhetnék, a szakmai polémiák csupán az ok nélkül aggodalmaskodó öregek és a tájékozott, józan fiatalok, konzervatívok és modernek, nemzetiek és kozmopoliták véleménykülönbségét tükrözik.

Nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozó dolgozataiban fontos a szerzőnek az a következtetése, hogy a nyelvi tervezésben nem lehet megkerülni a politikát, sőt azt mondhatjuk, hogy az ún. státustervezés jórészt a nyelvpolitika része, tehát bármennyire

kívánatos volna is, steril nyelvi tervezést nem lehet művelni. Hasonlóképpen Erdélyben is igen aktuális az anyanyelv iskolai státusát erősítő *A nyelvtan jó!* című tanulmány bátorító hangvétele, amely axiómaként fogalmazza meg, hogy „a nyelvi ismeret minden további ismeret alapja." Ezt különösen azok figyelmébe ajánlom, akik a kisebbségi anyanyelvű oktatást is hovatovább az anyanyelv nélkül képzelik el.

Két további témának eddig is közismerten Balázs Géza volt a legszorgalmasabb és talán legeredményesebb művelője. Az egyik a média nyelvhasználata, a tömegtájékoztatás nyelvi hatása, a másik a századvég informatikai forradalmának nyelvi lecsapódása. Az előbbiben jól érzékeli a tömegtájékoztatásnak a rossz vagy jó nyelvi mintaként a konvergenciában játszott szerepét, a média egységesítő nyelvi hatását ugyanis nem lehet kétségbe vonni. A helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb. Jelen van ebben a média nem kívánatos nivelláló hatása, a szerzőtől többször is említett turbónyelv, de a gépi úton sokszorosított, a szinkronnal terjedő konzervnyelv is. A reklámnyelv pedig modern ritualizált folklórszövegek szerepét veszi át, a gyerekek memóriájába már ez vésődik be, nem a mondóka vagy a népdal.

Sok nyilvánvaló jele van annak, hogy az ezredvégi évtized a nyelv spontán burjánzását indította el több területen: a közgazdaság, a pénzügy, a média, az informatika és több más, szak- és tudományterület terminológiájában. Ez az a terület, amely igényli a beavatkozást, az egységesítést, az „anyanyelvivé tételt", azaz a modernizációt, a magyar nyelv modern intellektualizációját. A szerző különösen az informatika, a digitális nyelvújítás kérdéseinek jó ismerője. Felismeri és jelzi a kreativitás új lehetőségeit, azt is, hogy nem csupán terminológiáról van szó, hanem a szövegek jellegét is meghatározó szövegalkotási technikáról. Ennek egyik vetülete a „locsogás", a megnövekedett redundancia, a másik a szövegépítkezés szimultán lehetősége, a visszatérés, a rekurzivitás, az átírás lehetősége, amely működésében lazítja a nyelv merev linearitását.

Jellegzetesen olyan témákról van tehát szó Balázs Géza kötetében, amelyek aktualitásuk és interdiszciplináris voltuk miatt így vagy úgy mindenkit foglalkoztatnak. A nyelvstratégia pedig akár sorsunkat meghatározó kérdésnek is tekinthető ebben az átalakuló világban.

PÉNTEK JÁNOS

Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. **Fonológia.** Szerkesztette Kiefer Ferenc. Akadémiai Könyvkiadó. Bp., 1994. 708 l.

Nemcsak általában a laikusok, hanem a bölcsészek jelentős része, sőt egyes nyelvészek is a fonológiát valami egészen ezoterikus szaktárgynak látják, amiben bármi érdekes dolog legfeljebb hallatlan intellektuális erőfeszítés után jelentkezik. Nos, az ismertetendő könyv, az eddigi legátfogóbb és legrészletesebb, ráadásul a legmodernebb magyar fonológia kapcsán arra is igyekszem rámutatni, hogy általában a fonológia és speciálisan a magyar fonológia a világ legérdekesebb dolgai közé tartozik. Az átlagember, átlagbölcsész, átlagnyelvész attitűdje egyébként nagyon is érthető, mivel alighanem univerzálisan hajlamosak vagyunk többet töprengeni, ki-ki a maga módján teoretizálni mondjuk jelentéstani kérdéseken, mint fonológiaiakon. A „felsőbb nyelvi szintek" (szemantika, szöveg) általában izgalmasabbnak, hálásabb, könnyebben elemezhető témáknak mutatkoznak, mint az „alsóbbak" (morfológia, fonológia). Például sokkal érdekesebbnek, hálásabban elemezhetőnek tűnik az, hogy egy-egy szónak hányféle jelentése van, mint az, hogy egy fonémát hányféle jegy különböztet meg egy másiktól.

Érdemes rámutatni arra is, hogy miként sok más tudományban, a nyelvészetben és speciálisan a fonológiában is a hangsúly évtizedek óta áttevődött a tények leírásáról a tenyek felderítésére szolgáló – gyakran igen bonyolult – eszköztár kimunkálására.

Általában az embereknek – sőt sok nyelvésznek is – az a hiedelme, hogy a nyelvleírásban használatos fogalmak (fonémák, morfémák, szavak, szófajok, mondatok, ragozások stb.) konkrét tények, nem pedig módszertől függő absztrakciók (Mártonfi Ferenc, *Az írástól a versig*. Bp., 1992). A fonológia fejlődése során döntő jelentősége volt a fonéma, majd a megkülönböztető jegy, végül a fonológiai szabály és a mögöttes ábrázolás fogalma megjelenésének. A különböző elméleteket követő nyelvészek általában eltérő módon írják le és magyarázzák ugyanazokat a jelenségeket. Ami az egyik fonológusnak egy egész, megbonthatatlan fonéma, az egy másiknak legfeljebb szegmentum, megkülönböztető jegyek nyalábja. Az előbbi álláspont a korai, az 1930-as évektől müvelt deskriptív fonológiára jellemző, míg az utóbbi a generatív fonológia legkiemelkedőbb alakjának, Morris Hallénak a véleménye, s a két szélsőség között több közbülső álláspontot fogalmaztak meg.

A hangtanban legalább három szintet érdemes megkülönböztetni: (1) az egyes elhangzó végtelen számú beszédhangok szintjét, mely még a közvetlen tények világába tartozik; (2) a fónok szintjét, ami a beszédhangok szabad variációin alapul, és (3) a fonémák szintjét, ami a kötött, pozicionális variáción alapul (Mártonfi *i.m.*).

A beszédhangok száma végtelen abban a közvetlen formában, ahogyan ténylegesen adva vannak számunkra. Alapvető tudományos feladat redukálni őket úgy, hogy véges számú egységeket kapjunk, amelyek a végtelen számú beszédhangot reprezentálják. A bármely nyelvi szinten kapott egységek és a redukció során talált közös vonások nem bizonyítható tények, hanem az alkalmazott eljárásoktól fuggenek. A véges beszédhang osztályokat – az úgynevezett fónokat – már a fonológia keretein belül kapjuk. Az osztályok elemei tetszőlegesen cserélhetők egymással anélkül, hogy az anyanyelvi beszélőnek bármilyen negatív véleménye lenne erről; azaz az elemek szabadon varialódnak az osztályon belül. Vannak hasonló megvalósulású fónok, amelyek közül egyesek egy bizonyos pozícióban, mások más pozícióban realizálódnak, azaz megjelenésük a kontextustól függ. Ezek a fónok a strukturalista fonológia szerint osztályokat alkotnak, amelyek neve fonéma. A fonéma tehát másodfokú absztrakció: osztályok osztálya. Az előbbitől eltérően a pozíció alapján a fonémák realizációja fónokká szabályosan megjósolható. A fonéma egy adott rendszerben definiálódik, s nemcsak variánsainak, úgynevezett allofónjainak közös tulajdonságai jelölik ki, hanem a rendszerben a többi fonémához való viszonya is (Mártonfi *i.m.*)

A fonológiát négy nagy korszakra lehet osztani Az első magának a diszciplínának a létrejötte, a fonéma fogalmának kidolgozása, amit N.S. Trubetzkoy munkássága és Roman Jakobson prágai korszaka képviselt. (Nagyjából ide kapcsolható az amerikai deskriptív nyelvészek és néhány jelentős európai fonológus munkássága is.) A második korszakot a megkülönböztető jegy bevezetése, Jakobson kései munkássága képviselte. A harmadik, talán legrövidebb, de jelentős korszak alatt a SPE (Chomsky & Halle, *The Sound Pattern of English. New York*, 1968.) dominált, míg a negyedik, az 1970-es évektől napjainkig tartó korszakot több, úgynevezett posztgeneratív fonológia (lexikális, metrikus, autoszegmentális, természetes, függőségi stb., némelyiküknek generatív változata is létezik) rivalizálása jellemzi. Ezeket az elméleteket röviden bemutatja a kötet bevezetőjében Kiefer Ferenc (25–41), részletesebben pedig megismerhetők Siptár Péter szöveggyűjteményéből, illetve a Jacques Durand tankönyvét adaptáló munkájából (Durand & Siptár, *Bevezetés a fonológiába*. Bp., 1997). A különböző korszakok között a személyi kapcsolat folyamatos: az első két korszak vezéregyéniségének, Jakobsonnak volt tanítványa a harmadik vezéregyénisége, Halle, s részben az ő tanítványai álltak elő az újabb domináns elméletekkel.

Jakobson munkásságában, ha a fonéma mint fonológiai egység meg is maradt, az érdeklődés, a hangsúly átcsúszott a fonémákról a fonémák közötti viszonyokra, oppozíciókra.

A jakobsoni megkülönböztető jegyes elmélet úgy jött létre, hogy magukat az oppozíciókat tette meg alapegységül. Maguk a megkülönböztető jegyek részint nyelvek összehasonlításaiból lettek redukálva. Például nincsen olyan nyelv, ahol lenne labializált mássalhangzó is, faringalizált mássalhangzó is úgy, hogy azok oppozíciót alkotnának; ezért ezek – az akusztikus és artikulációs közösségeket is figyelembe véve – egyaránt FLAT ('lapos') jegyű mássalhangzók (Jakobson, *Hang–jel–vers*. Bp., 1972.).

Ami az említett, alapegységeket érintő vitát illeti, legalább háromféle felfogás között lehet választani: (1) a SPE, Halle szellemében, a megkülönböztető jegyeket tartjuk-e alapvetőknek vagy (2) a strukturalista fonológia szellemében, a fonémákat, vagy (3) a jakobsoni fonológia alapján mindkettőt egyaránt fontosnak, de legalábbis mindkettőt értelmes hipotézisnek. Utóbbi a generatív fonológiába a fonéma mint „mögöttes szegmentum" csempésződött vissza (Durand & Siptár *i.m.* 32). A legdivatosabb, úgynevezett autoszegmentális fonológia azt tanítja, hogy a jegyértékeket nem egyszerűen szegmentumokon, hanem különböző nagyságú egységeken (szótagrészeken, szótagokon, szavakon) kell értelmezni (Durand & Siptár *i.m.* 126), s erre a szótaghanglejtés mellett az egyik leghálásabb témának a magánhangzó-harmónia bizonyult.

A nyelvleírás fonológiai komponensének szabályai képezik a nyelv fonológiai folyamatainak formalizált reprezentációit. A fonológiai szabály absztrakt formája A → B/X_Y (SPE 332, Durand & Siptár *i.m.* 17-18), amiben A és B a megkülönböztető jegyek oszlopait szimbolizálják vagy a zérus elemet. A → jelentése „mint ... aktualizálódik", „írd újra", a / jelentése „környezetben". Az X és Y azokat a jegyoszlopokat szimbolizálják, amelyek bal-, illetve jobboldali környezetében A mint B aktualizálódik. X és Y is lehet zérus elem. A_ azt a pozíciót jelzi, amely környezetében A megjelenik. (Bár a szabály fogalma – más-mas értelemben – a normatív nyelvészek és az újgrammatikusok idején is fontos szerepet játszott a nyelvtudományban, az említett szabálytípus egyértelműen generatív újítás.)

Ami az egyes korszakok magyar és magyar anyagon dolgozó képviselőit illeti, az első korszak nemzetközileg is nagy egyénisége volt Laziczius Gyula, a másodiké Lotz János, s ide kapcsolható Lotz és Jakobson tanítványának, Robert Austerlitznek, sőt Austerlitz tanítványának, Daniel Mario Abondolónak a munkássága is. (Antal László következetesen deskriptív nézetei még az első korszakhoz nyúlnak vissza.) A korai, SPE-stílusú generatív fonológia jeles művelői voltak Szépe György és Robert M. Vago (ez utóbbi azóta modernebb fonológiát művel), s generatív keretben, de a SPE álláspontjától némileg eltérő elképzelésekkel jelentkezett a fiatalon elhunyt Mártonfi Ferenc. A negyedik korszak képviselői például a magyarral is foglalkozó lundi Magnus Olsson, s tulajdonképpen jelen kötet munkatársai is. Közülük Siptár Péter két remek, a modern – generatív és posztgeneratív – fonológiát bemutató, szigorúan angolból vett fordításokat tartalmazó szöveggyűjteményt is szerkesztett. Az itt ismertetendő könyv után bő két évvel jelent meg Siptárnak Jacques Durand tankönyvét adaptáló műve, amely mindkét szöveggyujtmény terjedelmének töredéke, az itt ismertetendő műnek legfeljebb harmada. A hazai fonológia lendületére jellemző, hogy továbbra is sorra jelennek meg fontos fonológiai munkák, hogy csak 1998 tavaszán megjelenteket említsek: az *Új magyar nyelvtan* fonológiai fejezete és az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX. kötete.

Míg a *Strukturális magyar nyelvtan* előző kötete (szerk. Kiefer, 1992) elkötelezetten chomskyánus volt, jelen kötet nem; a SPE ugyan egy darabig paradigmamű volt, mára azonban nem az (31), a fonológusok többsége nem fogadta el Chomsky és Halle abszolút tekintélyét, s több, részben rivális posztgeneratív fonológiai elmélet létezik (32-41). Jakobson Amerikába költözésével az USA, s ezen belül is elsősorban Cambridge (Massachusetts) és az MIT (Jakobson, Chomsky és Halle munkahelye) lett a fonológia központja. Így a SPE korszaka után is az aktuális MIT-fonológia vagy egyáltalán valamely amerikai vagy Amerikából indult elmélet kínálja a legvonzóbb intellektuális lustaságot, tudniillik hogy az ott lefektetett elveken

legfeljebb ad hoc módosításokat kell eszközölni egy-egy leírásnál. Nem róható fel különösebb bűnnek, tulajdonképpen ez a természetes, korszerű és ebben az értelemben jó: jelen kötet szerzőinek jelentős része újabb „amerikai" stílusban írta meg anyagát.

Az említet alapvető, elméleti alapállásokból adódó különbségeken (a fonéma számít realitásnak vagy a megkülönböztető jegy stb.) túl, viszonylag apró részletkérdésekben is vannak eltérések, mégpedig hasonló stílusban dolgozó fonológusok között is, például hogy a magyar magánhangzókat milyen jegyekkel jelöljük ki, vagy hogy – az előzővel szorosan összefüggve – a magánhangzó-harmóniáját hogyan írjuk le. A magyar magánhangzók és harmóniájuk leírása egyébként az 1970-es évektől napjainkig a nyugati szakirodalomban is a leghálásabb témák, mintafeladatok közé tartozik, s legalább másfél tucat jelentős külhoni szerző – köztük magyarul nem, vagy alig tudók – publikált e témakörben: Daniel M. Abondolo, K. H. Albrow, Ed Battistela, Geert Booij, George N. Clements, Wolfgang V. Dressler, John A. Goldsmith, Robert Hetzron, Harry van der Hulst, John T. Jensen, Roger Lass, Valerie Becker Makkai, Magnus Olsson, Elaine Phelps, J. Rennison, Catherine O. Ringen, Robert M. Vago, Wim Zonneveld.

A strukturalista nyelvészek – a „prágai" Laziczius (*Bevezetés a fonológiába*. Bp., 1932. 50) és az „amerikai" Antal (*A formális nyelvi elemzés*. Bp., 1964. 59) – arra a következtetésre jutottak, hogy a magyarban (a mai magyar köznyelvben) 14 magánhangzó van: *a, e, i, o, ö, u, ü, á, é, í, ó, ő, ú, ű*. Ugyanakkor továbbra is forgalomban van egy bővebb, nyelvjárási tényeken nyugvó, nyolc rövid magánhangzót, ezen belül kétféle, nyílt és zárt e-t megkülönböztető rendszer (Lotz, *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp., 1976. 73, 79, Abondolo, *Hungarian Inflectional Morphology*. Bp., 1988. 34, Olsson, *Hungarian Phonology and Morphology*. Lund, 1992.)

Jelen kötetben Nádasdy és Siptár megoldása – egy ügyetlenebb megoldást (50) elvetve – a magánhangzók kijelölésére a következő (86):

	i	ü	ö	e	a	o	u
felső	+	+	-	-	-	-	+
hátsó	-	-	-	-	+	+	+
kerek	-	+	+	-	-	+	+

A kötetben szereplő ábrát technikai okokból leegyszerűsítettem, mivel a hosszú magánhangzók egyértelműen megfeleltethetők rövidekkel. Fonetikai különbözőségüktől függetlenül az *e* meg *é*, illetve az *a* meg *á* is egymás rövid meg hosszú párjainak tekinthetők. Erre az anyanyelvi beszélők intuícióján túl olyan bizonyítékok is vannak, mint a magánhangzónyúlás (például *fa – fát*) és a magánhangzó-rövidülés (például *nyár – nyarat*) (27).

Alighanem valóban a fenti a magyar köznyelv magánhangzóinak legszerencsésebb kijelölése, s gyakorlatilag azonos ezzel Cseresnyési László megoldása (MNy. 89. 408), továbbá Siptár újabb, divatosabb ábrázolása (*Új magyar nyelvtan*. Bp., 1998. 301) is. Bár a fonológiai megkülönböztető jegyes elemzés legalább 1949-ig visszavezethető, s kidolgozásában Lotz Jánosnak is voltak érdemei, ennek a legkézenfekvőbbnek tűnő megoldásnak a kései felbukkanását alighanem az magyarázza, hogy az 1950-es években kidolgozott, majd az 1960-as években elterjedt megkülönböztető jegyes elemzéssel párhuzamosan – a vezető paradigma, a generatív nyelvészet keretében – előtérbe kerültek az úgynevezett mögöttes alakok (*underlying structures*) feltételezései is. Nevezetes példa erre a magyarból egy mögöttes veláris (hátsó) *i* feltételezése a *híd, férfi* stb. szók magánhangzói viselkedésének magyarázatára. Például az 1960-as évek végi, elsősorban Chomsky és Halle által képviselt generatív fonológia absztrakt es historizáló felfogásának szellemében vette fel Szépe a veláris *i* fonémát, pontosabban maganhangzo-szegmentumot. Hasonló módon Robert M. Vago is az 1970-es évektől megjelenő

munkáiban három, palatálisként realizálódó absztrakt veláris mögöttes magánhangzót – *i, i:* és *a:* (a : a hosszúságot jelöli) vett fel, például a *szid, sík* és *cél* szók magánhangzóinak reprezentálására (Siptár *i.m.* 229). Annak idején tehát a legkiválóbb fonológusok (Szépe, Mártonfi, Vago) sem találták meg a fenti, optimális jegykijelölést.

A Cseresnyési–Nádasdy–Siptár-féle megoldásnak kedvez az a morfofonológiai koncepció, mely szerint a magyar magánhangzók újabban Robert Vago által felállított (például Lass, *Phonology*. Cambrige, 1984. 208, Siptár : MNy. 80. 229) három természetes osztálya (veláris, semleges, palatális) jól kapcsolható a már Simonyi Zsigmond által is képviselt úgynevezett tőhangzó-elmélethez (Antal : MNy. 87. 59-64). Ez egyébként támogatja a mögöttes veláris *i*, mint felesleges fantom számüzését is.

Bár nem szokás kétségbe vonni (például Szépe : ÁltNyTan. VI, 359-66, Antal i.h. 59), a magyar hangtörténetben sem egyértelmű, hogy volt-e nyelvünkben valaha is veláris *i*. A *híd, nyíl* stb. szók magánhangzójának jelenlegi viselkedéséből (toladékaik magánhangzó-harmónia szerinti illeszkedéséből) legfeljebb arra következtethetünk, hogy az ilyenfajta tövek előzményeinek legalábbis egyik magánhangzója veláris volt, de nem okvetlen *i*. A magánhangzó-illeszkedés problémái ugyanis jól magyarázhatók a XX. század elejéig széles körben elterjedt, szintén historizáló és tulajdonképpen szintén mögöttes formákat feltételező úgynevezett tőhangzóelmélettel (Antal *i.m.*), mely a *cél* teljes töve *célo-*, a *csík*-é *csíko-*, a *díj*-é *díja-* stb. Ráadásul veláris *i* nem is különösebben valószínű, hogy volt az uráli (és a finnugor) alapnyelvben.

A morfofonológiai szempontokat előtérbe helyező magánhangzó-osztályozások legfontosabb szempontja a magyar magánhangzó-harmónia. A magyar nyelvleírások a magánhangzó-harmóniát tekintve általában két osztállyal, a magas (palatális) és mély (veláris) magánhangzók osztályával számolnak. Szórványos előzmények után, újabban elsősorban Vagót követve a magánhangzóknak három osztályát szokás megkülönböztetni. Ezt a szemléletmódot Siptár Péter a következőképpen ismertette: „A magyar tőmorfémák hangrendi szempontból három csoportra oszlanak: mély, magas és vegyes hangrendűekre. A mély hangrendű tövek csak hátulképzett magánhangzókat (*u, ú, o, ó, a, á*), a magas hangrendűek csak elölképzett magánhangzókat (*i, í, e, é, ü, ű, ö, ő*), a vegyes hangrendűek pedig kerekítetlen elölképzett (*i, í, e, é*) és hátulképzett magánhangzókat tartalmaznak. Mivel a kerekítetlen elölképzett magánhangzók elöl- és hátulképzett magánhangzók társaságában egyaránt előfordulnak, semleges magánhangzóknak nevezhetjük őket. A kerekített elölképzett magánhangzók (néhány újabb jövevényszótól – például *sofőr, amőba* – eltekintve) nem fordulnak elő hátulképzettek társaságában" (*i.m.* 229). A semleges osztály felállítása egyébként hasonló nyelvek elemzésének (például mongol semleges *i*) tanulságaképpen is egészen kézenfekvő.

Könyvünkben a magánhangzókétól eltérően, a mássalhangzók Siptár Péter írta fejezete (183–272) tulajdonképpen befejezetlen, az optimális, redundanciától mentes jegykijelölésekct nem tartalmazza, s az sem érthető, hogy e torzóban maradt elemzést miért kellett enyhén bővített változatban újból kiadni.

A világ nyelveiben viszonylag ritka – elsősorban egyes európai, afrikai és ázsiai nyelvekre jellemző – jelenség a hosszú mássalhangzók megléte. (Például a dél-amerikai indián nyelvekben jóformán teljességgel ismeretlenek.) A magyar kivételes az európai nyelvek sorában, mivel minden mássalhangzójának van hosszú párja. Kissé leegyszerüsítve (185): a hosszú mássalhangzók kizárólag intervokális (magánhangzók közötti) és szóvégi helyzetben jelenthetnek meg: szókezdőként, valamint más mássalhangzó után és előtt nem. (Például a *karddal* és *kardal*, a *kerttel* és *kertel*, *térddel* és *térdel* ejtése megegyezik, s a rövid mássalhangzók fonetikai szempontból rövidebbek szókezdőként, mint intervokális helyzetben.) Ezektől a megszorításoktól függetlenül, a világ legalábbis egyik hosszú mássalhangzókban leginkább bővelkedő nyelve – például egyes dravida nyelvekkel vetekedve – a magyar.

Nyelvünkben a hosszú mássalhangzók a XIV. századtól jelentek meg, előbb intervokális, majd szóvégi helyzetben is. Érdemes lenne tehát – nemcsak történeti, diakronikus szempontból – egyenként megvizsgálni azokat az összefüggéseket, amelyek hozzájárultak e rendkívülinek mondható állapot létrejöttéhez és fennállásához.

A magyar nyelv hagyományos leírásai (például Antal, Lotz) 25 mássalhangzót tartanak számon (Laziczius még külön fonémaként kezelte a *ly*-t):

		r	
	l	j(ly)	
m	n	ny	
p	t	ty	k
b	d	gy	g
f	sz	s	h
v	z	zs	
	c	cs	
	dz	dzs	

Jelen kötetben – valószínűleg É. Kiss Katalin és Papp Ferenc (ÁltNyTan. XV, 151–60) nyomán, a *dz* elhagyásával – csak 24 mássalhangzó szerepel.

Otto Jespersen dán nyelvésznek a XIX. század végén (579) kifejtett elmélete szerint a szótagképzés alapja a hangzósság (zengősség, Schallfülle, sonorité), amelynek fokozatai a magyarra alkalmazva a következők:

1. zöngetlen zárhangok (*p, t, k*; a zöngétlen réshangok közül a gégehang *h* ide sorolódik);
2. zöngétlen réshangok (*f, sz, s*);
3. zöngés zárhangok (*b, d, g*);
4. zöngés réshangok (*v, z, zs*);
5. nazálisok (*m, n, ny*);
6. likvidák (*l, r;* ide sorolódik a palatális réshang *j*);
7. zárt magánhangzók (*i, í, u, ú, ü, ű*);
8. félig nyílt magánhangzók (*e, é, o, ó, ö, ő*);
9. nyílt magánhangzók (*á, a, e*).

A hangzósság tekintetében másféle különbségek is vannak, például – legalábbis az egyes csoportokon belül – az illabiális képzésűek általában hangzósabbak, mint a labiálisok. Az affrikáták hangzóssága – kombinált képzésüknek megfelelően – szökő jellegű: a zöngétleneké (*c, cs, ty*) az első fokon indul és a 2. fokon végződik, a zöngéseké (*dz, dzs, gy*) a 3. fokon indul és a 4. fokon végződik.

A hangzósság újabban a fonetikai, fonológiai és stilisztikai spekulációk egyik legkedveltebb témája. Például a hangzóssági hierarchiában elfoglalt helye némiképp magyarázhatja a *h* sok tekintetben különleges fonotaktikai viselkedését (például *teher-terhet*). A likvidák, az *r* és az *l* különleges poétikai jelentőségét ugyancsak a hangzóssági hierarchiabeli pozíciójuk, nevezetesen a tipikus magánhangzók és tipikus mássalhangzók közti elhelyezkedésük magyarázhatja. (Ilyesféle spekulációról nevezetes például Fónagy Iván és Reuven Tsur.)

Könyvünkben a szótagról szóló, sok elméleti újdonságot, frappáns – de látszólag bonyolult – leíró mechanizmust bemutató fejezetet Törkenczy Miklós írta (273-392). A szótag úgynevezett hangzóssági elmélete szerint – amelyet Jespersen is képviselt – a szótag a beszéd hangzósabb, hallhatóbb és kevéssé hangzós elemeiből tevődik össze. Csúcsa a leghangzósabb

hang, amelynek két szélén a kevésbé hangzós hangok csoportosulnak. Az úgynevezett szonoritási sorbarendezés szerint a szótag univerzálisan a következő módon áll össze (276).

A struktúrában tipikusan a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása, onnan kifelé csökken. A mai magyarban mintegy tizennyolc szótagtípust érdemes megkülönböztetni, melyek közül a fontosabbak a Paul Menzerath német fonetikusról elnevezett, úgynevezett Menzerath-féle szótagnégyszögön a következőképpen helyezkednek el:

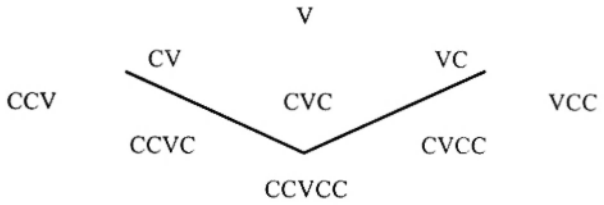

A különböző szótagtípusok produktivitása (mint a szintaktikai szerkezeteké is) kontinuumot képez, egészen különböző lehet, a gyakoritól és a tipikustól a ritkán előfordulóig és lehetetlenig. A legjellemzőbb szótagtípusok a mai magyarban a CVC és CV, egészen általános még (különösen szókezdőként) a V és VC, előfordul még a CVCC, ritkásan VCC, CCV, CCVCC (pl. *sport*), viszont a C (*s*), CC (*cs!*), CCC (*pszt!*), VCCC (*ártsd*), CCVC (*prec-*), CCCV (*stró-*), CVCCC (*karszt*), CCCVC (*stráf*), CCCVCC (*sztrájk*) és CCVCCC (*szfinx [szfinksz]*) nagyon ritka, idegen és hangutánzó-hangulatfestő szavakban fordulnak elő.

A hangsúlyról szóló fejezet (393–467) Kálmán László és Nádasdy Ádám munkája, s elsősorban Kálmánnak korábbi, más társszerzőkkel írt műveire támaszkodik, például a „csüggés" és „irtás" fogalmainak ismertetésekor. A hanglejtésről szóló részt (468–549) Varga László írta, s korábban megjelent munkáját (Varga, NyTudÉrt. 135.) summázva itt is a hallatlanul gazdag intonációs mintakészletet viszonylag kis számú úgynevezett dallamprozodémára kísérli meg redukálni. A kötet – legalábbis magyar szempontból – leginkább újszerű, s ilyen értelemben legizgalmasabb fejezete az úgynevezett „gondozott beszéden túli" jelenségeket tárgyaló (Ács Péter és Siptár Péter munkája, 550–580). E témakörnek is úttörő kutatója volt – már az 1970-es évektől – Mártonfi Ferenc.

A fonetikai rész (581–656) egy önálló és a maga nemében jó „kis magyar fonetikát" tartalmaz, azonban nem a korábbi fejezetek fonetikai indoklásának készült. Így itt a legritkább esetben történik tudatosan hivatkozás a többi fejezetben emlegetett fonetikai tulajdonságokra. A fonetika és a fonológia egymás segédtudományainak tekinthetők, fonetikai oldalról fonológia-könyv fejezeteként, az autonómiát feladva, szolgálni kellett volna a többi fejezetet. Például nem található meg itt a könyv előző részeiben unos-untalan emlegetett megkülönböztető jegyek fonetikai jellemzése, hogy a bonyolultabbnak látszó prozódiai problémákat – mondjuk a hangsúly kifejezésének fonetikai módjait – ne is említsem.

Különleges szcientometriai tanulságokkal szolgál a kb. 450 tételes bibliográfia (667–696). A legfeltűnőbb az, hogy gyakorlatilag valamennyi tétel angol vagy magyar nyelvű (egyébként a kötet szerzőinek legalább fele kimondottan „angolos"), kivételt legfeljebb egy-egy

német (Wolfgang U. Dressler, Lotz János, Tompa József, Trubetzkoy), francia (Fónagy Iván, Hetzron Róbert, Jerzy Kurylowicz, Laziczius Gyula, Mario Rossi) és dán (Otto Jespersen) nyelvű munka jelent, más, például orosz nyelvű mű nem is szerepel benne. (A fonológia megalapozói, Jakobson és Trubetzkoy oroszok voltak, s e tudományág művelésében a Szovjetunió, legalábbis az 1960-as évekig, a világ élvonalába tartozott.) Mindenesetre könyvünk bibliográfiájában is, a magyar fonológia szinte teljes „anglicizálódásának" köszönhetően, a honi hagyományokat vagy viszonylag önálló utakat valamelyest is követők (Antal, Hetzron, Mártonfi, Szépe) tökéletesen eltörpülnek a legmodernebb nyugati irányzatokat naprakészen átvevő „angol szakosok" (Cseresnyési, Nádasdy, Siptár, Törkenczy, Varga) mellett. (Így a modern fonológia művelése legalább egy évtized óta az „angolosok" privilégiuma.) Világszerte ismert, nemzetközi – s érthető okokból nem nagyon hangoztatott vagy bírált – jelenség, hogy az általános (vagy nálunk, Kiefer Ferencnek köszönhetően „elméleti") nyelvészet művelése az „eladhatóság", „exportálhatóság", a jó külföldi fellépés lehetősége miatt jelentős részben nem kifejezetten a jó nyelvészek, hanem az angolul jól tudók előjoga. (Ráadásul általában ők is férnek hozzá legkorábban a legjobban használható tudományos elméletekhez és személyes kapcsolatokhoz.)

A könyvünk bibliográfiájából kiinduló, tisztán kvantitatív szempontú elemzés azt mutatná ki, hogy a 25 tétellel szereplő Kassai Ilona a legjelentősebb magyar fonológus, őt követi 21 tétellel Siptár Péter. Hozzájuk képest Morris Halle két, Jakobson és Trubetzkoy négy-négy, a hazaiak közül Laziczius és Antal László három-három, Mártonfi Ferenc két, Szépe György egy tétellel szerénykedik. Siptár látnivalóan másutt is igyekszik megkönnyíteni leendő bibliográfusai dolgát: nem kevesebb, mint 36 tétellel („társszerzőjénél" kilencszer többel) szerepelteti magát a Durandot adaptáló könyvében. Talán felesleges is volt megadni a legnagyobb könyvtárakban is elvétve előforduló, egyetemi tanszékek obskurus tisztelgő kiadványaiban megjelent cikkeinek adatait: ezeknek a nyilvánvalóan nem haszontalan előtanulmányoknak leszűrt tanulságai megtalálhatók átfogó munkáiban is.

Érdemes kiemelni a kötet jó kiállítását, s azt, hogy a sajtóhibák általában nem zavaróak, hanem csak mulatságosak (például *Történelmi mondattan*: 682). A fentiekben néhány példán arra is igyekeztem rámutatni, hogy tárgyainak távolról sem egyetlen lehetséges, de általában a legjobb leírását tartalmazza e könyv. Jelen kötet a magyar fonológia kitűnő és naprakész alapvetése, ugyanakkor az optimális leírás kívánalmai az idő múlásával, az újabb elméletek jelentkezésével, újabb és újabb fogalmak bevezetésével egyre szigorodnak: lesz még mit ebben a témában is újraírni.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL" Cluj
B-dul 21 Decembrie nr. 146
sub comanda nr. 00007